ЛУГАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

на правах рукопису

Бровченко Інна Юріївна

УДК 94(477.6)"16\17"

ЗАСЕЛЕННЯ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ОСВОЄННЯ ПІВДЕННО-СХІДНИХ СТЕПІВ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII ст.

07.00.01 – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:
доктор педагогічних наук, професор Курило В.С.

Луганськ,

2003

ЗМІСТ

Вступ 3

Розділ І. Джерела та історіографія проблеми 10

1.1. Історіографія 10

1.2. Огляд джерел 30

Розділ 2. Основні передумови та особливості процесу заселення Середнього Подонеччя в XVII – на початку XVIII ст. 48

2.1. Урядова колонізація краю як ініціюючий фактор для подальшого розвитку південної експансії Росії 48

2.2. Характер та форми козачої колонізації краю 72

Розділ 3. Особливості заселення Середнього Подонеччя в XVIII ст. 107

3.1. Міграційні процеси та заселення краю в 1711 – 1750- х рр. 107

3.2. Формування населення краю в другій половині XVIII ст. 122

Розділ 4. Господарське освоєння Подонеччя в другій половині XVII – XVIII ст. 154

4.1. Розвиток економіки краю в XVII – XVIII ст. 154

4.2. Історико-археологічна реконструкція Луганського містечка як спроба моделювання господарсько-побутового укладу типового поселення 184

Висновки 202

Список використаних джерел 209

Додатки 239

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Невід'ємною частиною сучасної Української держави є Донбас, території якого у досліджуваний період входили до складу Дикого поля – історичного регіону, що склався на широких просторах Великого поясу степів Євразії. З найдавніших часів до пізнього середньовіччя цією територією пройшли багато кочових переселенських хвиль. Останнє значною мірою визначало як характер опанування краю, так і особливості життєдіяльності його мешканців − різні народи, що проживали тут, приносили на заселювані території власну суспільно-політичну організацію, звичаї та традиції.

Процес формування поліетнічного складу населення досліджуваного регіону було продовжено за нового часу і пов'язане, насамперед, з експансією Росії. Розглядаючи подані території як "буферну зону", призначенням якої був захист від кочового населення Степу, російський уряд намагався створювати сприятливі умови для заселення та господарського опанування краю. Основні етнічні групи, що були покликані здійснити цей процес, становили росіяни ("служилые по прибору") та українці (селяни). Поряд з тим допоміжну роль в укріпленні південного порубіжжя покликано було відігравати донське та запорізьке козацтво. Такий перебіг подій відбувався до Булавінського повстання (1707-1709 рр.), після придушення якого процес подальшого заселення, дозаселення та господарського освоєння земель Середнього Подонеччя відбувався в умовах оформлення вказаної території як внутрішнього регіону Російської держави.

Така специфіка історичного розвитку краю багато в чому обумовила особливості сучасної етнічної ситуації в Донбасі, яка залишається доволі складною в плані інтеграції населення цього регіону до єдиної (політичної) української нації. Наявність на території краю представників українців та росіян, а також інших етнічних груп (загальна кількість яких наближається до 100), кожна з яких тією чи іншою мірою є носієм певних культурних традицій, а також менталітету, зумовлює доволі низький рівень розвитку політичної самосвідомості. Ця обставина, в

поєднанні з наявністю "мовної" та інших неурегульованих проблем, не лише утруднює виконання тут конституційного законодавства України, а й приховує в собі загрозу виникнення сепаратистських тенденцій. За таких умов завдання забезпечення стабільності, сутність якої складається в упередженні та локалізації різних конфліктів, на наш погляд, має бути вирішеною шляхом науково обґрунтованої державної регіональної політики, важливою складовою якої є врахування національних особливостей місцевого населення.

Не менш актуальною проблемою сучасності, успадкованою нашою державою від часів російського панування, є наявність прикордонних територій зі спірним політико-адміністративним статусом. Останні є реаліями сьогодення, які певною мірою перешкоджають встановленню повноцінних взаємостосунків України з сусідніми країнами. Приклад смт Мілове, територіальний статус якого не визначено й донині, доводить безсумнівну необхідність цілеспрямованого дослідження певних форм та рівнів взаємодії, реалізованих у діяльності представників різних етносів на локальному просторі. Враховуючи, що на сьогодні одним із векторів зовнішньої політики України є розвиток всебічних відносин з Росією, то проблеми історії взаємостосунків двох народів у ретроспективі набівають особливої актуальності.

Крім того, дане дослідження являє собою спробу комплексного вивчення проблеми заселення Середнього Подонеччя, здійсненого з попутним відтворенням історико-географічного образу прикордонної території, який має визначні якісні характеристики, а також дозволяє з деякою долею ймовірності відтворити процес формування складу його населення та розвиток економіки. За умов, коли сучасна історія краю ще тільки відтворюється, не дивним є той факт, що праці подібної спрямованості практично відсутні. Отже, дане дослідження дозволяє заповнити певну лакуну в цій галузі знання.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках комплексної програми Науково-дослідницького центру імені В.М.Бейліса “Схід–Захід: теорія та історія міжцивілізаційних взаємостосунків” (державний реєстраційний № 0103 U003602) при Луганському національному педагогічному університеті імені Тараса Шевченка.

Мета і завдання дослідження. Автор даної роботи ставить мету: на підставі аналізу як уже відомих, так і вперше введених у науковий обіг документів, що зберігаються в фондах РДАДА, РДВІА, РДІА, Архіву СПб ІІ РАН, ЦДІАУК, ДАХО, ДАЛО, Архіву ЛОКМ, ВК та ВР РНБ, надрукованих джерел, а також, зважаючи на результати вивчення історії заселення Середнього Подонеччя в складі суміжних територій відтворити картину заселення та господарського освоєння вказаних територій. На сьогодні немає комплексної, науково обґрунтованої праці, в якій було б висвітлено винесену до теми дисертації проблему. Враховуючи це, головний акцент в даному дослідженні зроблено на розгляді наступних аспектів: формування складу населення регіону та особливості господарського освоєння останнього; зовнішні та внутрішні фактори, які визначали перебіг розвитку вказаних процесів; місце та роль досліджуваних територій в рамках земель історичного Дикого поля, залюднюваних протягом другої половини XVII-XVIII ст.; напрямок руху основних переселенських потоків; хронологія заснування тих чи інших населених пунктів краю; археологічна ретроспектива перебігу заселення краю за досліджуваний період. Виходячи з поставленої мети було сформульовано наступні **завдання**:

− визначити ступінь наукової розробленості теми та вивчити джерельну базу дослідження;

− розкрити передумови заселення Середнього Подонеччя в другій половині XVII-XVIII ст.;

− виділити, обґрунтувати та охарактеризувати основні етапи заселення та господарського освоєння розглянутих територій;

− показати роль урядової та народної колонізації в процесі заселення Середнього Подонеччя за досліджуваний період;

− охарактеризувати форми реалізації виявлених типів колонізації;

− проаналізувати процес формування складу населення краю, визначити ступінь етнокультурної взаємодії між різними етносоціальними групами;

− виявити функціональну структурність та ієрархію типів поселень, визначити локальний варіант розселення в другій половині XVII-XVIII ст.;

− вивчити основні напрямки розвитку крайового господарства та торгівлі;

− висвітлити господарсько-побутовий уклад типового поселення (на прикладі історико-археологічної реконструкції Луганського містечка донського козацтва).

Об'єктом дослідження є територіальні масиви історичного Дикого поля, розташовані в середній течії р. Сіверський Донець.

Предметом дослідження є процес заселення та господарського освоєння даних територій протягом другої половини XVII-XVIII ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють другу половину XVII – до кінця XVIII ст. Виділення цього періоду обумовлене суттєвими змінами ступеня освоєння вказаного регіону, залюднюваного переважно за рахунок переміщення значних мас селянства, внаслідок чого досліджувані території розвивалися як аграрний регіон з відповідною системою та ієрархічністю структури поселень сільського типу. Нижня хронологічна межа дослідження визначається тим, що в середині − другій половині XVII ст. на теренах Середнього Подонеччя виникають перші документально зафіксовані населені пункти. Поряд з тим під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів тут активізуються міграційні процеси, внаслідок чого виникає регіональна система розселення. Верхня хронологічна межа визначається зміною ситуації заселення й господарського освоєння краю, обумовленої початком індустріального розвитку, а саме − появою принципово нового за місцевих умов типу населених пунктів − промислових поселень та поселень біля заводів.

Територіальні межі. За сучасним адміністративно-територіальним поділом Середнє Подонеччя – окраїнні території південно-східних районів Харківської, сходу Донецької та Луганська області України, західна частина Ростовської області Російської Федерації; в географічному відношенні це територія, обмежена басейном Сіверського Дінця та його притоків – від місця впадіння р. Лозної в Айдар на півночі, на північному сході від впадання р. Деминої в Уразову, басейном річок Красна та Жеребець, на заході басейном р. Бахмутки до місця її впадіння в Донець, на сході – устям р. Великої Кам'янки, на півдні такими обмежувачами є басейн р. Нагольної та устя р. Великої Бургутки.

Методологічною основою дослідження є хорологічний та геокультурний підходи, в рамках яких вивчається не лише певний географічний простір, а й процес взаємодії людини з природою, формування специфічних особливостей регіону. Підхід автора характеризується міждисциплінарністю, тобто ґрунтується на комплексному використанні специфічних методів і концепцій різних наук та інтеграції отриманих результатів в рамках єдиної методології, перш за все – напрацьованих останнім часом підходів в історії, етнології, археології тощо. Дослідження виконане з дотримуванням принципу історизму та об'єктивності на ґрунті аналітичного, структурно-системного, проблемно-хронологічного, компаративного, статистичного та картографічного методів, методу абстрагування тощо. Нарешті такий підхід у дослідженні дозволяє розглядати процес освоєння краю як формування контактної зони з наявністю локальних територіальних спільнот і типового побутового укладу.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що автор на основі широкого спектру архівних та надрукованих джерел, які вперше вводяться до наукового обігу, здійснив спробу різнобічного, науково обґрунтованого дослідженя процесу заселення та господарського освоєння Середнього Подонеччя протягом другої половини XVII-XVIII ст. Зазначений процес розглядається на основі сукупності просторово-часового, природничого, соціального, релігійного та політико-адміністративного факторів, детальне вивчення істотних характеристик яких дозволило інтерпретувати концепцію історії освоєння краю протягом зазначеного хронологічного проміжку як особливого прикордонного простору – контактної зони в межах значного контактного ареалу історичного Дикого поля. Надано та обґрунтовано періодизацію процесу заселення досліджуваних територій; виділено основні переселенські потоки, визначено ступінь колонізаційної активності, виявленої мігрантами при створенні регіональної системи поселень; вказано та проаналізовано рівні міжетнічної взаємодії. На широкій джерельній базі (письмові та археологічні джерела, частину з яких вперше введено до наукового обігу) встановлено критерії, які складають основу авторського підходу до проблеми з'ясування відносної хронології виникнення різних типів населених пунктів. У

контексті компаративного усвідомлення джерел та літератури визначено основні напрямки розвитку господарства, торговельно-економічні зв'язки регіону. На основі археологічних матеріалів з розкопок Луганського містечка донського козацтва зроблено спробу історико-археологічної реконструкції та моделювання господарсько-побутового укладу типового поселення, уточнено деякі проблеми історії та хронології останнього.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання його основних положень, висновків та узагальнень як довідкових з метою вирішення багатьох проблем етнополітичного характеру, що виникають в досліджуваному регіоні та вирішення яких безпосередньо залежить від результатів ідентифікації різноманітних уявлень про певні території в конкретному хронологічному діапазоні. Фактичний матеріал та результати роботи також можуть бути використаними при розробці нормативних і спеціальних курсів у вищих навчальних закладах з проблем методології та методики локальних досліджень та історії краю, при підготовці уроків з історії рідного краю в загальноосвітніх та спеціалізованих школах. Деякі висновки, отримані в результаті дослідження археологічного матеріалу з містечка Луганського, можна застосовувати при складанні музейних експозицій, присвячених історії донського козацтва.

Апробація результатів дисертації відбувалася у формі доповідей на регіональній науковій конференції "Історія другого тисячоліття: проблеми і дослідження" (Алчевськ, 2000), Першій всеукраїнській науковій конференції "Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії" (Луганськ, 2001), регіональній науковій конференції "Історична наука: спадщина і сучасність" (Алчевськ, 2001), міжнародній науковій конференції з нагоди 280-річчя відкриття Н.Вепрейським та С.Чирковим кам'яного вугілля в Донецькому басейні (Луганськ, 2001), міжнародній науковій конференції "Історична наука: проблеми розвитку" (Луганськ, 2002), "Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні" (Київ, 2003). Зміст дослідження обговорювався на засіданнях кафедри історії України, а також на науково-практичних конференціях Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка (1999-2003). Основні положення

та висновки роботи знайшли відображення в п’яти авторських публікаціях, розміщених у фахових виданнях.

Структура роботи визначається сутністю проблеми, метою та завданнями дослідження. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, поділених на шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Перший розділ присвячено аналізу джерельної бази дослідження та наукової літератури з проблеми. У другому розділі проведено аналіз розвитку заселення краю протягом другої половини XVII – початку XVIII ст., з’ясовано основні передумови заселення, характер та форми опанування краю (колонізація, керована урядом Росії; вільні переселення українців та росіян; козацька колонізаційна хвиля – донці та запорожці, "черкасское воровство"). У третьому розділі розглядається широка селянська колонізація Подонеччя за період від 1711 по 1795 рр., іноземні переселення тощо. Останній розділ присвячено історії формування та розвитку господарства краю за досліджуваний період.

РОЗДІЛ І. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

1.1. Історіографія проблеми

Питання заселення та господарського освоєння Середнього Подонеччя порушувались та порушуються в багатьох дослідженнях, присвячених різним проблемам історії півдня України та Росії, але, як правило, в них розглядаються лише окремі аспекти вказаної проблеми за обмежені проміжки часу. Такий характер публікацій, які до того ж виходили спорадично, частково був наслідком того, що в досліджуваний період край не був цілісною політико-адміністративною одиницею − окремі його частини входили до складу різних історичних областей. До того ж в радянські часи мали місце відверті фальсифікації багатьох аспектів зазначеної проблеми, поверховість її висвітлення, штучне перекручення хронологічних рамок тощо.

В історіографії проблеми, що розглядається, умовно можна виділити наступні хронологічні періоди: друга половина XIX − початок XX ст., 30-і – 40-і рр. XX ст., кінець 50-х рр. – до кінця 80-х рр. XX ст., 90-і рр. XX ст. – початок XXI ст.

У другій половині XIX – на рубежі XX ст. історична наука в Російській імперії досягла значних успіхів у своєму розвитку. Цьому сприяло розширення її джерельної бази, а також безліч поставлених часом суспільно-політичних проблем. Країна немов би надолужувала затримку, порівняно з Європою, в становленні національної самосвідомості. У вказаному контексті науковці чи не першорядне значення надавали проблемі створення Російської держави та розширення її території, у тому числі – й шляхом колонізації. Тісний зв’язок з колонізаційним процесом неминуче приєднував до означуваної проблеми селянське питання, яке в різних провінціях Російської імперії мало специфічний характер і було злободенним протягом майже всього XIX ст. Ще однією причиною звернення до проблем внутрішнього розвитку Російської імперії було значне пожвавлення розвитку капіталістичних відносин, зокрема – еволюції окремих регіонів до складу всеросійського ринку. Підвищена увага до досліджень локальних просторів в історичних працях другої половини XIX − початку XX ст. також наслідок активізації російської зовнішньої політики, однією з нагальних проблем якої було

зміцнення позицій на Чорному морі, послаблених у зв'язку зі створенням "Кримської системи". Зрозуміло, що наявність цілого комплексу зазначених проблем вимагала від російського суспільства XIX ст. науково обґрунтованих підходів до їх вирішення, певна частина яких була реалізована у вигляді історичних досліджень. Як наслідок, виникла низка праць з соціально-економічних питань, де розглядалася історія окраїн імперії, у тому числі й Середнє Подонеччя. За характером відношення до досліджуваної проблеми ці праці можна умовно поділити на загальні, конкретно-прикладні та допоміжні.

Усвідомити місце досліджуваного регіону в системі заселюваних регіонів півдня України та Росії допомагають дослідження загального характеру. Подаючи загальні риси колонізації, політичного та соціально-економічного розвитку, їх автори зосередилися, головним чином, на аналізі переселень російського податного населення Російської імперії в XVIII ст. Спільним у цих працях є також утвердження ідеї переплетіння народної та урядової колонізації: обґрунтовувався примат вільного заселення півдня, в той час як ствердженню політичного контролю з боку уряду Росії надавався вторинний характер. У зв'язку з цим слід назвати праці таких авторів як О.Клаус, Є.Ігнатьєв, М.К.Любавський, О.А.Кауфман [129; 151; 153; 176]. Незважаючи на те, що історія Середнього Подонеччя висвітлюється в цих роботах лише мимохідь, формально і без належної ілюстрації фактичним матеріалом, не підлягає сумніву їх позитивна якість у відображенні загальної картини переселенських рухів на півдні Російської імперії.

В 1869 р. О.Клаус виступив зі своєю працею з питань іноземної колонізації Росії "Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России" [153]. З'ясовуючи передумови переселень іноземців на південні терени імперії, автор ретроспективно змалював загальну історію заселення цього регіону. На його думку, протягом XVI-XVII ст. південь освоювався маргінальними елементами, переселення яких сприяло подальшому просуванню у цей регіон кордонів Росії [153, с.5]. Ще загальнішою стосовно досліджуваної нами теми є праця відомого російського економіста О.А.Кауфмана "Переселение и колонизация" (1905 р.) [151]. У роботі розглянуто особливості переселень

російських селян до реформи 1861 р. порівняно з переселенськими рухами у Західній Європі. Автор дійшов висновку, що, на відміну від європейських міграцій, “избытки русского населения переселялись не в чужестранные государства и даже не в заморские колонии, а в местности, входящия в состав русской государственной территории” [151, с.6]. Таким чином обґрунтовувалося право Росії на територіальні володіння в межах південного степу. Певний інтерес становлять також короткі відомості автора про час заселення Харківщини та західної частини Воронезької губернії, до складу яких входили частини досліджуваних у нашій роботі територій [151, с.5].

При дослідженні політичних проблем російської колонізації корисною виявилася написана з позицій юридичної школи праця історика консервативно-оборонного напрямку російської історіографії М.К.Любавського “Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века” (1996 р. – репринт видання початку XX ст.) [176]. Головний акцент автор робив на проблемі виникнення російської держави, в той час як питання державного об’єднання всіх населених великоросами земель вирішував шляхом докладного вивчення колонізаційного руху росіян. У цьому сенсі території в верхній течії Сіверського Дінця на думку дослідника були районом керованої урядом колонізації, що відобразилося в будівництві засічних ліній, роздаванні земель вельможам, а в середині XVIII ст. − поселенні іноземців. Басейн нижньої течії Дінця, Середнє та Нижнє Подоння освоювалися в процесі народної, вільної колонізації [176, с.299, 300, 316-324].

Водночас з’явилася низка праць, які мають більш конкретно-прикладний характер стосовно історії краю. Серед останніх можна назвати роботи таких істориків як А.О.Скальковський, Д.І.Багалій, І.Н.Міклашевський. Засновані на аналізі досить широкого кола історичних джерел, їх дослідження висвітлили хід, основні етапи та економічний бік процесу колонізації півдня.

Першим з’явилося “Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731-1823 гг.” А.О.Скальковського, присвячене найважливішим моментам заселення Новоросії, зокрема, виникненню Нової Сербії та Слов’яносербії тощо

[224]. Вчений навів численні дані про кількість населення Новоросії за 1756-1760, 1768, 1773, 1774, 1782 рр., серед них і Бахмутської провінції.

Незважаючи на ґрунтовний характер дослідження, до вміщених у ньому цифрових даних та фактичного матеріалу слід ставитися з певною обережністю. Так, наприклад, некоректним є висновок вченого про розміщення на території нашого краю Луганського пікінерного полку та його відношення до заснованого у другій половині XVIII ст. м. Донецька (Підгорне) [224, с.24-25].

Критичні зауваження з приводу недобросовісності при використанні цифрових даних та хибності зроблених на цій підставі висновків були зроблені ще в XIX ст. Д.І.Багалієм [254, с.1]. Неточності в цій праці А.О.Скальковського відмічені й іншими дослідниками. Наприклад, як доречно зауважив В.М.Кабузан, дослідник “недостаточно критически подошел к анализу источников и не определил, какую территорию следует включать в состав Новороссии. Это привело к тому, что цифры его не только не всегда полны, но и к тому же еще далеко не всегда сопоставимы” [142, с.6-7]. В.М.Кабузан вказав на численні огріхи у наведених Скальковським даних про кількість населення не лише окремих частин краю, Слов’яносербії, Бахмутського повіту в тому числі, а й Новоросії загалом за період між II та IV ревізіями [142, с.7]. Зроблений В.М.Кабузаном аналіз даних та отримані висновки достатньо переконливі, щоб приєднатися до них.

Отже, монографія А.О.Скальковського цінна для нас не стільки вміщеними у ній статистичними матеріалами про кількість мешканців краю, скільки даними про сорти рослин, які висаджували на полях та врожайність у 1789 р., що, в свою чергу, істотно доповнює наявні архівні джерела [224, с.282].

Внаслідок скупості архівних матеріалів з проблеми розвитку сільського господарства в краї ще однією цінною роботою є “Опыт статистического описания Новороссийского края”, в якій А.О.Скальковський предметно дослідив хід господарського освоєння вказаної території [223]. Автор докладно змалював стан економіки краю XIX ст., і навів короткі відомості про посів та врожайність зернових культур за 1778-1782, 1789 рр., що доповнють викладені у попередній праці дані. Аналізуючи наведені цифри, автор справедливо відмітив, що протягом вказаних

років у Новоросії був неврожай, спричинений не лише метеорологічними умовами, а й характером грунтів та масовою вирубкою лісів [223, с.25-52]. Проте дослідник не ставив мети якомога повніше вивчити та висвітлити питання розвитку господарства окремих регіонів Новоросії, внаслідок чого поза його увагою залишилися інші матеріали, які дозволили б говорити про територіальні особливості та районування аграрного сектору краю. Незважаючи на вказаний недолік, ця праця досить корисна для нас, оскільки за змістом охоплює різноманітні аспекти економіки регіону і є базовою при вивченні проблем розвитку господарства південних земель України.

Найбільш докладного висвітлення проблема заселення та господарського освоєння краю в XVII-XVIII ст. набула у дослідженні Д.І.Багалія “Очерки истории колонизации степной окраины Московского государства” [81]. Ця праця є одним із рідкісних на той час локальних досліджень. З назви роботи випливає, що автора більше цікавив процес заселення південних – розташованих за Бєлгородською лінією – земель Росії, з яких поступово склалася велика історична територія − Слобожанщина. Узагальнюючи великий фактичний матеріал (статистика та окремі матеріали), Д.І.Багалій висловив і обґрунтував ідею заселення вказаних територій шляхом керованої урядом колонізації. На думку історика, напрямки народних переселень багато в чому визначалися південним вектором зовнішньої політики Росії, хвилі переселенців рухались услід за переміщуваними засічними лініями, підпадаючи під урядову колонізацію [81, с.51, 61-66, 72, 91-93, 127, 144-260].

Вчений досить докладно висвітлив основні етапи заселення Слобожанщини, навів дати заснування великих населених пунктів. Однак він недостатньо дослідив джерельну базу, внаслідок чого багато важливих фактів та взаємозв’язків залишилися поза увагою. Критичні зауваження з цього приводу вперше були висловлені в 1889 р. українським дослідником, спеціалістом з палеографії та української історії часів Хмельниччини І.Каманіним. Останній небезпідставно вказував, що Д.І.Багалій "отдал предпочтение историко-юридическим документам, а статистику оставил в стороне, хотя тщательно исследовал факты и места возникновения поселений и т.д." [276, с.251-257]. До сказаного хотілося б додати, що саме з вищезазначеної причини Д.І.Багалій так і не зумів описати вільну

великоросійську колонізацію, яка відбувалася в краї на тлі активного міграційного руху українців у 30-і рр. XVIII ст. Цю ваду дослідник пояснив тим, що від того часу збереглося мало матеріалів [81, с.237-251]. Однак у виданій ним же добірці документів наведено матеріали, які висвітлюють демографічну та заселенську ситуації в слободських полках у 30-і рр. XVIII ст. Наведений приклад свідчить про неповність та неточність висновків Д.І.Багалія, а також вимагає критичного підходу до них.

Логічним продовженням дослідження Д.І.Багалія є праця російського історика-економіста І.М.Міклашевського [183]. Однак в ній проблеми історії краю розглянуто більш узагальнено, оскільки головну увагу автор зосередив на вивченні проблем розвитку сільського господарства та землеволодіння на півдні Росії загалом.

Досить суттєвим явищем в історіографії краю розглядуваного періоду є вихід ряду праць допоміжного характеру. Поява перших з таких досліджень припадає на 50-60-ті рр. XIX ст., коли інтерес до локальних історичних досліджень з соціально-економічної проблематики взагалі був невеликим – такі питання завдяки діяльності Д.І.Багалія вивчалися переважно в стінах Харківського університету. Середнє Подонеччя розглядалося в російській історіографії того часу як складова великих історичних регіонів – Дике поле, Слобожанщина, Новоросія тощо. У такій ситуації для вивчення ходу заселення окремих частин досліджуваної території, що входили до складу Слобожанщини та Новоросії, велику цінність мають праці з історії церкви, що містять певні дані про виникнення окремих населених пунктів, а також специфіку опанування деяких регіонів.

Так, у 1858 р. вийшла друком робота Гумілевського (Філарета) “Историко-статистическое описание Харьковской епархии”, п’яту частину якої присвячено описам культових споруд Куп’янської та Старобільської округ [103, с.96-409]. Поряд з описом церков автор приділив велику увагу часу заснування поселень, у яких діяли храми, а також повідомив конкретні дані про кількість парафіян. Опис дозволяє зробити висновок про те, що заселення цих місць розпочалося чи не близько середини XVII ст., а найбільша інтенсивність цього процесу прийшлася на

80-і рр. XVII – початок XVIII ст. Однак надані автором матеріали не завжди повні, і, як видно, не перевірялися. Іноді вони скоріш вводять дослідників в оману, ніж дають вихідні дані про хід заселення краю. Вкажемо на деякі неточності в даному дослідженні.

Так, за “Описанием ...”, відомі населені пункти донського козацтва − Старий Айдар та Трьохізбенський вперше згадуються в листуванні Чугуївського воєводи від 1642 та 1691 рр. відповідно [103, с.367-370, 371-376]. Але за іншими джерелами вказані поселення виникли в 1673 та 1675 рр. Після 1700 року, за даними Філарета, було засновано слободу Кремінну, хоча насправді це відбулося в 1733 р. Іншим прикладом може бути описана в цій праці історія заснування села Осинового на р. Айдар. Виходить, що воно було заселене наприкінці XVII ст. в місцевості, яка називалася Осиновою. В свою чергу ця назва походить від Осинового острогу, побудованого в 1643 р. російськими станичниками для спостерігання за степом [103, с.324-325]. Але видруковані в XIX ст., джерела, що датуються тим же періодом, про який йдеться, змушують засумніватися в наведених Філаретом даних, оскільки рясніють свідоцтвами перебування на цій території татар і не містять згадок про існування тут будь-яких поселень.

Історіографічний аналіз цього дослідження дає можливість зробити висновок про необхідність застосування критичного підходу до поданої в ньому хронології головним чином тому, що Філарет використав вузьке коло джерел, а також не уточнив критерії, за якими слід відмічати початок існування того чи іншого поселення. Більш докладний конкретно-історичний аналіз окремих сторінок цієї праці буде здійснено в наступному розділі нашої роботи.

Подібне до наведеного вище дослідження було зроблене і Феодосієм (Макаріївським), який видав у 1880 р. “Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии” [179]. Праця містить велику кількість фактичного матеріалу про час заснування найбільших поселень Катеринославської губернії. В той же час Макаріївський, як і попередній автор, припустився низки неточностей при з’ясуванні хронології виникнення населених пунктів. Тим не менш праця дуже важлива у з’ясуванні приблизних дат заснування в краї населених

пунктів запорізького козацтва, оскільки на території Запоріжжя скільки-небудь докладних та всебічних переписів населення не проводилося, а джерел з цього питання збереглося мало. Загалом слід відмітити, що історики церкви були першими, хто вказав на наявність української міграційної хвилі в регіоні та з'ясували місця виходу переселенців.

За характером даних, корисних для нашого дослідження, до істориків церкви наближується й праця К.П.Щелкова "Историческая хронология Харьковской губернии" [242]. Але вирізняється ця робота лише тим, що вносить значну плутанину в хронологію виникнення населених пунктів північно-західної окраїни Подонеччя, що в досліджуваний період входила до складу Слобожанщини. Наведені К.П.Щелковим дані не дають конкретної картини міграційних процесів у часі, оскільки автор часто-густо вступає у протиріччя сам з собою, а також висловловив сумніви навіть у правильності власних висновків.

Ще одну категорію праць допоміжного характеру становлять дослідження з історії донського та запорізького козацтва, західною та східною окраїною володінь яких відповідно виявилися й деякі території Середнього Подонеччя.

Стосовно донської вольниці це, як правило, історико-статистичні добірки, створені з метою висвітлення характеру та особливостей донської колонізації [40; 131; 132; 209; 218]. Тема запорізького козацтва на території краю розглянута в праці А.О.Скальковського "История Новой Сечи или последнего Коша запорожского" та Д.І.Яворницького "Історія запорозького козацтва" [222; 250]. Але обмеженість джерельної бази не дозволила цим авторам належним чином розкрити історію опанування запорізьким козацтвом територій Подонеччя. І якщо А.О.Скальковський лише доторкується до названої проблеми, то Д.І.Яворницький же зробив спробу більш детального розгляду цих подій, зокрема з'ясував хронологію виникнення окремих населених пунктів козацтва та територіальні межі окраїнних східних володінь Запорізької Січі. Цей учений став чи не першим, хто звернув увагу на цю проблематику, виявив значення територіальних спорів між запорізьким та донським козацтвом для подальшого розселення окремих груп козацтва.

Після розпаду Російської імперії естафету у вивченні минулого краю було підхоплено радянською історіографією. Проте в перші роки існування радянської влади – період непростого становлення історичної науки молодої держави – історія краю не знайшла свого відображення на сторінках хоч якихось серйозних досліджень. Перші ґрунтовні роботи з цієї проблематики побачили світ лише на початку 30-х рр. Загальною рисою праць періоду 30-40-х рр. XX ст., на відміну від попередніх, було те, що вони становили собою конкретно-історичні, основані на детальному аналізі першоджерел, дослідження з окремих питань історії південної та Слобідської України. І хоча проблематика досліджень у хронологічному відношенні мала, як і раніше, половинчастий характер, відтепер історичний процес вивчався всебічно, на основі комплексного використання різних джерел, а не їх окремих тематичних добірок. Протягом зазначеного періоду було видруковано ряд досліджень з регіональної історії, де питання заселення та господарського розвитку Подонеччя знайшли подальше висвітлення.

При цьому радянські історики головну увагу зосередили на селянській колонізації Півдня, не обмежуючись критичним переосмисленням накопиченого на той час матеріалу, а вводячи до наукового обігу та аналізуючи значну кількість архівних матеріалів. Разом з цим зріс інтерес до соціально-економічного підгрунтя міграцій населення: серед порівняно нових тем радянської історіографії можна назвати історію сільського господарства півдня Російської імперії, промисловий розвиток регіону, кількісний, соціальний та етнічний склад переселенців. Даний період в історіографії краю характеризується появою праць, у яких основне місце приділяється розгляду локально-історичних подій на основі різних за формою та характером історичних джерел. В той же час почала активно розроблятися проблема українського міграційного руху в XVII-XVIII ст.

Однією з перших значних праць з цієї тематики є монографія українського історика В.Юркевича “Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького” [249]. Поряд із наведеним широким фактичним матеріалом вчений з’ясував вихідні пункти та причини переселень, виділив хвилі міграцій та визначив їх напрямки, а також проаналізував різні форми колонізаційного руху українців на

Слобожанщину. Так, він зазначив, що залюднення південного сходу Донецької Слобожанщини (до речі, історик не дав чіткого визначення цього поняття у територіальному плані, лише навів перелік населених пунктів, які тут розташовувалися. – І.Б.), починаючи з XVI ст. відбувалося безперервно внаслідок переселення козаків та селян з Наддніпрянщини, а з середини XVII ст. – вже з Правобережжя [249, с.177-89]. В зв'язку з цим слід зазначити, що В.Юркевич – перший історик Слобожанщини, який вказав на існування явища "черкаського воровства" як особливої групи українських переселенців, "покозаченої людності", що освоювала степ у середній течії Дінця поряд з московською "служилою людністю", яка, просуваючись з півночі, врешті-решт потіснила уходників-черкас, та принесла з собою державну адміністрацію [249, с.178-181]. Як видно, автор не ставив перед собою мету глибокого етнотериторіального аналізу вказаної проблеми, тому обмежився лише констатацією фактів, короткими зауваженнями за ходом викладення матеріалу. Як наслідок, особливості заселення південно-українського степу залишилися поза його увагою.

За територіальним принципом роботу В.Юркевича органічно доповнюють дві статті українського історика Н.Полонської-Василенко з питань заселення північних частин Новоросії у 1734-1775 та 1764-1775 рр., які вийшли друком у 1941 та 1942 рр. [203; 286]. Головною темою цих праць є характеристика переселень іноземців на південь України в середині XVIII ст. Обидві статті містять дані про кількість населення, що мешкало тут, розміри земельного фонду та масштаби роздавання земель. Проте, на жаль, в першій роботі відсутні будь-які статистичні дані за окремими повітами та провінціями, а також відомості про масштаби переселенського руху та заснування найкрупніших населених пунктів краю. Що стосується другої статті, то в ній авторка подала докладні відомості про чисельність та становий склад населення Новоросійської губернії лише від 1772 р., що не дозволяє простежити динаміку процесу заселення вказаних земель загалом. Незважаючи на те, що Н.Полонська-Василенко обмежилась постановкою проблеми та загальним її вирішенням, слід все ж зазначити, що ця дослідниця була першою, хто відзначив державний цілеспрямований характер заселення Новоросії на базі

“Плана опоселении в Новороссийской губернии”, який одночасно виконував функції чинного в краї права [203, с.133].

Бурхливі події Другої світової війни внесли свої корективи у розвиток історіографії краю. Матеріальна база історичної науки – університети та академічні інститути, – що зазнала значної шкоди під час війни, залишалася слабкою і в перше повоєнне десятиріччя. Кількість наукових закладів у галузі історичних студій, а головне – їх штати, були украй обмежені. Тому початок цього періоду в історіографії проблеми переважно становив собою час збирання та накопичення сил. Втім, незважаючи на вимушену затримку, розвиток історичної думки тривав. Опанувавши найкращі позитивні якості своїх попередників, – всебічний аналіз історичного процесу, комплексне використання першоджерел тощо – радянські науковці другої половини XX ст. значно розвинули ці досягнення. Так, постійно розширювалося коло джерел, на базі вже відомих підходів активно розроблялися нові методики історичних досліджень, зокрема широко використовувалися статистичні дані. Історія Середньої Донеччини в цей період проджовжує розглядатися як складова окремих історичних регіонів, а тема колонізації та господарського освоєння залишається досить актуальною.

Прикладом плідної розробки принципово нових підходів до вивчення колонізації та господарського освоєння історичного Дикого поля може бути праця радянського історика та географа В.К.Яцунського "Изменения в размещении населения Европейской России в 1724-1916 гг." [296]. Розглядаючи зміни в розміщенні населення європейської частини Росії в 1724-1916 рр., вчений першим поклав в основу власного історичного бачення результати аналізу даних ревізій населення. На думку науковця, такі дослідження слід проводити після виокремлення будь-яких співвідносних територій, зокрема − за принципом економіко-географічного районування європейської частини Російської імперії. Нововведення В.К.Яцунського заслуговує на увагу тому, що дає змогу вивчати колонізаційний процес "зсередини", у його природно-історичних проявах. Однак до проблеми, що вивчається, дана робота має опосередковане відношення: як Бахмутська провінція, так і Старобільській повіт “випали” з Чорноземного центру, оскільки перша не

входила до вказаного району, а друга на час проведення першої ревізії знаходилася у складі Слобідської України [296, с.192].

Розпочата В.К.Яцунським робота з виявлення та використання ревізських та інших державних документів як історичних джерел, що відображають сутність демографічних і соціально-економічних процесів, мала своїх продовжувачів.

Так, господарському аспекту освоєння південних земель України, в тому числі й Середньої Донеччини, в 1775-1800 рр., було присвячено дослідження О.І.Дружиніної, яке побачило світ у 1959 р. [112]. Визначаючи досліджувану територію в кордонах від 1802 р., авторка розкрила специфіку заселення Північного Причорномор'я протягом вказаного періоду, а саме: відмінність колонізації цих земель від заселення внутрішніх районів Російської імперії, етапи господарського освоєння. Особливістю цієї праці є використання даних, що були почерпнуті з атласів південних губерній, які історик, до речі, визнала єдино правильним статистичним джерелом [112, с.148]. Останнє, разом із залученням неодноразово критикованих статистичних матеріалів А.О.Скальковського, звузило джерельну базу дослідження, внаслідок чого вміщені в праці дані про кількість населення краю за період від IV ревізії, як слушно вказав В.М.Кабузан, не повні й не точні, а тому можуть бути використані з деякими застереженнями [142, с.18-19]. Незважаючи на це, праця О.І.Дружиніної має певну цінність для дослідників історії Подонеччя, оскільки в ній вперше надано об'ємну характеристику та показано рівень господарського розвитку краю наприкінці XVIII ст.

При вивченні освоєння територій краю, що входили до складу південних земель Слобожанщини в XVII-XVIII ст., може стати у пригоді праця О.Г.Слюсарського [226]. Особистим внеском цього автора було те, що він зосередився не лише на проблемах заселення регіону, який нас цікавить, а й дав всебічну характеристику соціального та етнічного складу населення, проаналізував розвиток сільського господарства, ремесла та торгівлі [226, с.107-351, 352-363]. Однак історія сучасних Старобільщини, Сватівщини, Біловодського району в цій праці висвітлена епізодично, тому є необхідність в подальшому вивченні процесу освоєння названих земель.

Історіографія 70-х рр. XX ст. ознаменувалася не лише увагою до деталей, але й зробленими вперше намаганнями створення загальних історичних праць. Першою широкомасштабною спробою реалізувати на практиці систематизацію та узагальнення фактичного матеріалу з проблеми заселення краю в XVII-XVIII ст. можна вважати видану в 1976 р. книгу “Ворошиловградская область”, яка є складовою багатотомної “Истории городов и сел Украинской ССР.” [134]. Незважаючи на ґрунтовність видання цієї колективної праці (книга вийшла під грифом Головної редакції Української Радянської Енциклопедії), на її сторінках міститься ціла низка недоліків.

По-перше, наукова цінність даного видання значно знижується внаслідок того, що його автори, уточнюючи хронологію виникнення різних поселень, нерідко використовували неперевірені дані, почерпнуті з історико-статистичних описів XIX ст. В той же час численні матеріали фондів РДАДА, РДВІА, РДІА, ЦДІАУК, а також різноманітні добірки документів, надруковані в історичних збірках XIX ст., залишилися поза увагою дослідників. Внаслідок цього робота, за суттю, не є самостійним дослідженням.

По-друге, основним критерієм відбору матеріалів був факт існування того чи іншого населеного пункту на момент підготовки книги. Останнє не дозволяє віднести дане видання до числа узагальнюючих праць, претендуючих на вичерпне висвітлення історії заселення краю, оскільки за межами уваги авторів лишилися населені пункти, що існували у досліджуваний нами період, але зникли до утворення СРСР.

Та все ж найбільш істотним недоліком “Истории городов и сел”, на наш погляд є її методологічна база – "труды основоположников марксизма-ленинизма, материалы партийных съездов и конференций, пленумов ЦК КПСС и ЦК Компартии Украины" – тобто практично повна відсутність наукової методології, що, в сукупності з ідеологічною заангажованістю авторів, а також їхнім прагненням відобразити процес освоєння краю в XVII-XX ст. відповідно до особливостей національної політики, яка проводилася в УРСР у 70-і рр. XX ст., стало причиною виникнення ряду стереотипів концептуального характеру [134, с.6]. До останніх,

зокрема, можна віднести спроби навмисного перекручення характеру руху переселенських потоків та, як наслідок, інтенсивність освоєння краю [див. напр.: 134, с.13-15].

Таким чином, відзначені недоліки дають достатньо вагомі підстави засумніватися в об'єктивності результатів та науковості дослідження.

У 70-і рр. також було видруковано ряд праць з проблем міграцій українського та російського населення як в загальному, так і в локальному контекстах. На пошуки причин, висвітлення напрямків міграцій, етнічний та соціальний склад переселенців були орієнтовані монографії В.М.Кабузана та Я.Є.Водарського, де конкретно-історичні події на території Середнього Подонеччя також набули подальшого аналізу. Однією з перших значних праць означеного плану є дослідження В.М.Кабузана "Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века", яке й до нашого часу залишається незамінним при вивченні характеру руху переселенських потоків, соціального та етнічного складу населення Північного Причорномор'я загалом і нашого краю зокрема [142]. На думку автора, заселення зазначеного регіону відбувалося як під впливом зовнішньополітичних факторів через розширення кордонів Російської імперії, так і під дією внутрішніх чинників, зокрема – демографічних процесів та зростання кріпацтва. Значний вплив на процеси заселення мали й природні умови регіону [142, с.71-72]. Ця праця написана на базі багатющих джерел, а з точки зору обсягу статистичного матеріалу не має рівних і до сьогодення. Проте наявність досить широких територіальних рамок зумовила й відносно загальний характер роботи. Як видно, дослідник не ставив за мету дати чітке уявлення про час виникнення багатьох населених пунктів та зосередився на описі та аналізі руху переселенських потоків. В.М.Кабузан коротко виклав дані стосовно виникнення лише найбільших поселень краю, залишаючи осторонь широкий конкретно-фактичний матеріал, використання якого дозволило б авторові уточнити власні висновки [142, с.72-75, 95-96, 113-114].

До вищенаведеної наближаються інші праці згаданого автора, точніше − серія власних та виданих у співавторстві статей, які подають основні висновки вищезгаданого дослідження та дещо розширюють його, а також монографії,

присвячені проблемам переселенських рухів народів Російської імперії, де розвинуто певні аспекти проблеми, що нас цікавить [139-141; 143-145]. Використання наведених у них даних та зроблених на цій базі висновків і узагальнень є досить серйозною допомогою при з'ясуванні місця та ролі краю в системі районів заселення півдня України та Росії.

Згодом вийшла друком праця Я.Є.Водарського, де вказані процеси висвітлюються з кінця XVII до початку XVIII ст. і аналізуються з тих же конкретно-історичних та теоретичних позицій, що й у В.М.Кабузана [95]. Але на відміну від свого попередника Я.Є.Водарський звернув увагу на те, що зазначений хронологічний проміжок виявився найменш дослідженим у радянській історіографії, тому й надав широку картину міграційних рухів на території Росії і Дикого поля (в тому числі й аналіз кількісного та соціального складу населення Маяцького містечка, міст Тора та Бахмута) [95, с.135-151].

Проявом пожвавленого інтересу до проблем історії господарського освоєння окраїн колишньої Російської імперії, активне опрацювання котрих, як вже було згадано, почалося в 30-і рр. XX ст., є інша робота цього ж автора. Вона присвячена проблемам дворянського землеволодіння в XVII – першій половині XIX ст. [93]. Побудоване на значній джерельній базі, дослідження має на меті аналіз форм і розмірів землеволодіння на території півдня Росії, куди входили й терени Середнього Подонеччя (Біловодський, Бахмутський та Донецький повіти) [93, с.230-233].

Розробки В.М.Кабузана істотно доповнюються дослідженнями ростовського історика О.П.Пронштейна та його послідовника − С.І.Рябова [207; 216]. У цьому випадку доповнення в історіографію краю було зроблене за становим та територіальним принципами. О.П.Пронштейн та С.І.Рябов зосередили свою увагу на проблемах заселення та господарського освоєння Землі Війська Донського − регіону, який не тільки мав тісні суспільно-політичні та соціально-економічні зв'язки з територіями Середнього Подонеччя, а й частково охоплював їх. В даному зв'язку праця О.П.Пронштейна, присвячена проблемам історичного розвитку Дону в XVIII ст., становить безумовний інтерес. Дотримуючись класичної схеми розгляду

процесів заселення та господарського освоєння Дону, цей автор зробив ряд документально обґрунтованих висновків та узагальнень щодо характеру та форм козачої колонізації в Подонеччі. Розглядаючи основні передумови масового заселення Дону, О.П.Пронштейн виділив декілька районів, куди прямувала козача колонізація. Серед останніх він назвав і Середнє Подонеччя, яке було одним із найстарших місць розселення донського козацтва. Однак, дослідник подав лише загальну схему освоєння басейну Сіверського Дінця, виділив та обґрунтував етапи міграційного руху козаків на річки Сіверський Донець, Деркул, Айдар та Бахмут [207, с.30-41, 44-50, 54-57]. Не навів О.П.Пронштейн і даних про те, з яких населених пунктів Донської землі вийшли піонери освоєння Сіверськодонеччини, скільки містечок та коли саме виникли. Відсутність у монографії цих фактів випливає з того, що науковець охарактеризував Сіверськодонеччину в рамках загальних демографічних та економічних процесів, які мали місце на теренах Землі Війська Донського. Одним із аспектів, на якому акцентується увага в монографії, є характеристика населення Дону та прилеглих земель у різні періоди його історії. Зокрема, завдяки аналізу етнічного складу населення донських містечок у Подонеччі можна зробити висновки про поліетнічний склад мешканців та високий ступінь взаємодії між ними. У зв’язку з цим в монографії подається стислий опис та методи розв’язання територіальних суперечок, які виникли між донцями та населенням Ізюмського слобідського полку в процесі розселення та освоєння нових територій [207, с.26-30, 61-63]. Отже, з’являються аргументи на користь розгляду краю як локальної контактної зони в рамках великого контактного ареалу східноєвропейського степу.

Продовжувачем О.П.Пронштейна у дослідженні Дону за часом виходу публікацій (але не за хронологією розгляду!) став С.І.Рябов. Праця цього історика є за своєю суттю логічним розвитком низки положень, викладених у його дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, успішно захищеної в 1984 р. [217]. Незважаючи на те, що більша частина роботи має лише опосередковане відношення до теми нашого дослідження, ми вважаємо за потрібне згадати про неї, оскільки там С.І.Рябов подав приблизну хронологію виникнення

містечок донського козацтва на території західної околиці Землі Війська Донського [216, с.39-56].

За тематикою до наведених праць наближається стаття краєзнавця І.А. Бугаївського, у якій знайшли своє відображення приватні питання заселення краю [259]. Обмежившись вивченням донської колонізації територій вздовж річок Айдар та Деркул, краєзнавець присвятив вказаній проблематиці свою працю, в якій конкретизував хронологію виникнення населених пунктів у даному регіоні. Комплексно проаналізувавши як результати роботи своїх попередників, так і архівні матеріали, автор дійшов висновку, що айдарські та деркульські поселення було засновано в останній чверті XVII ст. донським козацтвом, а не козаками Острогозького полку, як це вказано в “Историко-статистическом описании Харьковской епархии” та інших історичних працях [259, с.85].

Початок якісно нового етапу у вивченні історії степів східної України було позначено здобуттям державної незалежності. Перегляд деяких усталених, але застарілих концепцій в історичній науці, звільнення останньої з ідеологічних та методологічних “лабет” – усі ці суперечливі, іноді хворобливі процеси не обминули й історіографію Середнього Подонеччя. При цьому основна увага дослідників, поряд з простими наративними описами, зосередилася на проблемах визначення східних кордонів та етнічної території України.

Характерною ознакою так званого “перехідного” періоду (кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст.), коли основні постулати радянської історіографії краю стрімко втрачали свою актуальність, а історична наука молодої держави ще тільки відтворювалася, є поява ряду праць з історії краю, які мають псевдонауковий характер. До таких належать збірка, створена О.О.Макущенком, монографія П.Лаврiва, а також історичні розвідки деяких луганських краєзнавців [169, 173; 175; 180]. Особливістю таких праць є практично повна відсутність безпосереднього звернення до історичних джерел. Документальною основою для “досліджень” в найкращому випадку виступають викладки попередників та матеріали історико-статистичних добірок, вірогідність котрих, як було вже згадано, викликає цілком обґрунтовані сумніви. Незважаючи на компілятивний за суттю характер, ці праці все

ж мають певне значення в історіографії проблеми, оскільки їхні недоліки дозволяють більш чіткіше визначити коло проблем з історії заселення краю, які потребують більш докладного висвітлення.

Певний інтерес до історії краю − відтепер вже на території незалежної України − виник у 90-і рр. З боку українських учених це було не випадкове, оскільки зі здобуттям незалежності, країна отримала у спадок і ряд територіальних проблем, урегулювання яких потребує детальних історичних досліджень (зокрема – сучасний переділ смт Мілове, Луганської обл. та ін.). Саме тому початок цього періоду ознаменувався виходом серії праць, де територія Середнього Подонеччя вперше розглядається у контексті етнічних меж та кордонів України. Такими є дослідження М.С.Дністрянського, Ф.Д.Заставного, В.Сергійчука, де історія Подонеччя подається стисло, в ретроспективі [109; 124; 221].

В 1998 р. майже одночасно вийшли друком праці луганського краєзнавця В.І.Подова та сучасного українського історика В.О.Пірка. Дослідження В.І.Подова досить цікаве: на основі документів, які були в наявності на момент підготовки монографії, автор створив нарис соціально-економічного розвитку Донбасу в XVIII ст. [199] Фактологічна база даної роботи дуже широка; слід віддати належне дослідникові, який вперше ввів до наукового обігу та видав велику кількість різних документів про історію Донбасу загалом, та Луганщину зокрема. На основі різних за тематикою письмових джерел як цілісних, так і фрагментарних за ступенем висвітлення тих чи інших проблем, В.І.Подовим уточнено час та умови заснування багатьох населених пунктів краю XVIII ст. У зв’язку з розгортанням активних міграційних процесів у вказаному регіоні зачеплено деякі проблеми розвитку соціума, різних галузей сільського господарства, ремесла та торгівлі, зародження гірничого комплексу Донбасу. Аналізуючи джерела, названий автор зосередився на фактичній історії краю. Він не вводить наративи до системи загальноісторичного процесу, який розгортався протягом досліджуваного періоду на Подонеччі та суміжних територіях.

Відзначимо також висновки В.О.Пірка, автора ґрунтовного дослідження з питань заселення степової України у XVI-XVIII ст. [195]. Цей автор досить

докладно та всебічно проаналізував умови та хід заселення Північного Причорномор'я, зокрема, зміни чисельності, етнічного та соціального складу населення, вплив російсько-турецьких відносин на освоєння степової України. По суті справи праця В.О.Пірка являє собою першу серйозну спробу узагальнення історії півдня України на основі широкого кола джерел, які проливають світло на вищезгадані процеси, характерні для розглядуваного регіону в цілому. Внаслідок цього багато другорядних проблем (хронологія заснування деяких населених пунктів, місця виходу поселенців, особливості побуту, господарство і т.д.), що відносяться до історії заселення степової зони донецького краю, автором не розглянуті.

Таким чином, науковців XIX ст., що заклали перші камені в фундамент крайової історіографії, цікавили насамперед проблеми створення російської держави та розширення її території за рахунок колонізаційного процесу, а також селянське питання. Їх наступники – радянські та сучасні дослідники історії краю – не обмежуючись критичним переосмисленням вже накопиченого матеріалу, зосередили головну увагу на селянській колонізації півдня. Саме у радянський та пострадянський періоди було введено до наукового обігу та проаналізовано значну кількість архівних матеріалів. Проте проблема заселення краю висвітлювалася або в контексті міграційних потоків, коли питання хронології, фунціональної структури поселень, а отже й особливостей виникнення тих чи інших населених пунктів та їх типологічні характеристики розглядалися побіжно, або в рамках конкретно-прикладних досліджень, недоліком яких була "містечковість", відсутність масштабності погляду на предмет дослідження, а також чіткого аналізу варіанту розселення у місцевості, що вивчається. При цьому, як правило, істориками вивчалися процеси заселення і, частково, господарського освоєння окремих територій краю, які входили до складу тих чи інших штучно утворених у XVIII ст. адміністративно-територіальних одиниць, виділення котрих відбувалося, до того ж, без врахування політичних, соціально-економічних та культурних особливостей краю, що врешті-решт порушувало внутрішню цілісність регіону. В той же час не було жодної спроби поєднати обидва зазначені вище підходи, що могло б дати

можливість синтезу цілісної картини заселення та освоєння краю, зроблено не було. Виходячи з вищепереліченого, можна говорити про те, що історія заселення та господарського освоєння донецького краю як єдиної регіональної системи має суттєві недоліки та потребує подальшого дослідження. Дане дисертаційне дослідження започатковане саме з цією метою.

1.2. Огляд джерел

Документальну базу дисертації склали різноманітні за характером джерела. В полі доступу історика, що займається вивченням проблеми заселення та господарського освоєння Середнього Подонеччя, є значна кількість матеріалів як архівних, так і надрукованих. Останнє найбільш справедливе стосовно джерел, які відносяться до другої половини XVII ст., першої чверті та другої половини XVIII ст. Проте, намагаючись простежити хід освоєння території, що розглядається, за період, охоплений хронологічними рамками даного дослідження, внаслідок того, що в доступних матеріалах різною мірою висвітлені ті чи інші складові цього процесу, перед дослідником виникає багато ускладнень. Тому хоч якась серйозна спроба розкрити проблему, що винесена в назву нашого дослідження, неможлива без притягнення численних та різнопланових за змістом джерел, що зберігаються в різних архівах та фондах.

Крім того, працюючи з джерелами, слід враховувати низку специфічних моментів, пов’язаних з виділенням для всього розглядуваного періоду якоїсь визначеної, незмінної, території, що зіставляється з суміжними регіонами. Це обумовлено не стільки порівняно великою тривалістю досліджуваного проміжку часу, що характеризувався швидким заселенням та освоєнням земель краю, скільки тим, що в різні часи досліджувані території входили до складу тих чи інших адміністративно-територіальних одиниць, кордони яких, в свою чергу, під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів підлягали змінам. З цих причин дисертантка змушена була працювати не лише в архівах м. Луганська, а й Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Харкова, тобто тих адміністративних центрах, яким в різні часи були підпорядковані території нашого краю і де, як наслідок, концентрувалася інформація, що нас цікавить.

Першорядне значення для розкриття теми дослідження мають документи, які знаходяться в фондах архівосховищ.

Найбільш цінні та численні свідоцтва були почерпнуті в фондах Російського державного архіву давніх актів (РДАДА), де зберігаються унікальні колекції документів, що висвітлюють історію Російської держави за період, що нас цікавить.

Серед них до числа найбільш уживаних вітчизняними та російськими дослідниками варто віднести матеріали фондів № 16 “Госархив”, № 210 “Разрядный приказ”, № 248 “Сенат”, № 350 “Ландратские книги и ревизские сказки”, № 1355 “Экономические примечания к генеральному межеванию”.

При вивченні ходу заселення краю в XVII ст. значний інтерес являють собою документи фонду Розрядного приказу. Оскільки протягом XVI-XVII ст. Розрядний приказ був центральним державним закладом Росії, якому підпорядковувалися службові люди, військове керівництво, призначення міських та полкових воєвод, а також південні райони держави, то згодом у відповідному фонді, окрім інших, відклалися різні матеріали, які мали безпосереднє відношення до подій, що відбувалися на території нашого краю в XVII ст. До останніх можна віднести стовпчики Бєлгородського та Московського столів Розряду – автентичні документи, які складалися на місці подій і доповнювалися записами з розрядних книг, в свою чергу складених шляхом витягів з "росписей", "грамот", "отписок", списків зі стовпчиків та ін., і містили конкретні вказівки назв населених пунктів, головні напрямки, характер та етнічний склад міграційних потоків на “поле” і т.д. [7.2-7.4; 7.12; 7.14-7.15] Топографо-стратегічні свідоцтва – описи річкових систем та водоймищ, характеру рельєфа із вказівками ономастичних даних, а також докладну інформацію про типи польових укріплень, які складали засічну лінію – знаходяться в “Книгах описных порубежных укреплений” та “Городовых сметных книгах” [7.6; 7.9]

Не меншу цінність мають міські кошторисні книги, в яких докладно описані фортифікації міст, адміністративно-господарські споруди з супутними вказівками кількості та етносоціальної належності мешканців. Як приклад можна навести “Переписную книгу Маяцкого городка” (1676 р.), яка є продовженням ряду описів вказаного населеного пункту та конкретизує його тип, призначення і адміністративний устрій [7.21].

Докладнішому розглядові останнього аспекту допомогають розрядні в’язки, які частково містять записи призначень та грошового жалування воєводам, дітям боярським з указівкою місця призначення і т.д. [7.27].

Безперечно, більшість документів зі вказаного фонду неодноразово застосовувалася дослідниками історії краю, але вони, як правило, обмежувалися лише цитуванням джерел, рідше − вибірковими публікаціями, що не дозволяє відобразити повну картину заселення та освоєння розглядуваних територій.

При з'ясуванні питань про чисельність, становий склад, розміщення, природний рух населення та заснування нових населених пунктів велике значення мають матеріали ревізій − переписів населення XVIII − першої половини XIX ст. Серед даних першої ревізії (1719 р.) до нашого часу збереглися матеріали, що знаходяться в фонді № 350 "Ландратские книги и ревизские сказки" про чисельність російського податного та українського населення в окремих пунктах тільки-но зорганізованої Бахмутської провінції, по деяких з останніх наведені навіть дані про час заснування та місця виходу переселенців [7.11; 7.22-7.23].

У тому ж фонді містяться докладні матеріали про розміри переселенського руху та хід заселення українцями і росіянами Бахмутської провінції, які належать до більш пізнього часу − періоду проведення II (1744-1748 рр.) та III (1763 р.) загальнодержавних ревізій населення. Так, початком 40-х рр. XVIII ст. датовані відомості, переписні книги та ревізські "сказки" населення Бахмутського повіту, "Алфавит учиненной ревизии", які являють собою зведені документи статистичного характеру, де містяться також і списки населених пунктів, відомості про кількість мешканців і т.д. [7.1; 7.10; 7.25] Більш докладні свідчення наведені в ревізських документах 60-х рр. XVIII ст., де, окрім інших даних, містяться ще й дані про чисельність, станову структуру та етнічний склад населення краю тощо [7.13].

Необхідно відмітити також дуже цікаві та важливі для нашого дослідження документи, що зберігаються в фонді № 1355 "Экономические примечания к генеральному межеванию". Значна кількість документів з цього фонду належить до 1766-1771 рр., коли проводилася загальноросійська перевірка прав на землеволодіння. У зв'язку з цим поряд з іншими адміністративними одиницями чиновники зробили описи окремих земельних володінь, переліки населених пунктів зі вказівками кількості жителів Бахмутського та Біловодського повітів. Виникнення таких документів мало масовий характер, оскільки межування, як захід по

впорядкуванню землекористування, були відновлені в Російській державі саме в цей період після тривалої перерви (з 70-80-х рр. XVII ст.). Результати Генерального межування закріплювалися в документах подвійного роду: документи стосовно прав на окремі “дачи” та економічні примітки, що являли собою докладний опис господарських аспектів [7.28-7.31].

Низка документів, яка істотно доповнює статистичні дані про населення та перелік поселень Бахмутської провінції, міститься у фонді № 248 “Сенат”. Так, тут збереглася відомість від 1738 р., у якій зафіксовано вказані вище характеристики провінції як у роки I ревізії, так і на початок II ревізії, що дозволяє шляхом прямого зпівставлення виявити динаміку заселення краю протягом даного проміжку часу [7.5]. Досить цікавою в цьому відношенні уявляється справа “О полковнике Острогожского полка Тевяшове” – донос до Сенату, датований 1764–1765 рр., та цінний для нас перш за все прямими посиланнями на дати заснування тих чи інших поселень [7.19].

До періоду I ревізії належить і невеликий документ “О городах, известных во времена Петра I”, який є складовою фонду № 16 “Госархив” та свідчить про дуже низький ступінь урбанізації південних земель Російської держави. Тут згадуються укріплені міста на території краю – Тор та Бахмут, а серед приписних поселень − Сухарів, Ямполь, Старе Боровське [7.18]. Значна кількість документів з цього фонду появилась внаслідок різних подій, що відбувалися на території краю у зв’язку з адміністративно-територіальними перетвореннями і т.д. Так, при затвердженні нового складу Воронезького намісництва було проведено проміжний перепис місцевого населення, в тому числі й Біловодської округи (1779-1780 рр.) [7.16]. Крім того, у вказаному фонді знаходяться джерела з питань господарського розвитку краю в останній чверті XVIII ст., а саме − відомості про врожайність, посіви різних рослинних культур, ціни на сільськогосподарську продукцію тощо [7.17].

Із документів цього архіву до наведених вище джерел за “територіальним” принципом примикає справа № 15а, що зберігається в фонді № 111 “Донские дела”, матеріали якої присвячені соціально-економічним та військово-політичним подіям, що відбувалися на Дону, а також взаємовідносинам козаків з Росією [7.8].

Використання даних цього документу дозволило встановити відносну хронологію заснування на Сіверському Дінці перших донських містечок.

Велика різноманітність матеріалів, які заторкують різні аспекти військової історії розглядуваних територій і, частково, час виникнення та місцезнаходження донських хуторів у другій половині XVIII ст., подана в Російському державному військово-історичному архіві (РДВІА). Подібні аспекти найповніше репрезентовані в документах фонду № 13 “Казачья экспедиция канцелярии Военной канцелярии”, які належать до 70-80- х рр. XVIII ст. та фонду Військового вченого архіву (ВВА) [8.9-8.11]

Для вивчення демографічної ситуації в краї наприкінці 80-х – початку 90-х рр. XVIII ст. найбільш цінним джерелом є атласи Катеринославського намісництва, колекція яких зберігається в фондах ВВА. Створення таких документів, офіційно санкціоноване 15 березня 1783 р., було, по суті, продовженням розпочатої з середини 60-х рр. роботи з опису та межування земельного фонду держави. По Катеринославській губернії атласів збереглося достатньо, на них нанесено топографічні дані (назви окремих населених пунктів, місцевості, повітові та губернські кордони). Істотною підпомогою для дослідника можуть бути Економічні та Камеральні примітки до Генеральних планів, а також Повні економічні примітки Генерального межування (1782 р.), які доповнюють інформацію власне атласів. Як допоміжний матеріал довідкового характеру було створено Короткі примітки, які являють собою описи до атласів.

Перший атлас Катеринославського намісництва було виконано в квітні 1784 р. До його складу входили “Геометрическая генеральная карта”, 15 повітових мап та планів крупніших населених пунктів намісництва. Однак в ньому містяться лише дані про кількість та становий склад населення різних повітів, переліку населених пунктів немає, що суттєво знижує цінність документа для нашого дослідження [8.1]. Три роки потому був виданий опис до Атласу, в якому хід заселення та господарського освоєння регіону в 1783-1785 рр. висвітлені всебічно [8.1]. Вихід чергового Атласу Катеринославського намісництва (1794 р.), а також опису до нього в чотирьох томах (1793, 1795 рр.), відбувся внаслідок відновлення роботи по

обстеженню територіальних масивів губернії, перерваному війною 1787-1791 рр. [8.2; 8.4-8.6]. Названі атласи містять також широкі дані соціально-економічного характеру, що у порівнянні з іншими документами дозволяє віднести їх до джерел високого ступеня інформативності.

Господарські аспекти заселення нашого краю відображені в матеріалах фонду № 52 “Г.А.Потемкин, князь, генерал-фельдмаршал”, які містять дуже цінну інформацію про розвиток в краї ярмаркової торгівлі наприкінці XVIII ст. [8.7]

Особливу групу джерел, почерпнутих у фондах РДВІА, становлять картографічні матеріали, поява яких зумовлена широкомасштабними військово-топографічними зйомками, що проводилися в Росії з середини 40-х рр. XVIII ст. Найраннішою з вищезгаданих є мапа інженера Дебоксета, яка міститься в фонді ВВА. На ній нанесено території Гетьманщини, запорізьких козаків, кочовища ногайських орд, російсько-турецькі кордони 1705 та 1711 рр., а також ту територію нашого краю, що її було відведено урядом Російської імперії під поселення Слов’яносербії, як і прилягаюча до неї східна, слабозаселена окраїна територій Запорізького Війська. Проте поселення, що виникли у середній течії Сіверського Дінця, на мапі відображені не в повній мірі [8.3а]. У тому ж фонді знаходиться ще одна мапа, яка дозволяє уточнити хід заселення Слов’яносербії – “Ландкарта Славяносербии”, яку складено в серпні 1754 р. інженером генерал-майором І.Бібіковим та інженер-капітаном П.Окуловим. На мапі відображено поселення гусарських рот Г.Шевича та Р.Прерадовича [8.3б].

Більш масштабну спробу відображення суміжних із вищезгаданими територій являють собою мапи Землі Війська Донського. Одним із ранніх варіантів останніх є “Генеральная карта землям Войска Донского” від 1797 р. [8.3]. Ця мапа набирає виняткової цінності в світлі територіально-адміністративних перетворень, які відбувалися в Російській імперії в той період, оскільки відображує не лише кордони донських земель, а й прилеглих до них повітів.

Логічним продовженням (за хронологічним принципом) матеріалів ревізій, що аналізувалися вище, є матеріали IV ревізії (80-і - перша перша половина 90-х рр. XVIII ст.), що зберігаються в Російському державному історичному архіві (РДІА).

Найбільш повні дані про повітове розміщення, чисельність та склад населення, отримувані від нього грошові збори відображено в документах фонду № 558 “Экспедиция для освидетельствования государственных счетов Сената”. Інформацію про існуючі в Біловодському повіті на 1786 р. і заснування нових поселень із вказівками чисельності та станового складу населення можна простежити за численними відомостями, які складалися протягом переписів та зберігалися у вказаному фонді [9.2-9.8].

У РДІА також зберігаються загальнодержавні окладні книги по IV ревізії, що виявилися зведеним варіантом згаданих вище документів. Книги містять свідоцтва про кількість окладних зборів з населення різних повітів Азовської губернії від 1784 р., а також докладні повітові демографічні дані по Катеринославській губернії за станом на 1 січня 1788 р. (до складу яких входив і наш край) [9.9-9.11] Матеріали окладних книжок істотно доповнюються даними, які протягом ревізії надсилалися до центру безпосередньо з місць, − відомостями та генеральними табелями [9.12].

В іншому сховищі − архіві Санкт-Петербурзького Інституту Історії РАН також відклалася частина матеріалів, що належать до 70-80-х рр. XVIII ст. До найбільш часто уживаних істориками належить фонд № 200 “Скальковский А.А.”, де зберігаються виявлені та зібрані вченим рукописи. Серед них і ті, що не увійшли до виданих істориком монографій. Частина цих рукописів стосується вирішення окремих завдань та проблем заселення деяких населених пунктів півдня України, повітів та губерній, з’ясування кордонів поодиноких територій. Так, серед паперів архіву А.О.Скальковського зберігаються промеморії, що доповнюють видані Д.І.Яворницьким матеріали (про них мова піде пізніше. − І.Б.) територіальних суперечок між донськими та запорізькими козаками з приводу земель на правому березі Дінця [2.2-2.4]. Крім того, тут же репрезентовані дані перепису населення Бахмутського повіту, спричинену вступом Г.О.Потьомкіна на посаду губернатора Новоросії в 1774 р. [2.1]

Завершуючи аналіз архівосховищ м. Санкт-Петербурга, слід згадати Відділ картографії (ВК) та Відділ рукописів (ВР) РНБ. В першому з них представлені документи про чисельність та становий склад окремих населених пунктів

Біловодської округи за 1773-1776 рр. (фонд № 658 “Эрмитажное собрание”). Поява цих унікальних документів, які проливають світло на історію Деркульських кінних заводів, пов’язана перш за все з розвитком кіннозаводської справи в Російській імперії [6.4-6.6]. Зміни в розміщенні різних типів поселень відображає “Карта Изюмской провинции с частию реки Донца”, яка є складовою “Атласа описных лесов”, складеного капітан-лейтенантом Тверитиновим у 1779 р. з метою опису лісів, “годных к кораблестроению” [6.2]. Однак її недолік полягає в тому, що вона відображає лише розташовані поблизу лісових масивів території та населені пункти.

У ВК РНБ зберігаються ще не видруковані унікальні мапи “Tabula geographica qua pars Russiae Magnae Pontus Euxinus seu Mare Nigrum et Tartaria Minor ...” та “Ukraina quae Terra Cosacorvm ...” (1720 р.) [5.1-5.2]. “Tabula geographica...” відображає Наддніпрянську, Право- та Лівобережну Україну, а також прилеглі до них території Польщі, Болгарії, Росії та причорноморські райони Османської імперії. В рамках досліджуваної території східної околиці Землі Війська Донського на цій мапі позначено низку містечок донського козацтва. Проте “Ukraina quae Terra Cosacorvm ...” зображає цю ж територію краю як незаселене Дике поле.

Значна кількість документів, які висвітлюють різні аспекти розглядуваної в цьому дослідженні проблеми, зберігається в фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАУК). Найдавнішими документами, де охарактеризовано умови заселення краю, є грамоти середини XVII ст., репрезентовані в фонді № 1791 “Чугуевская приказная изба” [10.7-10.10].

Унікальну колекцію документів з історії Слов’яносербії в 1764-1765 рр. зібрано у фонді того ж сховища № 1413 “Славяносербская комиссия”. Тут знаходяться списки гусарських полків, відомості про склад народонаселення, населені пункти та господарство наведеної адміністративно-територіальної одиниці [10.4-10.6; 10.12-10.14]. В той же час міграційний аспект відображається у складі фонду № 1913 “Славянская нижняя расправа”, де міститься матеріал про хід внутрішніх переселень однодворців з м. Тора, Райгородка, Ямполя, Маяка, Цареборисова та Співаківки на північно-східні землі Бахмутського повіту (1760 р.) [10.9].

Матеріали проведеного в 1763 р. перепису українського населення Дону знайшли відображення у “Ведомости коликое число до каких хуторов пришедших козаков и подпомощников и на каких землях осели последние”, а також у “Ведомости о количестве украинцев, проживающих в хуторах Войска Донского” з фонду № 1782 “Комиссия о слободских полках” даного архіву. Як випливає з назви, документи містять не лише статистичні дані про кількість українського населення та його соціальний стан, а й перелік розміщених на Середньому Подонеччі донських поселень [10.1-10.3]. Динаміку заселення Бахмутського повіту протягом 90-х рр. XVIII ст. можна простежити, спираючись на ревізські “сказки” населення Бахмутського повіту, що зберігаються у фонді № 1821 “Бахмутский уездный суд” і являють з себе проміжні дані V ревізії населення [10.11].

Матеріали ЦДІАУК істотно доповнюються невеликими за обсягом (але не за значенням!) історико-географічним описом Катеринославської губернії та її повітів, а також нотаткою П.С.Саковича про заселення іноземцями Слов’яносербії (кінець XVIII – початок XIX ст.) [4.1-4.2.]. Названі документи зберігаються у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки України.

Значний масив джерел, які висвітлюють заснування та розвиток поселення біля Ливарного заводу (згодом м. Луганськ), зберігається у фонді № 1 "Луганский литейный завод государственной Берг-коллегии" Державного архіву Луганської області (ДАЛО). Тут частково зібрано листування заводського правління з адміністративними закладами Новоросії, Тамбовської губернії, Чорноморським адміралтейством та ін., а також укази Сенату [3.6-3.17]. У фондах ДАЛО зберігається колекція геометричних планів та мап, в тому числі слобод Великої Чернігівки, Богданівки, Лашинівки (1780 р.), сіл Миколаївки (1798 р.), Кам’яного та Красного (1799 р.) [3.1-3.5]. На плани нанесено відмежовану територію із вказівками на топографічні дані, типи сільськогосподарських угідь та схематичні плани поселень.

Картографічні дані схожого характеру містяться також у фонді № 25 “Харьковская губернская чертежная” Державного архіву Харківської області [3а.1].

Особливу групу архівних джерел становлять матеріали та звіти про археологічні дослідження на території Луганської області пізньосередньовічних поселень і пам’яток нового часу − сіл Вергульовка, Лиман, Нижньотепле, Станично-Луганське, Кряківка, що зберігаються у фонді № 2 “Научные отчеты и полевая документация на археологические исследования” Луганського обласного краєзнавчого музею [1.1-1.6]. Використання цих звітів у нашому дослідженні перш за все обумовлене незадовільним станом джерельної бази стосовно розвитку крайового господарства, необхідністю більш точного визначення хронології перелічених вище населених пунктів. Аналіз отриманих в результаті розкопок артефактів з достатньою певністю дозволяє реконструювати соціально-економічні процеси, що розвивалися в краї протягом досліджуваного періоду, уточнити характеристику історико-економічних та етнокультурних зв’язків регіону та суміжних територій.

Таким чином, документи різних архівів та фондів часто-густо доповнюють одне одного. Це пояснюється головним чином специфікою архівів, а також наявністю добірки документів, що належать до різних періодів історії Росії держави, у складі якої наш край пербував протягом досліджуваного періоду.

Джерельна база даного дослідження значною мірою доповнюється великою кількістю зібраних у різних архівах та приватних колекціях матеріалів, які згодом увійшли до виданих протягом XIX-XX ст. добірок.

Багато цінної інформації про час заснування різних населених пунктів, адміністративно-територіальні перетворення в краї ми почерпали із Повного зібрання законів Російської імперії (ПЗЗ 1) − найбільш повної збірки законодавчих актів, віднесеної нами до першої групи надрукованих джерел, загальна кількість яких становить 45 томів, виданих одночасно у 1830 р. [55]. Укладанням ПЗЗ та його виданням займалися 2-е відділення власної його Імператорської Величності канцелярії та кодифікаційний відділ Державної канцелярії. У Росії було зроблено 3 видання ПЗЗ, проте для нас має інтерес перше з них, оскільки включені до нього законодавчі акти охоплюють хронологічний період від Соборного кодексу Олексія Михайловича (1646 р.) до 12.12.1845 р. Незважаючи на фундаментальний характер

(до видання увійшло понад 30 тис. документів), збірка все ж має деякі недоліки: до неї не увійшла значна частина актів часів Петра І, царювання Анни Іоанівни, а також акти церковного узаконення, які передбачалося видати окремо.

Серія документів з історії Росії увійшла до п'ятитомного видання "Актов исторических" (АІ), які Археографічна комісія друкувала протягом 1841-1843 рр. Останній том цієї серії поряд з іншими матеріалами містить цінні джерела з військової історії за 1676-1700 рр., дані про переміщення татар на Донеччині [11].

Значна кількість цінних свідчень з історії нашого краю друкувалася в "Записках Одесского общества истории и древностей" (ЗОТІС) [36-39]. Так, на сторінках часопису вперше було надруковано "Описание Маяцкого городка" (1666 р.). Питання заселення північно-західних територій краю та виникнення при цьому територіальних суперечок докладно висвітлюються у "Жалованной грамоте Петра Алексеевича Изюмскому полковнику Ф.Шидловскому" (1704 р.) [36]. Це вельми не повний перелік документів зі сторінок ЗОТІС, який ми застосували у вивченні міграційних процесів, що розгорталися на території краю протягом XVII-XVIII ст.

Необхідно відмітити видані у 1846-1875 рр. "Дополнения к Актам историческим" (ДАІ), складені з 1800 цінних документів з історії Росії XII-XVII ст., які було вилучено з центральних та численних місцевих архівів, а також із приватних зібрань. Більшість документів публікації охоплює період 1645-1700 рр. Серед них надруковано унікальні матеріали з історії церкви та розколу. У цьому зв'язку для нашого дослідження серйозною підпомогою є XII том видання, матеріали якого розкривають маловідомі сторінки історії старообрядництва в донських містечках Подонеччя в другій половині XVII ст. [34]. З IX тома видання, де в повному варіанті розміщено "Книгу, а в ней писаны городы", ми почерпнули невеличку інформацію, яка дозволяє судити про ступінь та умови освоєння Середньої Донеччини у 1645-1700 рр. [35]

Низка документів, що містять відомості про таке соціальне явище як "черкасское воровство", що мало місце в краї у середині XVII ст, а також про взаємовідносини донського та запорізького козацтва, побачили світ в публікаціях "Актов Южной и Западной России" (АПЗР). Названа збірка в цілому є зібранням

документів про історію України, Білорусії та Росії XIV-XVII ст., вилучених з фондів Посольського та Малоросійського приказів, Литовської метрики та виданих протягом 1863-1892 рр. [18-20]. Зі згаданої тематичної добірки певний інтерес має лист П.Дорошенка до турецького султана, написаний у 1669 р. В ньому гетьман охарактеризував становище на півдні України, Подонеччя в тому числі [20]. Аналіз даної інформації, в свою чергу, дозволяє уточнити висновки щодо умов заселення та освоєння краю в середині XVII ст.

Вагомий внесок у справу виявлення та публікації документів зробив видатний український історик XIX ст. Д.І.Багалій. Видані ним у 1886 та 1890 рр. 2 томи “Материалов по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства” стали результатом копіткої роботи головним чином з матеріалами Бєлгородського столу Розрядного приказу – це опис міст прилеглої до краю Білгородської лінії (1668, 1683 рр.), “Описные книги новой черте и валовому строенью ...” (1680 р.), “Строельная книга новой черте и валовому строенью Евгения Донца” (1685 р.), яка за характером інформації, що в ній міститься, наближається до описів порубіжних укріплень, відписки про татарські переміщення та підготовалені ними напади [22]. Окрім інших документів, у другому томі “Матеріалів ...” надруковані підсумкові матеріали перепису населення слобідських полків, здійсненого у 1732 р. майором Хрущевим, а також списки населених місць Сватово-Лучанського, Осинівського та Мєловатського комісарств краю у складі Слободсько-Української губернії, де містяться прямі вказівки кількості та станового складу мешканців [23]. Ці документи тим більш цінні, оскільки архівні дані про кількість та склад населення вказаної території XVIII ст. виявилися досить нечисленними.

У 1890-1901 рр. під назвою “Акты Московского государства” (АМД) вийшла друком ще одна серія документів з діловодства Розрядного приказу. Це видання здійснювалося М.А.Поповим та Д.Я.Самоквасовим під егідою Академії наук та містило матеріали Московського столу, в яких було висвітлено політичну та військову історію Росії у 1571-1664 рр. Серед численних відписок служилих людей про стан південних прикордонних територій, наказів воєводам та інше, привертає увагу документ про прикордонну станичну службу 1571 р. [15]. Вказані в тексті

маршрути, район дії та місця дислокації станичних роз'їздів, які здійснювали спостереження за степом, в тому числі й за рухами по річках Айдар, Чорний Жеребець, Красна, Борова, Ольховий Колодязь, дають чітке уявлення про ступінь освоєння названого регіону. Невелика частина документів АМД істотно доповнює вищезгадані матеріали про розповсюдження на Сіверськім Дінці "черкаського воровства" [16-17].

У 1872-1927 рр. Археографічною комісією видавалася й Російська історична бібліотека (РІБ) – серія збірок документальних та літературних пам'яток. У добірки РІБ включено головним чином джерела періоду XIV-XVII ст., в тому числі – п'ять томів Донських справ, присвячених історії Землі Війська Донського (частина оригіналів документів зберігається у РДАДА, фонд № 111). Важливість цих добірок безперечна, оскільки вміщені у Донських справах тексти містять інформацію, яка дозволяє конкретизувати хронологію та хід заселення досліджуваного регіону казацтвом, а також виділити етапи й форми донської колонізації. Надіслані до Москви численні відписки атаманів часто-густо містять не лише дані про військові зіткнення в степу, а й відомості про характер місцевості, де відбувалися описувані події, низку географічних назв [30-33]. Останнє дозволяє уточнити час виникнення в середній течії Сіверського Донця перших юртів донського козацтва (середина XVII ст.), а також простежити маршрут донських станиць, який проходив водорозділом Сіверського Донця до Москви. З опису цього маршруту випливає, що в першій половині XVII ст. у верхів'ях р. Айдар і в межиріччі Донця та Євсуга будь-які поселення були відсутні [30].

Розширенню джерельної бази даного дослідження сприяє також залучення матеріалів з історії донського козацтва, які зібрано та надруковано в 1891 та 1894 рр. майором О.Лішиним (Акты Лишина). До першого тому "Актов ..." вміщено документи петровського часу, зокрема – царські грамоти початку XVIII ст., де регламентовано розселення донських козаків у Подонеччі. Особливістю стилістики цих документів є обов'зкове повідомлення причин, через які складено грамоту, а вже потім подається безпосередньо "указ" [12]. Такий характер документа дозволяє докладно висвітлити розвиток подій, які передували створенню грамоти. Другий та

третій випуски “Актов Лишина” присвячено історії Дону XVIII ст., у їхньому складі − серія актів, які відносяться до історії розташованої на Дінці станиці Луганської [13-14].

Цікаві дані надруковано в “Материалах для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине (1696-1727 рр.)”, які є цінною допомогою при вивченні заселення південної околиці Слобожанщини, до складу якої в досліджуваний період входили й території сучасних північно-західних районів Луганщини. Низці документів збірки надає важливості те, що вони є чи не є єдине джерело знань про хід заселення вказаної території в перше десятиліття XVIII ст. [44].

У 1903 р. за редакцією видатного історика запорозького козацтва Д.І.Яворницького вийшов друком двотомник “Источников по истории запорожских казаков” [65]. Накопичуючи та розміщуючи матеріали Д.І.Яворницький великого значення надавав документам, у яких висвітлено складний характер взаємовідносин між донцями та запоріжцями, причини й розвиток територіальних конфліктів та заходи царського уряду щодо їх урегулювання. Наведені публікації дозволяють простежити динаміку змін східних кордонів та заселення цих володінь запорізького козацтва, а також умови, які впливали на ступінь інтенсивності вказаного процесу.

Досить розповсюдженим явищем в царській Росії були публікації документів з сімейних архівів, що нерідко здійснювалося самими власниками. Як приклад можна навести видану за матеріалами архіву князів Куракіних добірку “Восемнадцатый век”, матеріали другого тому якої частково доповнюють архівні джерела з історії Біловодської округи, зокрема про донецьку вотчину Куракіних та засновані тут населені пункти [27].

На початку XX ст. під патронатом правління Області Війська Донського вийшла серія “Сборник Области Войска Донского Статистического комитета”, у яких публікувались як статті з окремих проблем історії та сучасності, так і документальних добірок, де знову-таки йдеться про заселення та освоєння різних округів Донської Землі та Сіверськодонеччини тощо [56-57].

Корисна добірка документів, видана радянським інститутом Археографії в 1935 р., під назвою “Булавинское восстание”. Ця збірка є тематичною і присвячувалася одній із значних в історії Росії початку XVIII ст подій − повстанню під проводом К.А.Булавіна, що відбувалося в сіверськодонецьких містечках донського козацтва у 1707-1709 рр. Поряд з відомостями про хід військових дій у “Булавинском восстании” наведено чимало даних про існування в краї на рубежі XVII-XVIII століть населених пунктів і кількості мешканців [24]. Матеріали наведеної збірки доповнюються матеріалами серії книжок “Письма и бумаги императора Петра Великого”, де вміщено джерела з історії життя та царювання Петра І. Ці документи було зібрано в російських, іноземних та приватних архівах, і завдяки їх виданню було введено до наукового обігу значну кількість цінної інформації, в тому числі − деякі аспекти історії заселення Подонеччя після придушення Булавінського повстання [53-54].

Слід відмітити, що багато архівних матеріалів, які безпосередньо стосуються теми дослідження, надруковано в додатках до монографій з історії Донбасу В.І.Подова [199-202]. Цікаві матеріали видані донецьким істориком В.О.Пірком, за редакцією якого здійснено видання низки документів з історії Донеччини в XVI-XVII ст. (2001 р.) [28]. Це значно розширило коло джерел, доступних краєзнавцям.

Друковані в різні часи наративні матеріали з географії, соціальних та економічних проблем досліджуваної території в XVII-XVIII ст. становлять наступну групу джерел. Виділення цих документів у окремо розглянутий блок зумовлене специфікою їхнього змісту, значний ступінь інформативності якого дозволяє всебічно розглянути процеси, які відбувались на описаній території на конкретний проміжок часу.

Одним із ранніх документів, який стосується історії краю XVII ст., є “Книга Большому чертежу” (1627 р.) [42]. Цей документ являє собою текстовий опис згодом втраченої мапи Московії XVII ст. і є зводом географічних та, частково, етнографічних відомостей. Специфічною особливістю цього джерела є те, що опис простору та “поля”, яке розпочиналося на південь за Лівнами, включно до Причорномор’я та Кримського півострова, у “Книге...” здійснено по великих річках

європейської частини Росії й татарських шляхах – Муравському, Кальміуському та Ізюмському. В тому числі в ній вміщено топографічні та гідрографічні дані про Сіверськодонеччину.

До таких матеріалів слід віднести також видане А.О.Скальковським у 1865 р. “Описание границ и городов Азовской губернии” [49], “Описание Москвы и Московского государства” за редакцією Ю.В.Арсеньєва (1911 р.) [11], “Описание Слободско-Украинской губернии” (1899 р.) [50], “Описание Воронежского наместничества 1785 года” за редакцією В.П.Загоровського (1982 р.) [48], та “Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.” за редакцією В.О.Пірка (1991 р.) [51].

До описових наближаються й ревізські дані, підсумкові матеріали яких друкувалися в добірках "Переписи населения России" (1972 р.) [52]. Використання надрукованих по деяких губерніях статистичних даних дозволяє зробити співвідношення ступеню заселеності й освоєності досліджуваної території та суміжних губерній.

Особливе місце серед надрукованих джерел посідають історичні праці, автори яких були сучасниками подій. Нами використані книги, які написані мандрівниками, чиї маршрути в різний час пролягали крізь Подонеччя. Так, у 1517 та 1526 рр. австрійський дипломат Сигізмунд Герберштейн на прохання імператора Максиміліана, а згодом – ерцгерцога Фердинанда, здійснив подорожі до Росії. С.Герберштейн довго мешкав у Москві, та мав доступ до царськго двору Василія III. Свої враження він виклав у книзі “Записки о Московии”, перше видання якої з’явилося у Відні (1549 р.). В Росії, зроблений О.І.Малеїним переклад "Записок" з латинської, видавався вперше у 1908 р., а у 1988 р. його було відредаговано та виправлено О.В.Назаренком. Нова публікація дає можливість не лише осмислити історичні реалії того часу, а й уточнити етнополітичну ситуацію, яка склалася в Дикому полі у XVI ст. У книжці міститься різна інформація про внутрішню та зовнішню політику Росії, а також опис прикордонних земель півдня, розташованих по ходу маршруту мандрівника за течією Малого Танаїса – Сіверського Дінця, охарактеризованих як пустельні, подається невеликий опис розташованих тут кочовищ татар [70-71]. Вслід за Герберштейном у Москві побував і кавалер

О.Гваньїні, який свої враження виклав в “Описании Московии” [69]. Однак, на думку дослідників, авторів передмови до російського видання, включений до цієї роботи опис Середньодонеччини є калькою з опису С.Герберштейна, що знижує його наукову цінність. Як Дике поле розглядав наш край у спогадах “Книга

путешествия” турецький мандрівник та дипломат Евлія Челебі, який взимку 1667 р. відвідав фортецю Азов та козачі містечка на Дону [76].

За ступенем повноти та різноманітності вміщеної інформації не мають рівних складені у 1768-1774 рр. щоденники академіка І.-А.Гільденштедта. За завданням Академії наук (м.Санкт-Петербург), маючи за мету географічний та соціально-економічний опис південних земель Російської імперії, академік здійснив тривалу подорож півднем України, Подонням та землями Північного Кавказу. У 1787-1791 рр. німецькомовний звіт експедиції Гільденштедта було надруковано. Російський варіант цього документа вийшов на сторінках ЗОТІС у 1879 р. під назвою “Дневник путешествия в южную Россию”, згодом у Харківській збірці вийшов “Дневник путешествия по Слободско-Украинской губернии”, який містив описи значної частини земель Бахмутської провінції [72-73]. Тут академік наводить ряд цінних відомостей про природу провінції, соціальний та етнічний склад, заняття населення, час заснування окремих населених пунктів.

У порівнянні з наведеними документами, видане в 1787 р. “Пространное землеописание Российского государства” Гакмана менш інформативне, проте й воно може бути використаним при вивченні заселення частини досліджуваних у даній роботі територій Катеринославського намісництва [68].

Надруковані в XIX ст. джерела не завжди містять повну та об’єктивну інформацію, оскільки укладалися здебільшого за територіальним принципом, або тематично. Проте вони мають значну цінність для істориків, оскільки багато тих документів до нашого часу не збереглись.

У XX ст. видання укладалися за суворими науковими методами, документи розподілялися в хронологічному порядку та супроводжувалися коментарями спеціалістів, що, як нам уявляється, важливо при їхньому використанні. Отже, джерела, коротка характеристика яких надана вище, дозволяють досить успішно вирішити основні завдання, поставлені в даній роботі. Проте, не відкидаючи важливості перелічених документів задля якомога повнішого досягнення цілей і завдань даного дослідження, все ж потрібна наявність критичного підходу та

аналізу порівняльної достовірності і повноти матеріалів, що збереглися до нашого часу.

РОЗДІЛ ІІ. ОСНОВНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ЗАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДОНЕЧЧЯ В XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

2.1. Урядова колонізація краю як ініціюючий фактор для подальшого розвитку південної експансії Росії

Важливою обставиною, яка істотно вплинула на хід заселення та господарське освоєння регіону, є його природно-кліматичні умови. У географічному відношенні землі, розташовані в середній течії р. Сіверський Донець, займають частину території Донецького кряжу – височини (до 367 м над рівнем моря), що простягнулася з північного заходу на південний схід України на 370 км, а його ширина становить 160 км. Річка Сіверський Донець природним чином залучає названі територіальні масиви до сфери притягання Дніпровського та Донського політичних вузлів, оскільки кряж є стародавнім "шеломянем" − розділювачем лівобережного Подніпров’я від річок азовського стоку і служить вододілом між Дніпром та Доном. Геоморфологічна ніша степів Подонеччя, що входять у систему Причорноморських, а також і Великого поясу степів Євразії, представлена поєднанням досить сприятливого клімату, рівнинного рельєфу, багатих надр і родючих ґрунтів, наявністю річкової системи з численними притоками та струмками. Через території, розташовані в середній течії Сіверського Дінця, частково проходить умовний кордон між степом та лісостепом, який являє собою лінію поділу не тільки клімато-географічних зон, а й господарсько-культурних типів, що існували на цій території протягом різних історичних епох [152, с.12; 279, с.3-17].

Тісну залежність між клімато-геологічними явищами та процесом заселення прилягаючих до Сіверського Дінця земель відзначав свого часу професор С. Локтюшов. Виходячи з результатів аналізу артефактів, отриманих в результаті археологічних розвідок, особливостей місцерозташування знахідок у певних, стратиграфічно зафіксованих горизонтах вчений дійшов висновку про існування п’яти донецьких кліматичних періодів, кожен з яких відрізнявся перш за все рівнем вологості, що безпосереднім чином визначало особливості подальшого заселення та

освоєння території [280, с.97-101]. Ретроспективний погляд на цю проблему дає можливість говорити про те що, оскільки найбільш придатні для поселення з точки зору стратегічних та побутових характеристик місця час від часу потерпали від повеней, люди змушені були оселятися в місця з менш сприятливими умовами [21]. Деякою мірою це й тепер актуально для розглядуваного періоду: підняття та спад води у річках відбилися на характері розселення та господарській діяльності переселенців, а південний напрямок течії річок, з одного боку, зумовив напрямок руху потоків переселенців, а з іншого − ареал етнокультурних контактів.

Задля розуміння сутності колонізаційних процесів, що розгорнулися в краї в XVII-XVIII ст., необхідно врахувати деякі особливості формування цієї території як історичного регіону, названого Диким полем. Цей термін, уживаний сучасними дослідниками для характеристики історико-географічного простору, виник ще у XVI ст. За образним висловом російського історика М.М.Тихомирова, "так русские люди называли степь", що лежала на південь від кордонів Росії [231, с.32]. За уявленнями тих часів Дике поле починалось за лінією південних міст Росії − Кроми - Лівни - Єлець - Курськ - Оскол - Воронеж - Бєлгород - Валуйки, які розташовувалися великою дугою, витягнутою на південний схід у бік степу. При більш докладному розгляді границя цієї дуги мала вигляд нерівномірної ламаної лінії та проходила по заселених верхів’ях річок Сули, Псла, Ворскли, Сіверського Дінця, Дона, Оскола, Проні та середньої течії Цни [152, с.79].

В основному такий порядок почав складатися в добу Великого переселення народів, коли послідовні хвилі кочівників спричиняли зміни етнокультурного складу населення степу, частково витісняючи, а частково й асимілюючи вже осілі кочові племена. Так, у XIII ст. в результаті монгольского нашестя така ж доля спіткала "Донський союз"– половецьку орду, що кочувала в Подонеччі та Нижньому Подонні.

На той час деяка частина половців, займаючись землеробством, уже провадила осілий спосіб життя, чому певною мірою сприяли як умови степу з їх недостатньою кількістю природних ресурсів, так і сусідство з Київською Руссю. В останньому випадку взаємодія не зводилася лише до антагонізму − мало місце й конструктивне

співробітництво, яке знайшло відображення як у етнічному (асиміляція), так і в культурному зближенні двох народів, на користь чого переконливо свідчать пам’ятки матеріальної культури половців [233, с.108-158].

У XIII ст. Подонеччя увійшло до складу Золотої Орди. З розпадом останньої на окремі улуси на політичній мапі Європи виникли нові державні утворення, одне з яких − Велика Орда − займало широку смугу земель уздовж узбережжів Чорного та Азовського морів (з 1433 р.). Протиріччя між Великою Ордою та створеним поблизу Кримським ханством призвели до спустошення сіверськодонецьких земель, а згодом − їх входження під владу Криму. Часті воєнні сутички, що мали місце в степу та на Середній Донеччині зокрема, врешті-решт призвели до руйнації існуючої тут системи укріплень та поселень. Внаслідок названих подій кордон освоєних і відносно безпечних для життя і ведення господарства земель проходив на доволі значній відстані від досліджуваних нами територій: у XV-XVI ст. найближчими українськими населеними пунктами були фортеці Біла Церква, Бар, Кам’янець, Вінниця, Черкаси, Канів та Київ, а також російські – "северские"/"украинные" міста Путивль, Рильськ, Орел, Мценськ, Новосиль, Данков, Ряжськ, Шацьк, розташовані дугою, що збігається з географічною лінією переходу лісостепу в степ. Довгий час серед краєзнавців панувала думка про те, що за монголів життя в донецьких степах завмерло й слов’янських поселень тут не було [див. напр.: 175, с.27, 33]. Проте результати археологічних досліджень вказують, що це не зовсім так.

Ще в 60-70-і рр. XX ст. в рамках степових східноєвропейських поселень, розташованих на широкому просторі від Дніпра до Волги, було виокремлено групу, умовно названу "русскими поселками", хронологічний діапазон яких співвідноситься з часом існування Золотої Орди [див. напр.: 160, с.62-71; 235, с.156-171; 204]. Подібні пам’ятки відомі й на Сіверськім Дінці, в межах сучасних Донецької та Луганської областей [156, с.43-44; 166, с.75].

У матеріальній культурі вказаних поселень простежуються впливи традицій Київської Русі та Золотої Орди: керамічний комплекс тяжіє до аналогічних "русских" матеріалів Нижнього Подніпров’я та Нижнього Дону, а степові традиції проявилися у будівництві будинків, про що свідчить наявність відповідних споруд

для опалювання, характерних для побутового укладу кочівників, та застосування саману як будівельного матеріалу. Це дає можливість припустити, що подібні пам’ятки залишені населенням, яке мало неоднорідний етнічний склад. При цьому носії давньоруської традиції за соціальним статусом сповна могли бути у залежному становищі, на що вказує низка ознак, суть яких зводиться до просторово-хронологічного аналізу взаєморозміщення поселень та відсоткового співвідношення артефактів з різноманітним набором різних традиційно-культурних характеристик [166, с.96]. Насьогодні навряд чи можливо з точністю з’ясувати характер взаємовідносин між монголо-татарським та слов’янським населенням Подонеччя. Оскільки вказаний регіон розміщувався неподалік від дніпровського пограниччя між Руссю та Золотою Ордою, він не входив до своєрідної буферної зони суміжних регіонів, де руську адміністрацію було замінено відкупниками данини або ординськими баскаками [114, с.37-38]. Виходячи з цього, можливо припустити, що суспільно-економічні відносини на території подібних етнічно неоднорідних поселень регулювалися морально-правовими нормами, заведеними в Золотій Орді. На нашу думку, слов’яни зберігали власну культурну традицію, але в той же час змушені були черпати елементи будівельної культури у кочівників, що могло бути наслідком впливу об’єктивних умов життя в степу.

Такі поселення поступово припинили своє існування з розпадом Золотої Орди. Протягом XV ст. степ, в основній його частині, за відомостями венеціанського дипломата А.Кантаріні, який відвідав Росію у 1475 р., був володінням ординських орд, котрі розташувалися головним чином вздовж Волги, верхів’їв Білого Яра та Медведиці, на Доні, Дніпрі, Хопрі, Орелі, Самарі, Сулі, Тихій Сосні та на Дінці [66, с.223].

Археологічні джерела, а також мемуари середньовічних мандрівників, що проїздили Україною та Росією, переконливо свідчать про відсутність на Середній Донеччині будь-яких типів поселень (за виключенням кочовищ татар) аж до XVII ст. Так, Сигизмунд Герберштейн, подорожуючи тут у 1517 та 1526 рр. пише про річку Малий Танаїс (Сіверський Донець) та Великий перевіз річкою в "четырёх днях пути от Азова, у Святых гор...", а "между Казанью и Астраханью на обширных

пространствах вдоль Волги и до самого Борисфена тянутся пустынные степи, в которых живут татары, не имеющие никаких поселений, ...и кроме приседящих к Малому Танаису, возделывающих землю и имеющих постоянные поселения” [71, с.137-138, 181]. Подібні нотатки залишив і О.Гваньїні в своєму "Описании Московии" часів правління Іоанна IV. Докладно змальовуючи витоки Сіверського Дінця, а також згадуючи Святі гори, він відзначає, що в цьому районі поселень нема: "Около же устьев этого малого Танаиса, в четырех днях пути от Азова, в горах, которые называются Святыми, говорят, стоят статуи и какие-то древние изображения. ... Но теперь, как говорят те, кто часто бывает в этих местах, не видно никаких следов их..." [69, с. 25]. Тобто він повторює С.Герберштейна, що деякою мірою зменшує історичну цінність твору. Більш пізні описи басейну Сіверського Дінця містять інформацію лише про території, прилеглі до середньої течії річки. Зокрема, у спогадах турецького дипломата Евлії Челебі, який здійснив тривалу подорож до північного Кавказу, Поволжя та Подоння (1666 р.). Змальовуючи життя на цих землях, мандрівник називає Дике поле безлюдним кипчацьким степом [76, с.28, 33, 35-36, 38, 42, 52]. Проте слід зазначити, що цей автор ніколи не приїздив до Подонеччя, а тому не знав про існування тут на момент мандрівки Маяцького містечка та донських юртів. І все ж йому вдалося певною мірою відобразити ступінь освоєння суміжних територій.

Схожу ситуацію виявлено й під час аналізу московських джерел: стовпці та книги Розрядного приказу (наприклад "Книга ... а в ней писаны городы", про відомі в Розряднім приказі міста) не містить інформації хоч про якісь поселення в середній течії Дінця аж до початку XVII ст. [35, с.219-314]. Таке становище, на наш погляд, було спричинене не лише своєрідними природними умовами, що утрудняли освоєння краю, а й мешканцями степу – кочівниками.

Незважаючи на те, що навіть у XVIII ст. неофіційним кордоном між Кримським ханством та Росією був Сіверський Донець, татарські кочовища часто розташовувалися й на північ від нього − уздовж річок Борова, Айдар, Деркул, тобто безпосередньо від "украинных" міст Росії [7.2, стп.118, арк.282-284; 7.3, стп.54, арк.281-283; 7.4, стп.64, арк.47, 55-56, 404-405; 7.15, стп.961, арк.19-23, 122-123,

243зв.]. Адже кочівники небезпідставно вважали широкі степові простори Нижньої Волги та Північного Причорномор'я своїми землями та всіляко перешкоджали переселенню сюди представників слов'янського етносу.

В умовах чи не щорічних нападів татар, що поставили перед Росією проблему збереження державності та погрожували фізичним знищенням значної частини її населення, протягом XVI-XVII ст. основним змістом російської зовнішньої політики на півдні була оборона та поступове просування границь у напрямку Дикого поля [214, с.263-264]. Крім того, суть південного вектора політики Росії змінювалася відповідно до геополітичної ситуації на Заході, пов'язаної з відображенням територіальних претензій Речі Посполитої, а також боротьбою зі Швецією за вихід до Балтійського моря та можливість провадити північну торгівлю через Архангельськ. Необхідність розв'язання цих проблем не дозволяла вести активний наступ на Крим і потребувала надійно зорганізованої оборони південних кордонів [212, с.29].

Початком вжитих заходів справедливо можна вважати систематичні спостереження за степом, а згодом було створено сильну лінію оборони. Починаючи з XVI ст. на кордонах з Диким полем функціонувала берегова служба, яка отримала назву від того, що кожної весни значні військові сили тимчасово селились на березі р. Оки, де об'єднувалися в п'ять корпусів (полків) [154, т.1, с.534]. Відповідно до підсумків Ливонської війни (1558-1583 рр.) в оборону півдня було внесено істотні корективи: крім традиційної розстановки полків на березі, в п'яти пунктах, було створено менший "украинный" розряд, який протиставлявся великому і розташовувався за речкою. Таке розміщення полків зберігалося до початку 1599 р., коли "береговую службу" було ліквідовано, а полки виставлялися далеко на південь. Як слушно зазначив О.О.Новосельський, ці зміни, що скасували необхідність наявності значних військових сил, були пов'язані з тимчасовим перемир'ям між Росією та Кримом, а також будівництвом нових південних міст, серед яких Царів-Борисів (1600 р.) був найвіддаленішим у степу [191, с.43]. Описані зміни розстановки військових сил Росії на півдні відображають не лише динаміку

зовнішньополітичних процесів, а й темпи переміщення лінії осілості, що відбилось в будівництві нових фортець.

Та все ж наявність укріплених міст не рятувала південні повіти від руйнівних нападів татар. З метою упередження військових дій створювалися сторожі − нечисленні кінні роз'їзди, що спостерігали і сповіщали про рух "на поле". Від 1571 р. збереглися дані про місцерозташування сторож та території, за якими вони спостерігали. Окрім інших земель, сторожова служба діяла й у Подонеччі. Спостерігали у верхів'ях Айдару, на Святих горах, на усті Чорного Жеребця (Бахмутівська сторожа) [15, с.6]. Найпівденнішою сторожою на Дінці була Айдарська, яку 1579 р. залишили, оскільки "пришли крепости великие" [15, с.8]. Отже наприкінці XVI ст. російські сторожові роз'їзди лише доходили до сіверськодонецької ділянки Дикого поля, яку в документах того часу називали "Крымской стороной". Необхідність вести спостереження за цією територією назріла у зв'язку з тим, що тут "... крымские и ногайские люди ходят на государевы украины новою Кальмиусскою дорогою, а Донец лазят ниже Айдара и юга Донецких Раздоров" [15, с.8]. І хоча висунуті в глиб степу пункти спостереження своєчасно подавали необхідні стратегічні відомості, що, в свою чергу, сприяло швидкому прийняттю превентивних заходів, на початку XVII ст. дії сторожової служби було обмежено урядом. Зруйнування засічної лінії, побудованої за Іоанна IV від Кром до Валуйок трьохлінійної смуги, позбавило Сіверськодонеччину та суміжні землі чи не єдиної можливості територіального контролю і зробило походи татар фактично безперешкодними [15, с.57].

Ситуацію, що склалася на "поле" на початку XVII ст., відбиває "Книга Большому чертежу" – текстовий опис найбільшої карти Росії XVII ст. (1627 р.) Вона є зводом географічних, а почасти й етнографічних відомостей про південне прикордоння Росії та південноукраїнського степу. Документ був укладений в Розрядному приказі й структурно складався з двох частин – вступу та основного розділу, котрий являє собою докладний опис втраченої тепер карти європейської частини Росії та центральної України. "Книга ..." включає всю топонімію і образотворчий матеріал, що малися на мапі. На підставі цього джерела, що

слугувало практичним порадником при відправленні у межах держави службових людей для "государевой службы", можна міркувати про фізико-географічні та демографічні аспекти крайової історії Подонеччя. Крім того, наявність такої мапи свідчить про певний ступінь проінформованості правлячих кіл Росії щодо ситуації в краї. Так, опис "поля" в "Книге" ведеться про три основні дороги/шляхи татарських нападів на Росію – Муравську, Кальміуську та Ізюмську. При цьому укладачі зробили акцент на тому, що в першій половині XVII ст. татари частіше користувалися Кальміуським шляхом. Останній пролягав через землі Середньої Донеччини, де знаходилися тимчасові стоянки татар та безліч "перелазів" (переправ) через Сіверський Донець і його притоки [42, с.19-21, 34-36]. В силу перерахованих обставин досліджуваний регіон привертав значну увагу уряду Росії, однак заходи, яких було вжито з метою оборони, обмежувалися лише спостереженнями та відправленням у столицю відомостей про переміщення кочівників.

За період з 1620 по 1630 рр. відомостей про великі татарські походи на Росію немає, але це аж ніяк не означало, що їх не було зовсім: наскоки зведених загонів кримських і азовських татар, Великих та Малих Ногаїв мали характер локальних конфліктів. Одним із плацдармів, де перед нападом зосереджувалися військові сили кочівників, у першій половині XVII ст. була саме Середньодонеччина. Так, у 1623 г. валуйський воєвода В.Ляпунов повідомляв у Москву про те, що з Азова відправилося в похід велике військо яким керував сам ага. Такий високий титул командуючого означав, що йшлося про великий похід, у результаті якого Росія могла зазнати значних втрат. Не менш важливою рисою цих походів було те, що Крим призначав командира, а основу збройних сил складали азовські татари та ногаї, що кочували на широких просторах між річками Волгою та Доном. Маючи за кінцеву мету такі прикордонні міста як Валуйки та Бєлгород, татари тимчасово зупинилися на берегах р. Тор, де й були розгромлені донськими козаками. Пізніше, у 1627 р., невеликі загони татар було помічено на Деркулі, а бєлгородська сторожа знайшла в степу сакму, залишену військом, приблизна чисельність якого складала 1000 чол. [15, с.192-195]. У 30-х – першій половині 40-х рр. у степовому Подонеччі сутички російських військових сил з татарами відбувалися досить часто: тільки в

період з 1632 по 1643 рр. відбулося 6 наскоків. Незважаючи на те, що жоден з нападів не завдав особливих збитків, все ж вони вносили якийсь елемент нестабільності, що аж ніяк не сприяло виникненню стаціонарних поселень. У джерелах нами виявлено відомості про те, що в 1632 р. Кальміуським шляхом просувалися великі татарські сили, у 1634 р. їхній загін перейшов Донець Боровським перевозом. Ранньої весни 1635 р. татарську розвідку було помічено під Валуйками, у той час як основні сили розташувалися кочовищем на березі р. Тор. 26 березня кочівники вирішили продовжити похід, але їх тут же розбили валуйські "служивые люди", котрі "гнали" татар до верхів'їв річок Борової та Айдара [7.3, стп.54, арк.281-283]. Того ж року на р. Калитві було виявлено та розбито татарський кіш [191, с.231]. Рік по тому 20000 татар переправилися через Сіверський Донець біля устя р. Борової: частина з них відправилася далі, а частина розташувалася кочовищами по річках Айдар, Деркул та Калитва [7.4, стп.64, арк.47, 55-56, 404-405]. У 1641 р. тисячний татарський загін перейшов Донець біля устя р. Деркул та відправився "воевать курские и воронежские места", попередньо розосередивши на "поле" кілька великих загонів задля більш широкого радіусу дій [7.2, стп.118, арк.282-284; 7.14, стп.168, арк.5-6, 61-78]. Така ситуація мала місце як на початку 40-х рр., так і надалі [7.15, стп.961, арк.19-23, 122-123, 243зв.].

Перелічені факти дозволяють зробити висновок про те, що в Подонеччі в першій половині XVII ст. не було сили, здатної протистояти татарським наскокам, тоді ще досить могутнім. Важкою була боротьба і з дрібними загонами кочівників: високий ступінь мобільності цих збройних формувань вимагав створення добре організованої системи спостереження за степом і ініціативності, якої не змогло проявити населення прикордонних з "полем" районів. Російські війська перебували на досить значній відстані від зазначеного регіону, що було однією з причин, через яку уряд не надавав допомоги населенню порубіжжя.

Подальший розвиток політичної ситуації в Європі сприяв зміні напрямку зовнішньополітичної активності Росії, отже, й певного тиску на Дике поле: у 30-і рр. XVII ст. головна увага уряду зосередилася на смоленських та сіверських землях, боротьба за які неминуче призводила до війни з Річчю Посполитою [133, с.232].

Унаслідок зміни приоритетів оборонні заходи на півдні були навмисно обмежені, тут не проводилися роботи з відновлення зруйнованих у ході Смути оборонних ліній, зменшилися кількість та радіус дії сторож. Відтепер жодна з них не досягала Дніпра, низовіїв Дінця, устя Айдару та Святих гір, оскільки сторожі не відходили від міст, в яких вони закріплювалися, не більше ніж на 15 верст [134, с.14; 191, с.44]. Основні шляхи татарських вторгнень в Росію були відкриті, а місцем зосередження сил кочівників, як і раніше, залишалося Подонеччя.

Поразка в Смоленській війні (1632-1634 рр.), руйнівні наскоки татар, що почастішали внаслідок незахищеності південних кордонів держави, були жорстоким уроком для Росії. Оскільки необхідних для походу на південь сил країна не мала, а переговори з Кримом не забезпечували миру, єдиним вірним способом захисту південного порубіжжя було спорудження нових засічних ліній [214, с.165; 133, с.239]. Важливим наслідком розпочатих заходів було будівництво Бєлгородської лінії, санкціоноване Думою в середині XVII ст. Цей захід, обумовлений необхідністю перехопити можливі шляхи вторгнення степовиків у південні повіти держави, сприяв збільшенню на "поле" кількості переселенців [118, с.58-63]. Лінія, спорудження якої так і не було закінчено, розміщувалася в напрямку з південного сходу на північний захід, збігаючись з умовним кордоном між степом та лісостепом. Вибір типів укріплень та характер будівельних матеріалів значною мірою диктувалися як особливостями воєнної тактики татар, які не брали укріплення приступами, так і розташуванням лінії в зоні значних лісових масивів [118, с.77-84]. Оборонна лінія прикривала від нападів кочівників прилягаючі до "поля" Валуйський, Оскольський та Бєлгородський повіти, що в середині XVII ст. тільки-но почали заселятися й водночас були аванпостами боротьби з татарами. У 1654-1658 рр. російські сили відволікалися на Захід на війну з Річчю Посполитою і лінія виконала своє призначення – вона "закрила" тил. Однак масштабне будівництво на півдні завершилося. Головною причиною, що спонукала уряд Росії передчасно завершити будівництво, можна вважати те, що стратегічне значення оборонної лінії нівелювалося масовим переселенням людей з України і Росії [118, с.239]. Унаслідок

будівництва лінії для колонізації відкрилися нові території, які раніше були малопривабливими для заснування населених пунктів.

Сказане дає підстави припустити, що будівництво лінії було одним із кроків до територіальних придбань Росії на південному порубіжжі. У радянській історіографії ці дії уряду розглядалися як заходи оборонного характеру, а не наступ на степ [191, с.293; 118, с.3, 85]. Сучасні російські історики вважають, що вживані керівництвом Росії заходи набули політичного забарвлення. Будівництво нової лінії було необхідним заходом для захисту південних рубежів держави, оскільки цим ліквідувалася загроза татарських походів вглиб країни та необхідність зосереджувати тут, а не на інших зовнішньополітичних акціях, усі сили [133, с.239]. На думку російського історика Г.О.Саніна, просування Росії всередину степу мало загарбницький характер. "Безусловно, это была экспансия России, – пише історик, но экспансия весьма своеобразная: полупустынные просторы Дикого поля не принадлежали ни одному государству, ни одному народу. Это была экспансия на ничейные земли. По существу шло поглощение Россией этих, почти лишенных населения территорий" [212, с.31]. До деякої міри такі висновки можна виправдати: на більшій частині Дикого поля не було постійного населення і хоч якоїсь постійної влади, були відсутні стаціонарні населені пункти. З іншого боку, в документах, що належать до середини XVI ст., зафіксовано вислів кримського хана Девлет-Гірея I (1551-1577 рр.) на адресу уряду Росії з приводу розгортання на кордонах з "полем" будівництва: "Вы хотите задушить нас в ограде выстроенных городов" [247, с.568]. Наведений вислів є досить вагомим аргументом на користь того, що Росія все-таки чинила тиск на степ, обравши для цього дуже вигідний у внутрішньополітичному відношенні шлях – будівництво нових міст і заселення прилеглих до них територій.

Із середини XVII ст., внаслідок розвитку процесу заселення, степові простори Середньодонеччини поступово втягувалися у зовнішню і внутрішню політику Росії. Це було спиричинене значним посиленням впливу держави в Північному Причорномор’ї після політичних домовленостей з Україною. Однак відкрито й чітко питання про долю Середньої Донеччини урядом країни не було сформульоване, навіть незважаючи на те, що Росія активно облаштовувалась на розглянутій

території, мистецьки лавіруючи між силами, що взаємодіяли тут у середині − другій половині XVII ст. Пояснити таку ситуацію, як уявляється, можна засобами геополітики. Одним із можливих варіантів вирішення цієї проблеми є розроблювана зараз ідея Балтійсько-чорноморської системи (БЧС), а також близька до неї за своїм змістом концепція "острова Россия" [294, с.52-58; 274, с.39-40; 275, с.88; 293, с.12]. Втім у розкладці сил, притаманній БЧС, не брала участі лише створена під час Національно-визвольної війни 1648-1657 рр. Українська держава, яку Росія розглядала як свого роду "буфер", що відокремлював її від потенційних агресорів [133, с.410].

У такому ракурсі трактування політики уряду Росії по відношенню до розташованої в середній течії Сіверського Дінця ділянки Дикого поля уявляється двозначним. По-перше, просування сюди значної кількості переселенців сприяло трансформації статусу регіону із малозаселеної, а часом − окраїни, що пустує, в обжиті області. У зв’язку з чим зменшувалася загроза укріплення в даному регіоні ворожого Росії Кримського ханства. По-друге, поселення тут значної кількості українських переселенців і перехід останніх у російське підданство, також сприяло виникненню прикордонної буферної території з притаманними їй політичними та соціально-економічними характеристиками. Як ми гадаємо, цей простір мав географо-культурне підґрунтя і був своєрідним роздільником між степом та лісостепом, старими місцями російського розселення та українськими етнічними землями.

Демографічні та господарські процеси, що відбувалися в XVI-XVII ст. в Росії й Україні, були настільки могутніми, що населення двох країн змогло не тільки успішно протистояти татарам, а й просунутися всередину їхньої території ще починаючи з XVI ст., причому процес просування набрав форми вільної колонізації "поля". Остання випереджувала, а в деяких випадках пересікалася з урядовою і проходила під контролем та спрямовувалася урядом Росії. У 20-і рр. XVI ст. продовжувався рух російського населення на південь, у ході якого переселенці наблизилися до земель у середній течії Сіверського Дінця. Однак татарська небезпека змусила мігрантів осісти по берегах рік Сейм та Большая Сосна − цей

район видавався найбільш безпечним для життя. Тобто, переміщення відбувалося всередині повітів, не далі від опанованих районів [191, с.162; 178, с.272-273]. Як нам уявляється, ці факти можна розглядати як ще одне підтвердження незаселеності нашого краю протягом XVI ст.

Згідно з наявними даними, у 20-30-і рр. XVII ст. на південній окраїні Росії існувало 8 міст, населення яких брало участь в освоєнні прикордонних територій [7.12, кн. №54-71]. Зі спорудженням засічних ліній ситуація трохи змінилася. Втім, навряд чи можна впевнено твердити про наявність у краї на той момент постійних поселень на південь від оборонної лінієї. Зокрема, розташоване неподалік від укріплень м. Валуйок в середині XVII ст. не мало власного повіту, що свідчить скоріш за все про небажання селян оселятися в цих місцях. Здебільшого це було обумовлене постійною небезпекою татарських наскоків [119, с.3-22]. Однак таку ситуацію не можна вважати остаточною підставою для твердження про відсутність будь яких поселень в окрузі міста та на більш віддалених землях. Дослідником проблем заселення Росії в XVII – початку XVIII ст. Я.Є.Водарським на великому архівному матеріалі переконливо доведено, що через татарську небезпеку більшість населених пунктів, які виникали на "поле" в першій половині XVII ст., розташовувалися осторонь від шляхів набігів кочівників [94, с.17]. Вірогідно поселення могли знаходитися в лісовій зоні, але у цьому разі можливість їхньої фіксації в документах обмежена.

Одним із шляхів освоєння розташованих на південь від згаданих теренів Середнього Подонеччя було заснування промислових угідь − юртів. Цей термін є одним з ключових при розгляді специфіки колонізаційних процесів у Подонеччі XVII ст., але у кожному конкретному випадку його зміст варіювався в залежності від правового, адміністративно-територіального та господарського підґрунтя. Слово юрт тюркського походження, у середньовічних східних джерелах вживалося в значенні володіння, місця проживання тощо. У російських джерелах того ж періоду юртами називали території держав, що утворилися на "уламках" Золотої Орди [227, т.16, с.828]. Аналіз змісту, що вкладався в поняття юрт по відношенню до Подонеччя загалом, відсилає нас до східного трактування терміну. На 1626 р.

істориком В.П.Загоровським відзначено 9 юртів (територіальних володінь), що становили у верхів'ях Дінця так звану Донецьку волость (приблизно територія сучасної Харківщини. – І.Б.), контрольовану Росією. Система юртових угідь подвійно визначила як заселення краю, так і характер господарювання в ньому. З одного боку, засновані переселенцями з Росії юрти фіксувалися як частина державної території. Отже, традиційне для "поля" право першої займанщини з огляду на державність підмінювалося офіційним. З іншого боку, великі "ухожаи" здавалися в оренду й орендарям був вигідний тимчасовий характер використання цих земель [119, с.7]. Звідси випливає, що постійних поселень на території юртів могло й не бути. За сприяння будівництва Бєлгородської лінії з'явилися "ухожаи" по лінії й розпочалося масове заселення територій середньої течії Сіверського Дінця. Швидкість та ступінь освоєння досліджуваних територій у першій половині XVII ст., як і раніше, визначалася впливом ряду зовнішньополітичних причин, головним чином воєнної загрози з боку кочівників.

Гадаємо, що в даному зв'язку можна поставити під сумнів ймовірність існування на Середній Донеччині в першій половині XVII ст. таких населених пунктів, як Старий Айдар та Осинове. Думка про заснування вказаних поселень у 1642 та 1643 рр. відповідно була висунута в XIX ст. істориком церкви Гумілевським (Філаретом) у праці "Историко-статистическое описание Харьковской епархии". Описуючи V відділення єпархії, автор відзначає, що Осинове було населене наприкінці XVII ст. на правому березі р. Айдар, однак початок поселення слід вести від Осинового острогу, перша згадка про який датується 1643 р. у зв'язку із станичною та сторожовою службою на "поле" [103, с.323-324]. Посилаючись на назване джерело, укладачі "Истории городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область" у загальному нарисі історії заселення краю стверджують, що Осиновий Острог як сторожовий пункт було засновано в 1637 р. [134, с.13]. Проте далі на сторінках книги в окремій, присвяченій розглядуваному поселенню, статті йдеться про те, що селище на місці острогу виникло в 1643 р. [134, с.457]. Зважаючи на те, що авторський колектив пішов на перекручення статусу даного населеного пункту за станом на 1643 р. (острог аж ніяк не дорівнює

постійному населеному пункту), у той час як наведена дата заснування Осинового острогу (1637 р.) зовсім не підтверджена посиланням на будь-яке джерело, уявляється можливим говорити про навмисне приписування часу заснування перших селищ краю в XVII ст. На нашу думку, немає достовірних даних не тільки про дату виникнення, але й сам факт існування названого поселення в зазначений час. Спірність вищезгаданого твердження випливає, по-перше, з того, що, всупереч переконливому розкриттю Гумілевським версії виникнення с. Осинового, документи про рух татарських та козачих загонів уздовж Айдару наприкінці 30-х – початку 40-х рр. XVII ст. і військових зіткнень між ними не містять згадок про Осиновий острог. По-друге, острогом називали поширені на південній окраїні Росії постійні чи тимчасові укріплені населені пункти, призначені для розміщення військових [227, т.10, с.658-659]. У даному випадку двоїстий характер терміна не дозволяє стверджувати наявність постійного населеного пункту.

Ґрунтуючись на аналізі наведених джерел та зіставленні фактів, ми схиляємося до думки про необхідність уточнення критеріїв визначення точної дати/моменту виникнення різних типів поселень, що відповідають поняттю населений пункт. Так, за енциклопедичним словником населений пункт – населене місце (поселення), первинна одиниця розселення людей у межах однієї забудованої земельної ділянки (місто, селище міського типу, село). Обов’язковою ознакою населеного пункту є сталість його використання як місця проживання щорічно хоча б сезонно [227а, с.861]. Виходячи з цього, ми вважаємо, що в основу характеристик, адекватних змісту цього поняття, можуть бути покладені просторово-часові (локалізація, стаціонарність і відносно тривалий період існування населеного пункту) та соціально-економічні (наявність складу населення з певним для даної території видом занять) ознаки. Незважаючи на те, що Гумілевський (Філарет) надрукував найбагатший фактичний матеріал про заселення окремих поселень краю, до вміщених у збірці відомостей варто ставитись з деякими застереженнями. Тому визначення часу виникнення як с. Осинового, так і Старого Айдару вимагає детального уточнення на основі більш конкретних історичних свідчень, про що йтиметься нижче.

У 1642-1646 рр. по берегах Айдару, Деркула та Білого Колодязя, неподалік від споруджуваної Бєлгородської лінії, ще кочували татари, загрожуючи осілому населенню суміжних регіонів Росії [30, с.161, 164, 167, 169, 220]. Така ситуація мала місце й у 50-і рр. XVII ст. У 1658 р. із Змієва до Бєлгорода було відправлено "отписку", у якій спостерігач повідомляв про те, що "... против речки Боровой ноября же в 7-й день, и на устьи той речки перелезло де татар человек с полтреста и болши с Крымской стороны на Нагайскую сторону и пошли де те татаровя вверх по речки Боровой ... на речки Каменки против Айдарского устья кочюет де орда Нагайских татар, а сколко де тех татар кочюет, и тово де он сметить не сумел" [284, с.39].

У середині XVII ст. простори Середньої Донеччини освоювалися не тільки переселенцями з Росії, а й зі Слобідської України. Ці міграційні рухи набули поступального і, певною мірою, експансіоністського характеру, спрямованого на витіснення татар углиб степів. В середині століття хвилі переселенців "зустрілися" на кордонах невеликого обмеженого простору Середнього Подонеччя, яке, по суті, знову виступило контактною територією, де виникали конфлікти, але також розвивалося співробітництво та взаємозбагачення культур.

Відплив населення Правобережної України відбувався у зв’язку з подіями Національно-визвольної війни і періоду Руїни. Українські міграційні потоки, що прямували з Право- і Лівобережжя на південний схід (степове Подонеччя та Дон), за соціальним складом не були однорідними. Вони складалися з міщансько-селянських (тут та далі – українська колонізація. – І.Б.) верств населення та, за В.Юркевичем, "покозаченої людності"/історичне визначення – "черкасское воровство" (стосовно цієї групи мігрантів йтиметься у параграфі 2.2. – І.Б.) [249, с.89, 177]. За характером оволодіння територією та масштабами останньої українська селянська колонізація Середнього Подонеччя відрізнялася від аналогічних процесів на суміжних регіонах Лівобережної України та Слобожанщини. Зокрема, вона розгорталася мирним шляхом і протягом середини – другої половини XVII ст. просунулася лише до гирла р. Оскол, на колишнє Цареборисівське городище [195, с.37]. Отже, у вказаний

період українська селянська колонізація лише наблизилася до кордонів Середнього Подонеччя.

Після 1659 р., коли об’єднане козацько-татарське військо І.Виговського та польські загони розбили російські війська під Конотопом, наскоки татар повторювалися особливо часто. Різні повідомлення про пересування татар тоді приходили до Москви саме з Середньодонеччини [22, с.120]. Згодом уряд Росії розгортає цілеспрямоване будівництво опорних пунктів колонізації в розглядуваному регіоні. Оскільки переселенський потік знівелював стратегічне значення Бєлгородської лінії і тепер уже, вслід за будівництвом нових поселень, кордони держави усе далі просувалися на південь. Списки цих фортець містяться в "Росписи государства Московского градом", складеної приблизно в середині XVII ст. Серед міст, посадів та укріплених монастирів Росії найпівденнішим було м. Царів-Борисів (з XVI ст.) [26].

Так, у 1663 р. на р. Тор для захисту соляних варниць було збудоване Маяцьке містечко, яке по праву можна вважати одним із найстаріших населених пунктів Подонеччя. Початковому періоду історії цього міста присвячено низку досліджень [81, с.614; 196; 226]. Тому для розуміння ролі і місця Маяцького містечка в системі населених пунктів Подонеччя зупинимося на основних моментах його історії.

В 1647 р. валуйский отаман Протас’єв одержав з Москви наказ оглянути місцевість у районі Торських соляних озер з метою пошуку найкращого місця для будівництва укріплення. Це було обумовлене необхідністю захисту солепромислу, який тут розроблявся, а також існуванням острогу для спостереження за степом. Обстеживши територію, отаман дійшов висновку, що все необхідне для будівництва й проживання людей в окрузі є, про що негайно повідомив своєму безпосередньому керівництву. Однак містечко було побудоване не відразу, а лише в 1663 р. Первісний вигляд укріплення, а також деякі моменти його соціально-економічної історії, знайшли досить повне відображення в працях В.О.Пірка, висновки якого базуються на ретельному вивченні широкого кола джерел. Тому ми вважаємо за необхідне лише уточнити окремі аспекти воєнно-стратегічного, адміністративного та етнокультурного характеру. Задля цього нами використані "Описание Мояцкого

местечка" (1666 р.), "Переписная книга Мояцкого местечка" (1676 р.), "Книга, а в ней писаны городы" (1678 р.), "Описание городов Белгородской черты" (1681 р.) [7.21, арк.474-481зв.; 26; 22, с.64-65; 38, с.310-315].

Згідно з найбільш ранніми описами Маяцьке містечко було збудоване як острог з дуба, навколо якого будівельники викопали рів, а також спорудили систему зовнішних укріплень у вигляді ровів, валів з "надолбами". Вздовж дороги, яка сполучала містечко та навколишні озера, в степ відходили намети і "надолбы" теж. Необхідність у наявності таких споруд диктувалася умовами транспортування солі, що відправлялася з варниць у місто, а потім − до Бєлгорода. "А на вечном житье в том новом городке Мояцком велено быти сведенцам с Волуйки, с Чюгуева, по пятьдесят человек и с Салтова двадцать пять человек, и с Харькова одинадцать человек, и те сведенцы строят дворы и не караулех бывают" (1666 р.) [38, с.310-315]. На початковому етапі історії містечка соціальний склад мешканців був представлений військовими, а такі категорії як посадські люди, ковалі, двірники, ямщики й казенні селяни, наявність яких є характерною ознакою російських пізньосередньовічних міст, були відсутні. Як випливає з наведеного уривка, головним заняттям маячан була військова служба, а характер господарства мабуть був споживацьким. У 1668 р. соціальний склад і кількість населення були наступними: 45 стрільців, 22 козака, 6 пушкарів, чия національність в джерелах не фіксується, при цьому чітко вказано, що українське населення містечка складалося з отамана та 34 рядових. Із збільшенням числа жителів виникла необхідність у розширенні керівництва й відтепер усі справи в містечку провадили 2 наказових дячки [22, с.64-65]. Отже споконвічно етнічний склад даного поселення був змішаним. Так, збірка "сметных книг" Московскої держави містить інформацію про поліетнічне (українсько-російське) населення Маяцького, однак кількість жителів тут не уточнюється [35, с.289]. За підрахунками Я.Є.Водарського, за період 1662-1665 рр. загальна кількість служивих людей у Маяцькому становила 136 чол., у 1672 р. – 94 чол., з 1662 по 1672 рр. число чоловічого населення містечка складало 280 чол. [95, с.106, табл.19]. Досить активна участь населення містечка в Разінському повстанні (1670-1671 рр.) призвела до зменшення чисельності проживаючого тут

населення. Про дальніші зміни демографічної ситуації можна дізнатися з Переписної книги 1679 р.: на той час у містечку проживало 167 чол. "городовой службы", 12 пушкарів, 11 теслярів. Етнічний склад Маяцького містечка був представлений 128 росіянами й 62 українцями. Управляв містечком городовий прикажчик, що підпорядковувався бєлгородському воєводі [7.6, арк.474-481зв.]. Через два роки в містечку проживали 27 дітей боярських, 45 стрільців, 22 козаки та 6 пушкарів. Українське населення складалося з отамана й 34 чол. рядових. Зміни населення були спричинені тим, що "... ныне после переписных книг Мояцкие черкасы по прелесным воровским листам изменника Ивашки Брюховецкого великому государю изменили и город сожгли и приказного человека Василия Ребинина убили и разоря город пошли к нему Ивашку сызменником с Ивашком Серком и ныне тот город пуст" [22, с.64-65]. Наведений опис подій, які відбувалися в Маяцькому, є ще одним важливим свідченням не тільки етнічної неоднорідності населення містечка, а й наявності міжетнічних та політичних конфліктів.

Порівняльний аналіз описів дозволив конкретизувати устрій містечка та його внутрішнє життя. Першопризначення Маяцького мало воєнний характер, відповідно було влаштовано острог і систему оборонних укріплень навколо нього. Типи останніх відповідали характеру місцевості, техніко-економічній доцільності (як будівельний матеріал використовували дерево й землю), а також особливостям воєнної тактики татар, які не вели тривалої облоги міст. Отже, необхідність у будівництві дорогого кам’яного спорудження відпадала. Ще одним підтвердженням того є наявність стоячого острогу з "обламами" − особливою конструкцією стін, де головним була не міцність, а прикриття воїнів. Характер місцевості обумовив і наявність земляних укріплень навколо містечка.

Маяцьке містечко не виступало як адміністративний центр краю, не мало свого повіту й підпорядковувалося Бєлгородському воєводству. Однак після чергового розорення з 1679 р. адміністративний статус містечка знизився: відтепер ним управляв городовий прикажчик, підлеглий торській владі. Не був Маяцький і торгово-економічним центром, хоча й виконував роль посередника в торгівлі сіллю. Іншими словами, за адміністративно-політичними, соціально-економічними та

військово-топографічними критеріями цей острог підпадає під категорію невеликих укріплених поселень, що виникали у Подонеччі й на сусідній Слобожанщині в XVII ст. Як видається, це містечко навряд чи відігравало важливу роль опорного пункту російської колонізації, воно було одним із багатьох укріплених центрів, завдяки яким переселенці й Російська держава проникали в степ.

Етнічний склад населення містечка був репрезонтований росіянами й українцями. При цьому перші переважали у кількісному відношенні, а також відігравали домінуючу роль у житті населеного пункту. Такий порядок склався, головним чином, під впливом рішень російського уряду про примусове переселення до міст "на поле" служивих людей. В той же час, у 60-70 рр. XVII ст. політична лінія керівництва Росії змінилася: численні пільги сприяли залученню українських переселенців до збудованих на півдні, у Подонеччі зокрема, міст. Подібні зміни слушно пояснив російський історик В.М.Важинський: "Правительство закрыло границу для тех, кто пытался бежать из России, но оставило открытыми двери для переселенцев из-за рубежа.. ... Оно всячески поощряло это движение, обеспечивая тем самым освоение новых земель и оборону границ силами "иноземцев" без ущерба для русских дворян, сохранявших своих крепостных" [89, с.56].

Цікаві застосовані в джерелах етнічні назви: описуючи кількість та заняття російського населення містечка, середньовічний автор уживає слово "люди", а по відношенню до українців − "черкасы", що є похідним від топоніма Черкаський острів, звідкіля вийшли перші переселенці з Правобережжя на Слобожанщину [22, с.64-65]. Як видно, цим підкреслювалося не тільки етнічне походження жителів, а й відмінності в їхньому статусі в соціальній ніші містечка. Так, українські переселенці підпорядковувалися безпосередньо отаману − військовому, котрий, у свою чергу, був підконтрольний міській владі. Наявність самоврядування у "черкас" є становою ознакою – українське населення Мояцького було вихідцями із полкових козаків, яким уряд дозволив зберегти їх традиційну владу. На відміну від козаків, "черкаси"-міщани підкорялися російським воєводам. Наявність змішаного російсько-українського населення спостерігалася також і на інших територіях розселення слобідських полків [89, с.57]. Можливо, що російська влада намагалася в такий

спосіб забезпечити стабільність і політичну рівновагу в межах поселення. У той же час своєрідний військово-адміністративний устрій українського населення Маяцького містечка подібний до владних структур Османської імперії, специфікою яких було злиття військової й адміністративної функцій місцевої влади [91, с.384-385].

У 1676 р. згідно з указом царя Олексія Михайловича в районі Торських озер було збудовано Соляний (Тор). Спочатку містечко не було укріпленим пунктом, жителі тулилися в бараках та землянках. Згодом навколо поселення було насипано рів, зведені стіни й 6 веж. До 1680 р. "... в том городе будет черкас человек тысяча и болши если великий государь пожалуй велит им льготы дать годов на пять ..." [22, с.82]. Викладене в наведеному уривку прохання свідчить про значення Соляного серед укріплених пунктів південного прикордоння Росії. Тор розбудовувався поблизу від "зимних путей" та донських козачих містечок, забезпечуючи захист солепромислів від татар, а дончаки, у свою чергу, прикривали торян.

У 70-х рр. XVII ст. степові простори Подонеччя продовжували слугувати своєрідним "коридором" для татарських вторгнень на Слобожанщину та південні повіти Росії. Неукріплений простір між річками Ворсклою та Сіверським Дінцем дозволяв татарам здійснювати походи, обминаючи Бєлгородську лінію. Отже російський уряд в 1679 р. приймає рішення про будівництво ще однєї укріпленої лінії. Нова Ізюмська (Донецька) лінія простягнулася від Валуйок до Полатова понад р. Оскол до Царева-Борисова і Торських озер, а далі − берегом Сіверського Дінця до р. Коломак [89, с.45-48; 121]. Спорудження її відбувалося протягом 1679-1680 рр. та закінчилося через невеличку перерву у 1684 р. В результаті тиск татар на південь Росії та Слобожанщину було тимчасово зупинено. Це та численні пільги, що їх обіцяв українським переселенцям російський уряд, сприяло пожвавленню руху української людності на східні терени України. Дослідник історії Слобожанщини А.Г.Слюсарський стверджує, що саме наприкінці XVII – на початку XVIII ст. одночасно відбувалося активне заселення усіх п’яти слобідських полків, але інтенсивність вказаного процесу в окремих районах була різною. Після інших в останню чергу заселювалися південний схід, район м. Ізюм та Острогозький полк

[226, с.112-113]. І лише на рубежі XVII-XVIII ст. народна колонізація півдня стає дедалі активнішою. Про це свідчить масовий переселенський рух населення слобідських полків до містечок донського козацтва на Дінці і на Доні [195, с.46].

Виходячи з особливостей географічного розміщення, уявляється можливим припустити, що призначення цієї лінії полягало також і у приєднанні до загальнодержавної системи освоєних раніше, але не взаємопов'язаних районів.

1685 роком, у зв'язку з описом степових укріплень від татар, датується перша документальна згадка містечка Козача Пристань (Райгородок). "От того земляного городка от Казацкой пристани и от реки Северского Донца с крымской стороны меж реки Тору и меж левой речки Хомутца вал учинен в пошве" [22, с.128-129]. "На устьи реки Тору и меж реки Северского Донца у Козацкой пристани (топонім. – І.Б.) учинен земляной городок ... и в тот городок в Козацкую пристань призван осадчий черкашенин Семен Бронка и он осадчий в тот же городок призвал попа и черкас пять семей на вечное житье..." [7.27; 22, с.159]. Склад населення в зазначених пунктах був змішаним, оскільки уряд переводив сюди "на вечное житье" російське служиве населення з прилеглих волостей держави й приймав "сведенцев" з числа українських переселенців Слобожанщини. І якщо росіяни переселялися сюди силоміць, то українці − через необхідність, тікаючи від влади Речі Посполитої. У такий спосіб сформувався невеликий контактний ареал, що представлялв смугу земель, обмежених з півдня територіями поблизу устя р. Казенний Торець, з півночі − устям р. Оскол, зі сходу − устям р. Лугані.

Аналіз предметів, добутих у результаті археологічних досліджень перерахованих вище поселень пізнього середньовіччя, а також на поселенні Нижньотепле (розкопки на території Луганської області. – І.Б.), дозволяє зробити висновок про те, що тут за відносно невеликий проміжок часу сформувалася матеріальна культура, що поєднала традиції українського та російського народів. Такі її складові, як керамічний комплекс (посуд, кахлі й дрібна пластика), предмети культу, що походять з різних поселень, не тільки відбивають генетичний зв'язок між собою, що вказує на місцеве виробництво й взаємообмін, а й знаходять широкі аналогії на території України та Росії. При цьому домінують риси української

культури. У той же час у грошовому обігу на зазначеній території були гроші, деякі знаки яких вже вийшли із обіходу як у Європі, так і в центральних районах Росії, для периферії якої така ситуація була характерною [див. напр.: 156, с.42-45; 277, с.92-98; 162, с.45-49; 163, с.40-44; 164, с.147-161; 165, с.68-73; 167, с.131-144; 168, с.131-135; 186; 187, с.74-78].

Наприкінці XVII ст. важливе значення для процесу колонізації краю мали російсько-українські походи на Південь – Кримські та Азовські. Безпосереднє відношення до нашої теми мають останні. Військові походи цесарівни Софії не мали успіху. В царювання Петра I в рамках Священої Ліги війну Росії з Османською імперією було продовжено, але тепер головні сили російських військ діяли не проти Криму, а проти турецької фортеці Азов, розташованої у гирлі Дону (1695-1696 рр.). Оволодіння Азовом відразу ж давало Росії вихід до Чорного моря, проте можливості користуватися чорноморськими протоками країна не мала. Задля цього необхідно було продовжувати війну з Османською імперією як на морі, так і на землі, але з залученням значного військового контингенту армії та флоту. У зв’язку з цим Боярська дума у листопаді 1696 р. за пропозицією Петра I прийняла рішення про спорудження флота з 52 суден.

Наслідком цього було заснування верфі у Воронежі та численні експедиції, що обстежували прилеглі регіони на наявність корабельного лісу. Одну із таких розвідок здійснив у Середньому Подонеччі капітан московських стрільців І.Верховський. Його звіт для нас особливо цінний вказівками на низький ступінь заселення краю, наявність тут лише поселень донського козацтва (про що йтиметься у параграфі 2.2. – І.Б.).

Таким чином, в другій половині XVII – на початку XVIII ст. опанування Середнього Подонеччя продовжувалося. До основних передумов заселення краю необхідно віднести, по-перше, природно-кліматичні особливості. По-друге, розміщення на перехресті руху різних за етнічною ознакою переселенських потоків. Зазначений процес був вторинним за характером, оскільки слов’янське переселення відбувалося на землі, освоєні раніше кочівниками, а потім полишені ними. Внаслідок цього край мав значну колонізаційну місткість. По-третє, політична

ситуація в Північному Причорномор'ї в XVII ст. була такою, що зміна південного напрямку зовнішньої політики Росії призвела до активного втручання держави у процес вільної колонізації краю. Причиною змін було зростання напруженості російсько-турецьких відносин, особливо – їхнє загострення в 70-і рр. У зв'язку з цим Москва розгортає масштабне будівництво засічних ліній, які не лише перешкоджали наскокам кочівників, а й наближали кордони держави до Чорного моря. Боротьба проти Османської імперії та Криму в цей період також вилилася в боротьбу за Україну. На території останньої внутрішні протиріччя між старшинськими угрупованнями (боротьба за владу), іноземні вторгнення та численні поділи не сприяли спокійному життю населення. По-четверте, демографічні зрушення в Росії, що стали наслідком припинення воєнних дій та встановлення миру в першій половині XVII ст., сприяли відтоку "зайвого" населення до південних степів. В другій половині XVII ст. відбувався етнодемографічний викид російського населення в Дике поле. У нових умовах росіяни не тільки були змушені пристосовуватися до кліматичних особливостей, а й, виштовхнуті зі звичних умов (соціум, екологія), маргіналізувалися.

За характером заселення степових просторів Середнього Подонеччя український та російський колонізаційні потоки значно різнилися. Якщо у першому випадку вільне переселення переважало, то у другому воно здійснювалося у формі селянського і мало вторинний характер після примусового переселення "служилых по прибору". Але після осідання переселенці з обох потоків все ж набували деяких загальних рис. Зокрема, царський уряд зобов'язував як росіян, так і українців нести полкову та гарнізонну службу. Отже у другій половині XVII – на початку XVIII ст. край опановувався, головним чином, мілітаризованими групами населення. І лише після розгрому Булавінського повстання було відкрито шлях широкій селянській колонізації краю.

2.2. Характер та форми козачої колонізації краю

Однією зі складових процесу заселення краю в другій половині XVII – початку XVIII ст. було козацтво, яке у ході розвитку власної зовнішньополітичної діяльності та вирішення питань, від яких залежало його подальше існування, почало

освоювати необхідні для продовження свого історичного життя території. Питання, пов’язані з вивченням особливостей, характеру й хронології виникнення на території нашого краю поселень козацтва не знайшли достатнього висвітлення в історичній літературі [131; 132; 136; 199, с.23-27; 207, с.28-29; 208; 209; 211].

Козацтво з’явилося найстаршою групою населення, що освоїла пустельні простори Дикого поля. Про це багато писали в різний час, тому зупинимося лише на деяких, на наш погляд, важливих прикладах перебування тут козаків і спробуємо уточнити: чи існували в XVI ст. на сіверськодонецькій ділянці Дикого поля які-небудь стаціонарні поселення. Так, у 1546 р. путивльський воєвода повідомляв великому князеві московському:"Ныне... казаков в поле много, и черкасцев, и киян, и твоих государевых, – вышли, государь, на помощь всех украин" [132, с.3]. Наведений уривок вказує лише на етнічну і територіальну приналежність козацтва, а також на мету "выхода" – боротьба з татарами в порубіжних територіях (з тексту документа стає зрозумілим, що термін "украина" використовується для позначення окраїни, без етнічного забарвлення. – І.Б.), не містить згадок хоч про якесь постійне перебування людей на території. Іншими словами, козацтво перебувало у постійному русі в залежності від обставин життя.

З другої половини XVI ст. козацтво поширюється в басейні Сіверського Дінця. У 1570 р. московський посол І. Новосельцев, крім грамоти царя до турецького султана Селіма II, віз листа "... на Донец Северский отаманам козацким и козаком" [12, с.1-2]. Однак у документі не відзначено топонімічні орієнтири, як і те, до яких саме козаків заїзджав посол. Можливо, царський лист був адресований одній з груп козацтва − оскольській чи азовській, про перебування яких на Сіверському Дінці та його притоках збереглася достатня кількість свідчень. Проте, стверджувати існування постійних козацьких поселень у досліджуваному регіоні в другій половині XVI − першій половині XVII ст. було б неправомірним. Джерела, що відносяться до зазначеного періоду, не містять згадок про існування стаціонарних поселень − відомо, що козачі становища (донців, запорожців, азовських, оскольських козаків) були тимчасовими [12, с.8; 22, с.127-129]. Це теж були так звані юрти. Але в даному разі їхня правова основа, на відміну від згадуваних в

пункті 2.1 даного розділу, могла бути подвійною: в залежності від конкретного випадку юрт міг означати територіальну одиницю, яка перебуває в приватній власності як з офіційного дозволу, так і за правом першої займанщини [243, с.51-54; 290, 1988 р., №9, с.101; 243, с.51-54]. Іншими словами, сфера застосування даного терміна обмежувалася позначенням території, типу будівель та населених пунктів. Подібне розмаїття дефініцій суттєво ускладнює більш-менш достовірне датування виникнення перших донських поселень. Дії козаків у XVI ст. мали тут тимчасовий, якоюсь мірою випадковий характер, що аж ніяк не сприяло всебічному освоєнню краю. На даному етапі ні татари, ні козаки, маючи подібний, хоча й викликаний різними причинами економічний уклад, що базувався на війні та розбоях, через об’єктиві умови не змогли надійно закріпитися в степу.

В процесі опанування Середнього Подонеччя в середині – другій половині XVII ст. приймали участь донське та запорозьке козацтво, "черкасское воровство", порядок розгляду яких визначається нами за ступенем колонізаційної активності.

Із середини XVII ст. донське козацтво відігравало значну роль в освоєнні Подонеччя. В першій половині XVII ст. особливості ландшафту і клімату Середнього Подонеччя були вже достатньо знайомі донським козакам, оскільки степом − берегами Сіверського Дінця, Деркула, Євсуга і Кам’янки − проходив шлях з Дону до Валуйок, звідки козачі посланці рухалися до Москви [29, с.520, 525, 620, 623, 625, 660, 663, 706, 768, 772, 818, 859, 861]. Документи того часу містять багато повідомлень про те, що швидкі й рухомі загони татар "ганяли" донські станиці (невеликі військові загони. – І.Б.). Особливо часто військові зіткнення відбувалися на вододілі Дінця та Євсуга, оскільки в безпосередній близькості, вздовж Кальміуса та Айдара, пролягали татарські шляхи в Росію [29, с.514, 515, 520]. За період 1636-1652 рр. збереглося достатньо матеріалів, що містять згадки про численні напади татар на донців в районі річок Айдар, Деркул, Білий Колодязь [30, с.130, 161, 164, 167, 169, 220, 223, 534, 1062; 31, с.9, 59; 32, с.275, 563]. На зазначений період припадає й початок колонізаційного руху донців на Донеччину. Освоєння донецьких степів відбувалося в складних і своєрідних умовах боротьби з природою та витісненням кочівників, тому козаки спочатку займали певні території (юрти), а

лише потім переселялися великими групами й будували укріплені містечка. Такий шлях заселення краю козаками цілком природний для досліджуваного періоду, оскільки на той же час припадає зростання воєнної активності азовських татар, ногаїв та кримських татар, внаслідок чого донську колонізацію краю було зупинено на р. Лугань. Таким чином, територія Подонеччя почала перетворюватися на далеку окраїну Землі Війська Донського [146, с.12].

За документальними даними першим "владелым" пунктом донського козацтва на досліджуваній території був Гундорівський юрт. Згадка про це міститься в чолобитній отамана Полуєкта Савельєва та козаків його станиці. "В нынешнем государь, в 144-м году, ехали мы, холопи твои, к тебе государю, к Москве с Дону от Войска с отписками о твоем, государь, о великом деле наскоро зимним нужным путем ... А как мы ехали степью, и на дороге, в Гундоровском юрту, нашли на нас Азовские татаровя" (1636 р.) [30, с.435]. Викладені в чолобитній обставини дозволяють ідентифікувати юрт як певну територію. Проте зіставлення наведеного уривка з "Войсковой граматой" 1681 р. дозволяє зробити висновок про те, що в першій половині XVII ст. Гундорівський юрт являв собою незаселену територію на якій розташовувалися козацькі уходи: "... в нынешнем в 7189 г. (1681 р.) генваря в 3 день, били челом великому государю и великому князю Федору Алексеевичу, всея Великия и Малыя и Белыя России Самодержцу в кругу словесно из Кагальницкого городка Михайло Иванов да Ведерникова городка Иван Медведь ... А в словесном своем челобитьи сказали, чтоб им великий государь пожаловал велеть им занять юрт Гундоровской, и по указу великого государя и по нашему войсковому приговору, мы великое Войско Донское велели ему Михайле Иванову стоварищи в Гундоровском юрту поселиться и станицу собрать, сколь им угодно, чтоб прокормиться ..." [131, с.573]. Отже заселення зазначеної території відбувалося уже в другій половині XVII ст. Наведене тут прохання козаків про зайняття юрта характеризує систему землеволодіння на Дону. Оскільки в першій половині XVII ст. Військо Донське ще тільки починало освоювати Подонеччя, проблеми займанщини не виникало. Однак до кінця століття на Дону поступово розвинулося скотарство, зокрема – конярство, що було викликано зміною характеру військових походів.

Якщо раніше походи "за зипунами" були одним із найважливіших джерел поповнення козацької кінноти, то нові напрямки воєнної активності − облога турецьких фортець Північного Причорномор'я та далекі морські походи – не були "врожайними" на таку здобич, що й примушувало донців до масового розведення власних коней. Звідси − проблема юртових кордонів, тобто упорядкування землеволодіння. Тепер можна дійти висновку, що юрт уже зорганізовувався не за правом першої займанщини, а за "граматами", які видавалися Військовим кругом.

Отже, головною умовою створення юртових поселень була наявність варіативної кількості людей, що бажають переселитися. Військовий круг надавав "войсковую заимную грамату", а також призначав розводчиків з козаків сусідніх станиць, які стежили за тим, щоб кордони новостворюваного юрта не зачіпали володінь сусідніх юртів, а вся процедура виконувалася по "правде". Акт відмежування проходив урочисто, розводчики, у супроводі свідків, тримаючи ікону Спаса, крок за кроком обходили кордони нового юрта і залишали позначки на деревах та земляні хрести. Потім, для підтвердження, в заїмочній грамоті робився запис, після чого жителі заселяли нові володіння [243, с.55-56]. Для позначення поселень, які виникали на територіях новостворених юртів, також вживали термін "станиця" в значенні поселення. У такий спосіб, початковою, історичною формою освоєння донським козацтвом просторів Середнього Подонеччя були колективні земельні володіння − юрти, які протягом XVII ст. трансформувалися в адміністративно-територіальні одиниці з центром у станичному містечку.

Ще одним приналежним козакам юртом був Трьохізбенський, документальні згадки якого датуються 1647 р. Донський отаман Кирей Степанів, розповідаючи в Посольському приказі про знайдену козаками його станиці татарську сакму, відзначив, що знаходилася вона "выше Айдару, а ниже Боровой в казачьем юрту у Трех–изб" [31, с.676]. За легендою, на місці заснування юрта, а потім майбутнього селища, козаки знайшли три хати, залишені мешканцями під час сильного паводка. Тому нове територіальне володіння козаки назвали Трьохізбенським юртом [103, с.371-376]. Наступними за часом заснування були Айдарський та Краснянський юрти. Так, у 1656 р. валуйський стольник та воєвода В.Г.Фефілатьєв доповідав у

Москву про рух калмиків степом, від р. Дон, у напрямку Кримського півострова. Боярин підкреслив, що про переміщення кочівників йому розповів козак Демка Круговий, відправлений козачим військовим керівництвом до Краснянського юрту із повідомленням про підготовку спільного походу козаків та калмиків проти татар. У зв'язку з цим воєвода особисто, "для проведывания вестей", відвідав Айдарський юрт (1656 р.) [33, с.11-12]. Сказане дозволяє припустити можливість проживання на території юрта певної кількості військового населення. Але цих даних замало для ідентифікації юртових поселень як стаціонарних.

Масове заселення козаками східно-українського степу відноситься до другої половини XVII ст. Ці землі, як і територіальні масиви по річках Бузулук, Ведмедиця та Хопер, були районами ранньої козачої колонізації [217, с.10]. Виникнення в басейні Сіверського Дінця постійних населених пунктів − містечок відбувалося трохи пізніше, ніж на Дону, що співвідноситься з часом створення тут юртових поселень та промислових угідь біля них. Конкретизувати останнє висловлювання певною мірою дозволяє з'ясування хронології заснування на Дінці та його притоках донських містечок. При визначенні кількості й місця розташування останніх на території Землі Війська Донського історики козацтва традиційно використовували так звані "распросные речи" отамана Фрола Мінаєва [33, с.929-932]. Однак у ході плідних досліджень ще за радянських часів з'ясувалося, що отаман говорив винятково про містечка, розташовані на Дону, зовсім не згадуючи про поселення на Сіверському Дінці та інших "запольных" річках [207, с.55; 216, с.37]. В "распросных" речах багато незрозумілого. Насамперед залишається не поясненим, чому отаман називав лише містечка розташовані на Дону. Можливо, що він або навмисно ввів чиновників Розряду в оману, або не мав уявлення про масштаби донської колонізації, що малоймовірно.

Виникнення низки документальних свідчень про час існування на Донеччині козачих містечок пов'язане з територіальними суперечками між донцями та населенням Ізюмского слобідського полку на початку XVIII ст. з приводу земельних масивів у долинах річок Бахмут, Жеребець, Красна. Процес вирішення проблемної ситуації знайшов достатнє відображення у численних документах як часткового, так

і загального характеру. Відповідно до розповідей місцевих жителів, Сухарів і Краснянський, перші козачі містечка на берегах річок Красної та Жеребець, виникли трохи пізніше від будівництва в 1663 р. Маяцького містечка, а згодом і відновлення Царів-Борисова [24, с.96]. В цьому джерелі знаходимо ще одну вказівку щодо дат заснування зазначених поселень − виступ козацької старшини на чолі з І.Брюховецьким проти союзу з Росією та повстання С.Разіна (1668, 1670-1671 рр. відповідно). З огляду на хронологію наведених подій можна зробити попереднє припущення про заснування цих поселень після 1671 р. При цьому паралельно із зазначеними згадується й Боровське містечко [24, с.97; 37, с.361]. Однак у відношенні до останнього йдеться скоріше про існування, ніж про виникнення.

У 1699-1700 рр. за наказом Петра І у пошуках лісів для кораблебудування капітан московських стрільців Іван Верховський обстежив розташовані в середній течії Сіверського Дінця території. До укладеного ним звіту крім опису природних ресурсів краю додавалися й деякі відомості про існуючі на той час населені пункти − Гундорів, Митякине, Луган, Теплинський, Айдарський, Трьохізбенський, Боровський, Краснянський, Сухарів та Маяцький [56, с.199-201]. Зіставлення списку І.Верховського з більш ранніми документами дало можливість історику козацтва С.І.Рябову конкретизувати час виникнення деяких з містечок. На його думку найстарішим на Дінці є Митякине, а у 1672 р. виникло Боровське [216, с.37]. У той же час в архівних фондах збереглися матеріали, результати аналізу яких дозволяють визначити час заснування Боровського юрта в 1675 р., тобто після будівництва містечка [7.8, зв.5, стп.14, арк.23-24]. Беручи до уваги наведені вище територіальні значення терміна юрт, ми схиляємося до думки про те, що істина знаходиться десь посередині і з певністю можна говорити лише про ймовірне заснування містечка в першій половині 70-х рр. XVII ст.

У пошуках більш достовірніших доказів ми звернулися до інших записів Розрядного та Посольського приказів. У результаті аналізу та зіставлення почерпнутих свідоцтв виявилось, що інформація, яка міститься в різнорідних приказних документах, не завжди є точною, особливо це відноситься до писцових книг як джерела вивчення потребуючих конкретизації історичних фактів.

Виявляється, що впорядковуючи документи, чиновники припускалися помилок та неточностей при копіюванні паперів, не перевіряли наявну інформацію (це говорить про "особливості" московського діловодства XVII ст.). Зрозуміло, що ці документи мають плутаний, часом суперечливий характер. Так, серед паперів Посольського приказу зустрічаються такі, де говориться про те, що приказ не має інформації про кількість містечок донського козацтва (відомості від 1684-1685 рр.). У 1701 р. на запит Розряду чиновники Посольського приказу повідомляли про повну відсутність у них даних про дончаків, мотивуючи це козацьким свавіллям: "Селятся и пришлых людей в городки принимают они, казаки, без указу собою". Рік по тому на запит про поселення на р. Айдар Розряд одержав відповідь, що "того в Посольском приказе не ведомо, потому что донским казакам имянных списков и кто откуда пришел, также и землям и всяким угодьям писцовых и переписных книг в Посольском приказе нет и не бывало и сколько по Дону и по иным запольным рекам казацких городков и как давно-ль которой поселился, тому ведомости нет же, для того, что о селитьбе их и о землях челобитья великому государю никогда не бывало, а селятся и пришлых людей в городки принимают они, казаки, без указу собою" [205, с.45]. У наведеному уривку якомога точніше змальовано ситуацію неконтрольованого заселення краю козаками й утікачами і невисокий ступінь інформованості відомств, які опікувались цією територію. Видається, що уряд Росії мало цікавився становищем Подонеччя, оскільки наприкінці XVII – початку XVIII ст. у внутрішній та зовнішній політиці країни відбувалися зміни, пов’язані з переорієнтацією політичних пріоритетів. Курс петровських реформ передбачав не боротьбу з Річчю Посполитою і Османською імперією за території і вплив у Східній Європі, як це було в середині XVII ст., а боротьбу за вихід Росії на широку політичну арену і становлення її як впливової держави. Як зазначає російський історик О.Г.Санін, "России предстояла смена геополитической ориентации, системы союзов, европейских связей – от борьбы с Османской империей и Крымом – к борьбе с передовой христианской державой – Швецией" [212, с.36]. Тому Росія всі зусилля зосередила на північному напрямку, а подіям, що відбувалися на півдні, приділяла менше уваги.

Зрозуміло, що така ситуація сприяла вільному освоєнню козаками територій Подонеччя. Проте, в 1703 р. на Дон і Сіверський Донець з метою перепису містечок і виселення звідти утікачів, російський уряд відправив стольників Михайла Пушкіна та Максима Кологривова, які описали зазначені території й у 1704 р. подали в Посольський приказ звіт (переписні книги) про поїздку [24, с.120]. Внаслідок збільшення кількості містечок у цих документах зафіксовано значно більше число поселень, ніж у звіті І.Верховського. Крім того, книги стольників містять широку та відносно точну інформацію про низку населених пунктів донського козацтва.

Стольники побували в розташованих у басейні Дінця таких містечках донського козацтва як Гундорів, Кам'янський, Митякине, Луган, Староайдарський, Сухарів, Теплинський, Трьохізбенський, Боровський, Краснянський, а також "новопостроенных" – Новокраснянському юрті, Новоайдарському містечку, Біленському, Обливах, Закотинському, в Осинівському юрті [24, с.120]. У 1707 р. на основі поданих стольниками докладних даних було створено звіт Посольського приказу про розшук утікачів на Дону, донських містечках та часу, що минув з моменту заснування останніх. Однак, при обчисленні дати пропонується брати за вихідну 1703 р., коли стольники складали переписні книги. На користь цього свідчить зазначений в звіті час заснування деяких населених пунктів. Якщо вести відлік від 1707 р., то Осинівський юрт повинний бути заснований у 1705 р., але в цьому разі М.Пушкін та М.Кологривов не вказали б його у звіті, оскільки того року вони на Дону не були. Згідно з даним документом хронологія виникнення донських містечок на Дінці та його притоках уявляється наступною: 1673 р. – Боровський, Луган, Староайдарський, Теплинський; 1675 р. – Сухарів, Трьохізбенський; 1678 р. – Гундорів; 1683 р. – Краснянський, Новоайдарський; 1686 р. – Кам'янський, Митякине; 1696 р. – Біленський, Закотинський, Обливи; 1701 р. – Осинівский юрт. Зіставлення отриманих дат з матеріалами вищенаведених документів виявляє деякі розбіжності хронологічного порядку. І це не дивно, оскільки багато джерел з історії донської колонізації краю в досліджуваний період мають опосередкований характер, до того ж не підтверджуються іншими документами. І якщо про існування більшості з перерахованих містечок відомо тільки за письмовими джерелами, то дані про

існування Луган та Теплинського підтверджуються археологічними матеріалами. Коло відомих у даний час матеріалів з історії Луганського містечка ми розглянемо нижче, оскільки це виходить за рамки даного параграфа. У ході досліджень Теплинського містечка виникла низка проблем, пов'язаних насамперед з ідентифікацією виявлених під час розкопок залишків укріплень та предметів матеріальної культури [277]. Так, спочатку автор розкопок став на думку, що він відкрив залишки Теплинського містечка, але згодом – кардинально переглянув власну ж позицію, вказуючи на те, що розкопані укріплення не відповідають типам фортифікаційних споруд донського козацтва [277, с.92]. На наш погляд, сумніви дослідника у вірогідності первісної версії безпідставні. Підтвердженням тому є згадки про будівництво донцями фортець, подібних до теплинських, у донському козачому фольклорі [171, с.1].

Проаналізовані вище матеріали Посольського приказу істотно доповнюються серією документів загального характеру, що дозволяє уточнити час виникнення низки інших козачих містечок. У 1700 р. на Дон було відправлено грамоту Петра I, у якій козакам з метою створення й обслуговування поштових трактів пропонувалося заселити шляхи від Рибного до Валуйок. З метою забезпечення безпеки пошти донці повинні були надати коней та переселитися, окрім інших приток Дону, на річки Кам'янку та Сіверський Донець [12, с.247-248]. Після довгих вагань Бахмутський поштовий шлях було створено у 1705 р. Він проходив Старим Айдаром до Азова та Черкаського [8.10, арк.132]. Однак козаки виконали царський наказ на власний розсуд, у зв'язку з чим у 1705 та 1706 рр. на Дон надійшли грамоти, у яких цар наказував перенести на правий берег Сіверського Дінця оселені "не по указу" містечка. Цей захід диктувався не стільки необхідністю воєнно-господарського забезпечення Бахмутського шляху, скільки скупченням тут утікачів, яких ставало дедалі більше. У зв'язку з цим царською грамотою від 14.05.1705 р. наказувалося: "и того ради ныне и впредь на запольных речках на Московскую сторону Северского Донца без нашего, великого государя, указу никому вновь селиться не велеть, а которые поселены по Северскому Донцу городки, Старый Айдар и выше Айдара иные, до нашего, великого государя указу, и тем городкам быть по-прежнему" [12,

с.247-248]. Конкретний перелік частини таких містечок наведено в грамоті 1706 р. Згідно з грамотою Новий Айдар, Осиновий Ровеньок та Шульгін належало "свесть и старожитных казаков, которые в тех городках живут, перевесть за Северский Донец, а новопришлых... распрося выслать за провожатыми в украинные городы, кто отколь пришел" [131, с.549-550]. Отже, Осиновий Ровеньок міг розвитися як населений пункт на місці Осинівського юрта між 1701 та 1705/06 рр. Новий Айдар також міг бути побудований на місці відомого з другої половини XVII ст. юрта, що побічно підтверджується даними наведеної грамоти. Близько 1705 р. було засноване й Шульгін-містечко (Шульгінка), яке в більш ранніх джерелах не згадується. Виправдовуючись перед царем, козаки пояснювали своє свавілля та вибір місцевості для поселення необхідністю захисту від "неприятелей, потому как у государя с турецким салтаном миротворения не было". Тобто, царський наказ так і не було виконано.

Топографічне розміщення перерахованих містечок указує на те, що до початку XVIII ст. донська колонізація краю зупинилася на лівому березі р. Сіверський Донець та на притоках, розташованих у середній течії ріки; на південь козаки просунулися до берегів р. Лугані, куди доходили територіальні володіння станиці Луганської. Заснувавши низку укріплених містечок, козаки не змогли просунутися південніше, оскільки зіткнулися з протидією татар. У пошуках вільних земель частина козачого переселенського потоку вирушила на північний захід. Так, у 1702 р. на р. Красній біля Кабанного броду був заснований новий юрт, назву якого утворено від топоніма – Кабаній юрт, Кабанне [12, с.247; 24, с.67; 36, с.366]. Припускаємо, що між 1703/04-1707 рр. виникли Міловий Брід та Герасимова Лука. Дуже скупі дані про ці поселення вміщено в серії документів, датованих початком Булавінського повстання (1707 р.). Про Міловий Брід відомо, що він виник як поселення Ізюмського слобідського полку, даних же про Герасимову Луку замало, що не дозволяє зробити будь-які попередні висновки [24, с.129-130, 134, 137, 142].

Очевидно початком XVIII ст. варто датувати виникнення Євсуга та Біловодська. Про Біловодськ у вже згадуваній праці Гумілевського говориться, що поселення засноване на р. Деркул близько 1686 р. як населений пункт Острогозького

полку [103, с.385-390]. У 1905-1908 рр. ці дані перекочували в "Церковно-приходскую летопись Свято-Троицкой церкви слободы Беловодска" [64, с.5-7]. Донський отаман Є.Петров на допиті в Посольському приказі з приводу вбивства булавінцями князя Ю.В.Долгорукого згадував про Біловодськ та Євсуг у зв'язку з тим, що "в тех станицах старых казаков не явилось, а явились все новопришлые казаки" [24, с.138]. Сказане свідчить на користь наших доказів про більш пізній, порівняно з іншими козачими станицями, термін заснування цих містечок. Отаман атрибутує тип названих поселень як станиці, тобто відносить їх до населених місць Землі Війська Донського без вказівок на етнічну приналежність населення. До 1707-1708 рр. як козацьке поселення була відома й Осинова Лука [24, с.130].

Спірною є дата заснування Сватової Лучки (Сватове). Про час її виникнення оповідає стародавня легенда, згідно з якою засновник поселення зайняв місцевість на р. Красній, по сусідству з пасіками й косовищами Ізюмського слобідського полку. Свою назву селище одержало від слова "сват" − так називали старшого з жителів, що сюди переселилися з с. Сенькова Змієвського повіту, а також вихідців з Богодухівського, Сумського та Лебединського повітів Слобожанщини [103, с.293]. Документальні свідчення містять принципово іншу версію виникнення Сватового. У 1700 р. за наказом Петра І бєлгородський воєвода Я.Долгорукий видав ізюмському полковнику Ф.В.Шидловському жалувану грамоту на володіння територіальними масивами по р. Красній. "Для прокормления себя и для пополнения великого государя службы занял он в Изюмском полку в дикой степи на реке Красной с верховья вниз до урочища до Рогозовского байрака, который ниже Сватовой Лучки, и по долинам, которые впадают в ту речку Красную с обеих сторон, до того вышеписанного урочища. И по Хариной и Прощеной и по Дуванной долинам по обе строны дикой степи пашни и для лесных угодий вольных байраков и тех угодий по своей черкасской обычности владеет он без дач по заимке ..." [44, с.137]. Отже в цьому випадку царська грамота була документом, що юридично підтверджував та закріплював право власності на самочинно захоплені землі. Але одних тільки відомостей наведеного уривка недостатньо для того, щоб визначити зміст назви "Сватова Лучка". У цьому разі вкрай важливо знати: йдеться про поселення, чи про

поворот р. Красної. Точні згадки про Сватове належать до 1707 р. Тоді булавінці, вбивши князя Долгорукого, відправилися " ... по казачьим городкам в Новое Боровское, Краснянск, на Сухарев, на Кабанье, на Меловой Брод, на Сватовы Лучки ...". При цьому Сватове згадується як поселення, засноване ізюмським полковником. Ще одним незаперечним доказом існування цього поселення в першому десятилітті XVIII ст. є відписка донських козаків у Посольський приказ про те, що в 1708 р. легка станиця з Черкаського схопила "... пущих бунтовщиков и забойцов Староайдарской станицы Ивашку Пожара, Сватолуцкой станицы знаменщика Ивашку Емельянова..." [24, с.281-282]. В даному уривку привертає увагу той факт, що при визначенні типу населеного пункту використано назву "станиця". Те ж саме по відношенню до Сватового характерно й для інших документів з історії Землі Війська Донського [14, с.306]. Оскільки донські козаки при визначенні станичного статусу населених пунктів користувалися чіткими критеріями, що включали в себе й етнотериторіальну характеристику, то викликає сумнів згадане вище твердження В.Ф.Шидловського: жоден з населених пунктів чи то Ізюмського слобідського полку, чи то українських та російських поселень донці не називали станицею. Зазначені розбіжності в джерелах наводять на думку про змішаний характер населення Сватового.

Таким чином, у другій половині XVII – початку XVIII ст. у Подонеччі виник ряд населених пунктів, хронологія заснування яких нам уявляється наступною: друга чверть XVII в. – Гундорівський юрт (1636 р.), Трьохізбенський юрт (1647 р.); середина XVII в. – Краснянський та Айдарський юрти (1656 р.); 1672 р. – Боровське містечко; 1673 р. – Луганське, Староайдарське, Теплинське містечка; 1675 р. – Сухарів, Трьохізбенське містечко; 1678 р. – Гундорів; 1683 р. – Краснянське містечко, Новоайдарський юрт; 1696 р. – Біленське, Закотинське, Обливи; 1701 р. – Осинівський юрт; 1701 – 1705/06 рр. Осиновий Ровеньок і Новий Айдар; 1702 р. – Кабанне (Кабаний юрт); 1705 р. – Шульгине; близько 1707 р. – Герасимова Лука, Осинова Лука, Нове Боровське [47], Біловодськ, Міловий Брід, Сватова Лучка, Євсуг. При цьому характерною рисою переважної більшості населених пунктів, що створювалися на Середній Донеччині донським козацтвом на початку XVIII ст.,

було те, що значна частина їхнього населення складалася з утікачів, збільшення напливу яких було наслідком глибоких соціально-економічних змін усередині українського та російського суспільств. Так, у ході проведеного князем Ю.В.Долгоруким у 1707 р. "сыска" в Обливенському містечку виявлено 200 утікачів, у Біловодську та Євсузі всі козаки були визнані "новопришлыми", у Новоайдарі таких виявилося 150 людей. Ситуація в інших містечках не відома, оскільки в Шульгиному князя було вбито [208, с.227]. Деяка частина "новопришлого" населення за етнічною ознакою була українцями. Князь зустрів тут десятки українців, особливо − у заснованих не "по указу" містечках [7.8, кн.22б.]. Інакше кажучи, внаслідок напливу утікачів до "новопостроенных" містечок, сформувався неоднорідний як у етнічному, так і в соціальному відношенні склад населення. На початку XVIII ст. одна з особливостей соціальних відносин на Доні полягала в тому, що втікачі, які приходили до козачих містечок, поповнювали ряди голоти − безправних козаків, які не входили до Круга, тобто не були повноправними членами донського козачого суспільства.

Докорінні зміни в процесі заселення краю донським козацтвом відбулися під час Булавінського повстання (1707-1709 рр.). У ході останнього, крім інших завдань, вирішувалися соціальні і територіальні питання. Знищення донських містечок, що брали участь у повстанні, та їхнього населення як під час військових дій, так і в ході каральної акції В.В.Долгорукого, призвело також до різкого зниження заселеності краю. Маючи особисті мотиви руйнування донських містечок, князь керувався й наказом Петра I, відповідно до якого "...надлежит опустошить .... По Донцу сверху до Лугану, ... по Айдару все. По Деркулу все. По Калитвам и другим запольным речкам все ..." [24, с.281-282]. Князь виконав наказ "добросовісно" та незабаром повідомляв у столицю про те, що "... непокоряющиеся и бунтующие с сопротивлением станицы, как-то: по Донцу почав с Шулгинки ... и все окольные их места, даже до самой Луганской станицы, – все вырублены и до основания истреблены и сожжены" [211, с.147]. Основні методи покарання, що застосовувалися під час "донецкого похода"-погрому повсталих станиць, представлені в "Послужном списке князя В.В.Долгорукого" (1708 р.): "их, воров,

многих побили и покололи, а реку Дон вплавь многие потопли, а других на плову пристреливали ..., все их воровское жилище розорено и вызжено без остатку, для того чтоб им, ворам, в том месте воровского собрания впредь не было" [46, с.537]. В результаті цього більшу частину населених пунктів донського козацтва в середній течії Дінця було знищено, винятком були Луганське, Біленське, Осинове, Закотне, Шульгине, Кабанне, однак кількість козаків, що в них мешкали, помітно зменшилася [81, с.570].

Одним із значних явищ внутрішнього життя Середньої Донеччини було поширення в донських містечках останньої чверті XVII ст. старообрядництва. Перші поселення розкольників на Дону виникли в другій половині XVII ст. у зв’язку з діяльністю Чирської пустині, де, власне, й мешкали "черные попы". До цього часу значна кількість стрільців, козаків та служилих людей − прихильників розколу − побоюючись репресій, тікала з центральних районів держави на Хопер та Ведмедицю. Частина з них стала розкольниками за власним бажанням, а інші − під впливом своїх духовних пастирів, які раніше поселились на Дону й приваблювали волею. От як відгукувались представники правлячих кіл Росії про те, що відбувалося на півдні: "своими прелестными богомерзкими словами подговаривают и на реки Хопер и Медведицу и на иные запольные речки в свои казачьи городки свозят, и в раскол и нехристианство и в блуд и во всякие душе пагубные грехи их приводят" [34, с.123]. Масові переселення старообрядників призвели не тільки до поширення розколу, а й супроводжувалися грабунками вотчин переселенців. Збут і перепродаж краденого здійснювався в донських містечках, що сприяло збагаченню значної частини козацтва та розвитку криміногенної ситуації в цьому регіоні. Однак ще більш важливим наслідком переселення старообрядників на Дон стало різке збільшення чисельності населення в цьому регіоні: "А они де казаки лошадми и ружьем и всякими их (розкольників. – І.Б.) пожитками обогатели, и людми по реке Хопру и по Медведице наполнились: в которых городках не в давних летех было человек по двадцати и по пятнадцати, и в тех городках ныне человек по двести и по триста и женского полу много" [34, с.124].

Сучасник описуваних подій не випадково зробив зауваження щодо жінок. У донців інститут шлюбу в тому розумінні, як його тоді уявляли в Росії, був відсутній, сімейний союз ґрунтувався на обопільній згоді і укладався, оминаючи церковний шлюб, на Крузі. Щось подібне практикувалося й серед старообрядників, що на Русі вважалося гріхом та блудом. Проте поява на Дону значної кількості жінок і практика цивільних шлюбів сприяли збільшенню не тільки природного приросту населення, але й ступеню осілості козацтва. Виникнення й розвиток інституту сім'ї також сприяли інтеграції цих степових просторів до територіальної системи осілого землеробського суспільства. Через старообрядницьку культуру інкорпорувалися найширші шари козачого менталітету, а також відбувалося взаємопроникнення культурних систем. Яскравим підтвердженням змін, що відбувалися в побутовій та господарській культурі козаків, був розвиток на теренах областей Землі Війська Донського землеробства. "Да наперед же сего, на реке Хопру и по Медведице отнюдь пашни не пахивали и никакого хлеба не севали..., а ныне де в тех городках они казаки завели пашню" [34, с.124].

З Хопра та Медведиці розкол зі змінами, що його супроводжували, поширився на Донець. Тут перші розкольники з'явилися в 1684 р., коли прийшов з Рильська піп Феодосій. Як видно, це він зі своїми учнями заснував поселення біля устя р. Жеребець, а потім перебрався до устя Айдару, де оселився за 4 версти від Айдарської станиці [111, с.80]. Пік розселення старообрядників на Сіверському Дінці припадає на 1686-1688 рр. У зв'язку з цим у 1686 р. Війську Донському з Москви була адресована грамота, у якій наказувалося "искать раскольников, которые противны чинятца соборной апостольской церкви" на Дону та його притоках, у тому числі й на Дінці. У розташованих уздовж річки містечках цю місію взялися виконати священики Єрмолай з Бесергенівської станиці та Іван з Мелеховської. Виконуючи узяті на себе зобов'язання, святі отці схопили старця Феодосія та відправили його у Валуйки, де воєвода М.Лупандін посадив його і священиків за ґрати, вимагаючи від місцевих жителів, духовним наставником яких був Феодосій, 150 карбованців викупу [34, с.128-129]. Незважаючи на ув'язнення учителя, розкол на Дінці продовжував поширюватися. Так, піддячий П.Ахматов,

відправлений з Москви на Дон з царськими грамотами в 1686 р., на "распросе" в Посольському приказі особливо наголосив, що "в Донецком Боровском городке извещал ему, Петру, черный поп Памва, который живет близко того городка Боровского, что де на речке Жеребце, от Маяков в 20 верстах пришлый поп Феодосий со учениками своими в службе своей ... за великих государей и за святого патриарха Бога не молят.. и многих старых казаков перекрещивают" [111, с.66]. Памва, один з небагатьох старообрядницьких священиків, що виробив власне вчення, мав велику громаду з числа козаків Айдарської станиці, у тому числі і її отамана – Якима Кузовченка.

Водночас у розташованому неподалік від Айдарської станиці Митякинському юрті було узято під варту старця Йосипа, у якого були рукописи та книги. Супровідникам старця удалося втекти, однак незабаром і вони були виявлені на території Гундорівського та Луганського юртів, де проповідували розкол. Про масштаби поширення в краї старообрядництва і ступінь прихильності до нього місцевого населення ми б так і не довідалися, якби не той факт, що на Айдарі 40 озброєних козаків не змогли відбити старця Йосипа та його вантаж [34, с.132]. Цей випадок набув розголосу на території Війська Донського, що викликало безпосередній інтерес як правлячих кіл Росії, так і православної церкви. Однією з проблем, пов’язаних зі старообрядництвом, було те, що розкольники розвивали тут засноване на тлумаченні книг пророка Данила особливе учення про кінець світу. В рамках цього пропагувалася необхідність масового походу на Москву для утвердження "справжньої" віри. Це тлумачення було сприйнято старшиною, що також склала значну старообрядницьку партію на чолі з отаманом С.Лаврентьєвим [111, с.142, 145]. Подібне означало відкриту війну, у зв’язку з чим Москвою було вжито низку негайних заходів.

Першою громадою, яку було піддано переслідуванню, стала Айдарська. Козак Василь Донець підготував "извет", у якому вказав на те, що місцевий отаман усіляко сприяє розколу, збирає старообрядників у себе в станиці, а також особисто вихрещує їх. Багато козаків, за словами Дінця, хрестилися "вдругоряд" не за власним бажанням, а зі страху, оскільки отаман їм "ограживал, чтоб крестились", а

також відповідно до догматів віри не пропускав до станиці купців [34, с.184, 185]. Згідно з документальними даними, під час навертання у старообрядництво загинуло декілька козаків Айдарської станиці, втім це було типовим сюжетом з життя козачих містечок останньої чверті XVII ст.

Успіх розколу на Дінці визначався не тільки віддаленістю розташування від центру Землі Війська Донського й існуванням оригінальної системи віровчення, створеної старцем Феодосієм, а й вражаючою неписьменністю більшості козаків, а, можливо, й отаманів. Останнє дало можливість деяким представникам нижчих за соціальним становищем козаків скористатися ситуацією для власного просування або по службі, або особистого збагачення за рахунок "государевой казны", з якої виділялися значні кошти на "поимку" розкольників. Поширення старообрядництва в донських містечках по Сіверському Дінцю очевидно супроводжувалось жорстокістю людей, котрі його пропагували, і відбувалося майже насильно. Про це свідчить донос Ф.Дінця, за яким отаман Я.Кузовченок повісив двох козаків Айдарської станиці, оскільки ті відмовилися хреститися. Донці не зналися на особливостях віровчення, тому приймали розкол легко, вважаючи, що "так крестятся и на Москве и церкви Божией то не противно". А потім вони так само легко від цього відмовлялися. Той же Я.Кузовченок на распросі заявив: " А ныне де он... церкви Божией повинуется и креститца треперстным сложением, а впредь де он обещается отца себе духовного изыскать, который был бы не раскольник" [34, с.207]. Здається, що в даному випадку йдеться не про релігійну толерантність, а скоріше − про нестійкість релігійної свідомості та нерозбірливість у віруваннях. При цьому необхідно конкретизувати, що на Дону сприймалося лише православ’я та старообрядництво, яке з нього виокремилося. Так, із середини XVII ст. у донецьких степах кочували буддисти калмики, а також татари − прихильники магометанства. Вони компактними групами оселялися поряд із козаками, але не входили до складу донського суспільства, де домінувало християнство [40, с.10-12; 238, с.106-113]. Віра поширювалася на всіх, не була надбанням вузького кола й була одним із засобів відходу від етнічного середовища, інтеґрації та змішування основної маси козацтва. Православ’я в донських містечках продовжувало розвиватися поряд зі

старообрядництвом. Такий стан речей зберігався до другої половини XVIII ст.; в 1763 р. комісія, розслідуючи справу розкольників, була чимало здивована, оскільки "во время осмотру, по заказу оной духовной канцелярии, вверх по Дону и Донцу церковнаго благочиния и свидетельства в церковном служении ... того расколу в станицах немалое число оказалось, а в святых церквах все местныя и прочая святыя иконы имеют начертания благословенный крест старого обращения" [43, с.32-33]. Таким чином, релігія тут була також одним із механізмів встановлення соціальної рівноваги.

Отже, у другій половині XVII ст. значна частина лівого берега в середній течії Сіверського Дінця освоювалася в ході розселення донського козацтва. Несприятлива для життя ситуація, що склалася в степу, змушувала козаків засновувати тут тимчасові поселення-юрти, а лише потім систему укріплених містечок. При цьому особливістю донської колонізації краю є відносно слабкий розвиток однотипної системи поселень. Тут було споруджено близько двох десятків містечок, однак розміщалися вони, на відміну від Дону, на досить значній відстані одне від одного. Розквіт будівництва в Подонеччі припадає на 70-80-і рр. XVII ст., але вже на початку XVIII ст. цей процес було припинено, оскільки уряд Росії проводив політику активного втручання у внутрішні справи Землі Війська Донського та його сіверськодонецьких територій зокрема. Це було зумовлене, з одного боку, необхідністю призупинити величезний потік біженців з центральних районів країни, з іншого − назрілою необхідністю розв’язання проблеми територіальних суперечок і кордонів, яка виникла на рубежі століть, а також, що більш ймовірно, зупинити процес донської колонізації в локальних рамках. З огляду як на останні, так і на більш ранні розробки в історичній літературі гіпотези про процес формування козацтва як особливої моделі соціального й етнічного розвитку (номадичний стан-етнос) периферійної цивілізації, ми схиляємося до думки про те, що еволюціонуюча в другій половині XVII − початку XVIII ст. політика Росії від прямого заступництва до військових репресій у відношенні донців не була випадковою [147, с.25-28, 38-62; 209, с.179; 225, с.6-23; 281, с.103-111; 295, с.104-111]. Отже, локалізація й інкорпорація козаків військово-силовими і правовими методами була необхідна,

оскільки професійно орієнтоване на військову службу козацтво являло собою могутню силу, здатну протистояти Росії на півдні. Однак, знищення частини донецьких містечок мало дуже важливий наслідок – локальна система взаємодії різних етнокультурних груп, що поступово формувалася в Подонеччі, була позбавлена однієї зі складових.

Ще однією значущою групою населення степової смуги південного сходу України в другій половині XVII – на початку XVIII ст. було запорізьке козацтво. Однак документальні свідчення того періоду нечисленні й містять замало інформації. Це не дозволяє реконструювати картину заселення цих земель запорожцями з належною повнотою.

Згідно з матеріалами Феодосії (Макар'євського), найстарішим пунктом перебування запорожців у краї є місцевість в окрузі сучасного с. Суходол, Слов'яносербського району Луганської обл. У 1650 р. тут, на берегах Сіверського Дінця і Луганчика, стояли запорізькі пікети, у землянках та зимівниках мешкало близько 200 козаків, чиїм завданням було стежити за переміщеннями степом донського козацтва і татар [179, с.91]. З 1690 р. за розпорядженням Коша Запорізького частина суходольського пікету була відведена під зимівник поблизу Макарового Яру, щоб "следить за перелазами турецко-татарской орды и за движениями донского казачества" [179, с.94]. До цих поселенців незабаром приєдналися вільні мисливці, бездомні бурлаки. Вслід за цим автор збірника відзначає, що вже в 1690-1700 рр. оселені в байраці Тертишному козаки возили зібране ними збіжжя на продаж до Бахмутської фортеці. Останнє дає можливість конкретизувати дату поселення в байраці Тертишному – близько 1697-1702 рр., адже саме в цей період виникає м. Бахмут [195, с.45]. Серед "дач" запорізького козацтва значаться Чернухіне, де в 1600-1700 рр. пролягав таємний шлях з Дону на Запоріжжя й знаходилася перевалочна станція, околиці майбутньої слободи Лозова-Павлівка – Кам'яний яр та Протока Гриценкова (1699-1707 рр.), урочище Шовкова Протока, біля с. Оріхового на р. Луганчик, де, починаючи з 1680 р., знаходився зимівник запорізьких старшин [179, с.103, 114, 124]. На рубежі XVII-XVIII ст. освоювалася місцевість нинішнього с. Красний Кут, запорожцям були відомі

околиці гір Сокіл, Соколівка, балка Мечетна та Глибокий Яр, у якому розташовувався зимівник відставного військового старшини Петра Довгаля [61, с.3-5]. Наведені свідоцтва мають умовний характер, оскільки не підтверджуються джерелами достатньою мірою. Практично повну відсутність документальних свідчень з цього напрямку запорізької колонізації відзначав ще дослідник козацтва Д.І.Яворницький. Описуючи східні окраїни Запоріжжя, учений зазначив, що вони були найменш заселеними територіями, та визнав обмеженість джерел з історії запорізьких володінь Середньодонеччини.

Отже, у зазначений проміжок часу запорізькі козаки освоювали південні території Середнього Подонеччя. Єдиним типом поселень тут були зимівники − невеликі хутори/фільварки, у яких постійно мешкала визначена кількість жителів, чиєю спеціалізацією було розведення та вирощування худоби. Поселення не було великим й складалося з двох - трьох хат і приміщень для худоби. Відповідно до типу господарства більшість таких поселень розміщувалися на берегах річок, балок і ярів, будувалися за участю декількох хазяїв. Більша частина населення зимівників проживала там узимку, ця особливість і була основою для типового визначення такого населеного пункту. Тут жили відставні запорожці та поспільство − підданий стан січовиків, головним завданням якого було не воєнне ремесло, а постачання Січі продовольством [98, с.495-496;250, т.1, с.250-251]. Наявні джерела дозволяють зробити такий висновок: сукупність типології поселень, характер занять та кількість населення свідчать про те, що в другій половині XVII − на початку XVIII ст. із усіх представлених етнокультурних груп запорізьке козацтво в Подонеччі проявляло найменшу колонізаційну активність. На рубежі століть козаки обмежилися, головним чином, заходами військового й економічного характеру, що дозволило затвердитися лише деякій частині переселенців. Такий розвиток запорізької колонізації краю був викликаний тією обставиною, що заселення східних земель Січі розпочалося порівняно пізно − з першої половини XVIII ст. У той же час місце розташування поселень запорізького козацтва на кордоні з Землею Війська Донського призвело до виникнення низки територіальних протиріч, які згодом трансформувалися в серйозні конфлікти.

Територіальне питання на Донеччині в зазначений хронологічний період виникло в силу подальшого розвитку процесу формування поліетнічного складу населення та господарського освоєння земель. З одного боку, проблема кордонів з'явилася ще в XVII ст., коли тут поширилося право вільної займанщини, з іншого − посилення політичного впливу Росії в Північному Причорномор'ї в XVIII ст. і подальше просування її кордонів на південь безпосереднім чином визначали як статус регіону, так і характер взаємодії різних груп місцевого населення (донське і запорізьке козацтво, український та російський переселенські потоки).

Донці та запорожці протягом тривалого часу підтримували дружні зв'язки, проклали шляхи сполучення з Дніпра на Дон та навпаки. Так, близько 1588 р. група запорізьких козаків на чолі з отаманом Матвієм Федоровим прямувала на Дон, але зупинилася в Подонеччі, де грабувала всіх проїзжих. З цієї причини московському гінцю Петру Зінов'єву, відправленому в Крим у 1599 р., було дано 150 чол. дітей боярських і козаків, а в наказі запропоновано: "Итти с большою осторожностию, и если запорожцы действительно стоят на Донце, то послать к ним сперва от себя станицу и сказать, что есть государева грамота к ним и слово, ..., сказать всем атаманам и молодцам поклон от государя, уговорить, чтобы ... пропустили без всякого вреда и проводили бы их честно; сверх того склонять их служить усердно государю и за верную службу обнадежить их государевою милостию и жалованьем" [290, 1988р., №7, с.138]. Наведений факт указує на те, що через незахищеність південних кордонів керівництво Російської держави було зацікавлене в козачій службі.

Протягом 1623-1624 рр. козаки спільно здійснили вдалі походи проти кримських татар і турків, зокрема на Синопу й Трапезунд (1625 р.), після чого цар спеціальною грамотою (1627 р.) заборонив донським козакам виходити в море, "грабить" турецькі міста й кримські улуси, а також "...сноситься с Запорожскими черкасы...", оскільки дії козаків призводили до посилення напруження між Росією та Османською імперією [30, с.248]. Під Трапезундом частина козаків потрапила в полон, деякі бранці втекли на Дон. Цей випадок допоміг дізнатися про існування таємного шляху з Дону до Дніпра. З "распросных речей" козаків випливає, що серед

донців тривалий час мешкало десь тисяча запорожців [250, т.2, с.158]. Таких випадків переходу та співробітництва козаків відомо багато [290, 1988р., №7, с.138; 1989р., №6, с.141; 1990р., №5, с.143; 32, с.206; 61, с.5].

У першій половині XVII ст. унаслідок важкого становища в Речі Посполитій українці починають активно переселятися на пограничні з Росією території (однак варто підкреслити, що в зазначений період визначення прикордонної території має умовний характер у силу розширення як кордонів держави, так і кордонів проживання етнокультурних спільностей на "поле"), де російські воєводи розподіляли їх на військову службу. Російська окраїна тоді, як сказано вище, піддавалася численним нападам кочівників, ця обставина викликала необхідність захисту південних територій. Одним із основних районів, де було розселено українських переселенців, виявилися землі в басейні Сіверського Дінця поблизу Землі Війська Донського [81, с.159-160].

У середині XVII ст. під впливом подій 1648-1657 рр. політична обстановка в Україні та на Запоріжжі, зокрема, змінилася. Військовий союз з кримським ханом змусив запорізьких козаків воювати з донським козацтвом, яке не бажало припиняти походи на татарські міста (з приводу чого хан неодноразово скаржився Б.Хмельницькому) [290, 1989р., №6, с.143]. У 1650 р. Тимош Хмельницький з п’ятьма тисячами козаків зупинився на Міусі, чекаючи, згідно з домовленістю, загін кримських татар. Для запобігання воєнних дій донці відправили до Тимоша старшину, вважаючи, що не можна "... запорожским черкасом сложась с бусурманы, на них православных христиан войною приходить не годится; а наперед сего они... всегда бывали в дружбе и в ссылке зипун добывали сопча..." [290, 1989р., №6, с.138]. Наведений уривок пояснює причини ворожнечі: незважаючи на спільність економічних та релігійних інтересів козацтва, зовнішньополітичний курс обох сторін не збігався. У тому ж році кримці та ногаї разом з запорізькими козаками підійшли до Азова, прямо погрожуючи донській вольниці [32, с.439]. Остання обставина спонукала донську старшину відправити послів до Б.Хмельницького. Зустріч пройшла в напруженій обстановці, оскільки гетьман висловив особисте невдоволення тим, що дончаки не тільки відмовилися брати участь у війні проти

Речі Посполитої на боці України, а й загалом не брали участі у військових діях разом з запорожцями [32, с.443, 444, 516-518]. Про це донські козаки згодом пригадували: "... он де учел говорить с досадою, да и нас де ... все войско досадовал ... за то де, что мы к нему ... на помочь против ляхов в Запороги не ходили..." [290, 1989, №6, с.143-144].

Після 1654 р. донські й запорізькі козаки опинилися в одному таборі, оскільки почалися спільні військові дії України та Росії проти Речі Посполитої. Однак протиріччя в їхньому стані не припинилися. Якщо в мирний час царський уряд дивився на ці тертя "крізь пальці", то в умовах війни така ситуація викликала зовсім інше ставлення. Прикладом може служити царський наказ воєводі Г.Косагову (1663 р.). Через організацію походу в Північне Причорномор'я проти кочівників "... велено ему над Крымскими и над Ногайскими улусы промыслы чинить сопча с войском Запорожским ..., и с войском Запорожским быть в совете и в соединении заодно ..., а будет у кого у драгунов или у салдатов или у Донских казаков учинитца какая ссора с кем с Запорожскими казаки и челобитье на них в каких обидах будет, и Григорью про то сыскивати всякими сыски накрепко и по сыску чинити указ великого государя, до чего доведётца" [19, с.135]. Строгість таких інструкцій була цілком обґрунтованою: татари були досить грізним супротивником, а тому підтримка високого рівня дисципліни, а отже − боєздатності козацтва, як найбільш пристосованого до ведення бойових дій у степу, мала першорядне значення для успіху всього походу. При цьому, однак, Москва аж ніяк не збиралася винагороджувати будь-яку з груп козацтва за послуги. Уряд став на бік запорожців, істотно обмеживши вільності донського козацтва, але в майбутньому запорожці також виявилися "розмінним пішаком" у дипломатичній грі Російської держави [98].

Як бачимо, в досліджуваний період козацтво відігравало дуже своєрідну роль у процесі заселення краю. Ця етнокультурна група здійснювала перший етап освоєння великого простору Подонеччя. Однак, з утворенням локальної системи незалежних поселень з сильними військами, Росія проявляла все більше бажання встановити власний контроль над цим регіоном, що цілком узгоджувалося з південним напрямком її експансії.

Під час Булавінського повстання (1707-1709 рр.) запорожці приєднались до повстанців. К.Булавін, що втік від царських каральних загонів на Січ у 1708 р., агітував козаків взяти участь у повстанні. На заклик відгукнулася голота, про що писали П.Вердеровський та А.Ушаков, які перебували під командуванням лейб-гвардії майора В.Долгорукого на Дону. Зокрема, вони повідомляли про те, що незабаром на Бахмут прийшли запорожці й звідти пішли на Ізюм. У штабі К.Булавіна було вирішено знищити фортецю, а до загону, який мав це зробити, входили запорожці [53, вип.2, с.657, 676-677]. Таким чином, аналіз документів дозволяє зробити висновок про те, що події на Дінці мали певний резонанс на Запоріжжі: козаки навіть вимагали "... итти на Великороссийские городы..." [53, вип.2, с.699]. Між тим останнє можна розцінити не тільки як військову допомогу булавінцям, але й як бажання грабувати.

Незважаючи на те, що відкрите в цей період територіальне питання не порушувала жодна з зацікавлених у колонізації степового Подонеччя сторін, протиріччя, що виникали раз у раз між запорізьким та донським козацтвом на локальному рівні, здебільшого призводили до прикордонних конфліктів. Головною причиною їх виникнення, на наш погляд, є те, що кордони козачих вольностей постійно змінювалися, оскільки чіткого їхнього позначення не існувало. Право на територіальні володіння встановлювалося за першою займанщиною. У XVII – початку XVIII ст. умовним кордоном було Подонеччя, але згодом, у ході запорізької і донської колонізації півдня цього регіону, край втратив роль роздільника.

Невизначеність, яка існувала в територіальному питанні ще з XV ст., частково була вирішена в середині XVII ст., коли запорожці одержали від гетьмана Хмельницького універсал, де кордони донців визначалися Дніпром та Доном. Однак ще Д.Яворницький висловив сумніви з приводу аутентичності цього документа, тим більше, що дотепер його не виявлено в архівах [245, с.7; 250, т.1, с.31]. З наведеного А.О.Скальковським тексту універсала стає відомо, що "от Самарских же земель (від р. Самари. – І.Б.) через степь до самой реки Дону, где еще за гетмана казацкого Предслава Ланцкоронского (1512 р. – І.Б.), казаки запорожские свои зимовники мевали" [222, с.12]. Як бачимо, поданий фрагмент також не дозволяє впевнено

трактувати територіальні межі козачих земель. Більш важливе значення для встановлення більш-менш визначених кордонів мала серія документів, укладених між Росією та Османською імперією. Так, під час підписання 30-річного перемир'я в 1700 р. південно-східним кордоном між землями Війська Запорізького, Війська Донського та Ногаїв були визначені землі від р. Велика Берда до її впадання в Азовське море і від р. Міус до Дону. У межовому записі від 22.10.1705 р. кордони уточнювалися, але на сході границею залишався Міус [250, с.33; 55, т.4, с.324-325]. У 1740 р. був затверджений "новый пограничный инструмент", що був наслідком російсько-турецьких протиріч на півдні [55, т.11, с.291-292]. На нашу думку, ці документи, що мали розмежувальний характер між вищеназваними країнами, також мали на меті впорядкувати процес розселення запорожців. Підтвердженням тому може служити одне з положень межового запису, де козакам заборонено "ходити" далі вже відзначеного кордону.

Не менший інтерес викликає ще один конфлікт, що виник у Подонеччі між донцями й населенням Ізюмського слобідського полку. При цьому суперечка мала не стільки територіальне, скільки політичне підґрунтя: Донська Земля до початку XVIII ст. через розвиток економічних і політичних зв'язків поступово інтеґрувалася в Російську імперію та перетворювалася на внутрішню територію країни. У зв'язку з цим Москва вважала за потрібне оточити Землю Війська Донського підконтрольними державі землями. Винятком були лише територіальні масиви Сіверськодонеччини, ще слабко заселені через небезпеку з боку татар [110, с.31].

Якщо перша половина XVII ст. – час військового союзу Дону та Москви, порушуваного лише короткими перервами, то в другій половині XVII ст. відбулися зміни соціально-політичного становища на Дону, що позначилося на відносинах з Росією [288, с.116]. В цей час зростає потік утікачів, котрі розчинялися в місцевому середовищі і перетворювалися на "голутвенное" козацтво, яке не входило в Круг, було без права голосу. У 1682 р. з Москви надійшла перша заборона приймати сторонніх людей до козацьких містечок, а з початку XVIII ст. дончаки вже не могли вільно розпоряджатися власними землями. У 1700 р. відповідно до наказу Петра I від 21 липня козаків верхових донських містечок, розташованих на Хопрі та

Ведмедиці було переселено [12, с.190-191]. У 1701 р. переселились 740 чол. [24, с.74]. Через два роки цар наклав чергове обмеження на території та промисловий видобуток риби. Однак надалі політика Москви щодо до донського козацтва була більш послідовною та твердою. Як уже сказано, в 1703 р. на Дон були послані стольники А.Кологривов та М.Пушкин для "приведения в гласность" козачих містечок, заснованих після 1695 р., та висилки звідтіля втікачів [288, с.109-116]. Цей захід був черговим кроком держави, спрямованим на обмеження процесу самоорганізації козачого світу.

Вплив царського уряду на перебіг подій на Дону й Подонеччі посилився в зв'язку з вищезгаданим конфліктом між населенням південно-західної окраїни Донської Землі та представниками слобідського Ізюмського полку через територіальні масиви річок Бахмут, Красна та Жеребець. Причиною конфронтації та звернення супротивних сторін для розв'язання проблеми до Москви, стали Бахмутські солепромисли. У цей район кинулися переселенці з Дону і Слобожанщини, а у 1703 р. донці заснували поселення уздовж дороги до Троїцького "...для приходу ратным людем...". Ізюмський полковник Ф.Шилов сюди ж відправив козаків та городян, які донців "... с того новопоселённого места збивают и насильством своим бьют и ругают и грабят и всякое разорение им чинят, и хвалятся смертным убийством. И живут де только для соляного промыслу наездом, а хоромным строением не селятца и крепости никакой не чинят, для того что та Багмута речка от Изюма и от иных черкаских городков в дальном расстоянии, а к их (донським. – І.Б.) казачьим городкам пролегла в близости" [24, с.76]. На той час м. Соляне (Тор) спорожніло, що створювало загрозу раптового нападу татар на солепромисли. Для захисту останніх полковнику було наказано побудувати на Бахмуті фортецю, переписати місцевих жителів − "черкас", вербуючи їх в Ізюмський полк, а втікачів росіян − вислати. Тоді ж у 1702-1703 рр. з Розрядного приказу в Бєлгород князю І.М.Кольцову-Мосальському було надіслано дві грамоти з наказом "... те вышеписанные места описать в чьех дачех и учинить чертёж и новопоселённых жителей переписать ..." [24, с.78-79]. Іншими словами, уряд Росії спочатку став на бік українських переселенців, що цілком відповідало його політиці

щодо Землі Війська Донського. Далі події розвивалися у такий спосіб. Ф.Шилов з полчанами знову розорив містечко донців на Бахмуті, заволодів солепромислами, а козаків "... с того поселения з бесчестием и с ругательством согнал, похваляясь смертным убивством, без указу самовольством своим. И на рубежной де речке, имянуемой Жеребце, на стороне той речки, которая в дачах их донских казаков, также и на другой Красной речке, ..., мельницы и пасеки и всякие селедебные заводы он полковник и полчаня ево заводят самовольством же, и их казаков стесняют ... и рубежи отводят ..." [24, с.88]. Сама можливість подібних демаршів з боку полковника служила підтвердженням нездатності донців не тільки продовжувати колонізацію в північно-західному напрямку, але й утримати вже освоєну територію.

Обидві сторони як основний доказ свого права на володіння спірною територією наводили факти, що підтверджували першочерговість зайняття ними зазначених земель. Але, оскільки жодна зі сторін не змогла пред’явити вичерпних аргументів на свою користь, з Москви було відправлено поручика П.Язикова, який доставив до Бєлгорода переписні книги, "скаски" жителів та карти місцевості. Аналіз наданих документів показав, що першими тут оселилися козаки Ізюмського полку [24, с.90-92]. Як потім з’ясувалося, спірними землями володів Святогорський монастир, потім − Бєлгородський розряд, а згодом їх було дозволено використовувати торянам та моячанам. Козаки ж володіли земельними масивами, що лежать вверх за течією Сіверського Дінця до устя р. Жеребець. Донці свої володіння традиційно обмежували пострілом з пищалі − межа знаходилася там, де був чутний звук пострілу, тому місцеві старожили вказували на те, що спірні території знаходилися за версту від умовної межі козачих володінь [24, с.93]. Маячани, завіривши бєлгородських чиновників у тому, що "исстари владеют" правим берегом р. Жеребець, просили жалувану грамоту на землі басейну р. Красної (від верхів’їв до устя, Дуванною, Хариною) та р. Жеребець. Тому сюди приїхав піддячий Бєлгородської розрядної ізби М.Сомов аби "... взяв иных городов сторонних людей, сыскать накрепко", тобто перевірити надані в чолобитній відомості. В результаті, в 1703 р., до князя І.М.Кольцова-Мосальського надійшла

грамота, відповідно до якої спірні землі закріплювалися за слобідським Ізюмським полком. Вірогідно, що сумніви у правильності прийнятого рішення спонукали чиновників ще раз перевірити наявну інформацію й у березні 1704 р., за указом Петра І, в район Бахмута, річок Красна та Жеребець було відправлено капітана Г.Скуріхіна з метою "... сыскать тамошними жители сторонними людьми кем пристойно, вправду теми речками Багмутом и Красною и Жеребцом и по тем речкам землями и всякими угодьи кто прежде владел...", а також з'ясувати місцезнаходження українських і російських поселень і містечок донського козацтва, описати ліси, рілля, луги. Тепер з'ясувалося, що задовго до заснування Ізюму, Маяцького та Соляного, на Бахмуті оселилися донські козаки, тут також полювали й рибалили вихідці з прилеглих міст Слобожанщини. Постійних поселень не існувало, промисловики побудували курені та землянки. Старожили, які про це розповідали, не змогли відповісти на запитання, ким і коли було побудоване містечко на Бахмуті [24, с.94-95]. Привертає увагу той факт, що отримані від козаків відомості мають суперечливий характер, зокрема те, що південно-західним кордоном Землі Війська Донського було зазначено р. Айдар. Тоді виходить, що земельні масиви, розташовані річками Красною, Жеребцем та Бахмутом, козаками не заселялися лише через небезпеку з боку татар. Цікавий той факт, що ізюмські жителі, які селилися вздовж берегів Бахмута, дозволили капітану Скуріхіну описати власні садиби, козаки ж пустили переписувачів лише до Кабанного юрту, а землі, що лежали нижче за течією р. Красної, описувати не дозволили [24, с.98, 100-102]. Цей крок пояснюється в якійсь мірі незалежністю козаків від Росії, а також тим, що тут оселилося безліч утікачів з Воронежчини.

Таким чином, питання про території наприкінці XVII − початку XVIII ст. було вирішено завдяки адміністративному втручанню. По-перше, оскільки спірні землі знаходилися в безпосередній близькості від території Бєлгородського розряду у вирішенні проблеми активну участь брала Росія. По-друге, супротивники самі звернулися за допомогою до царських чиновників, що було Москві вигідно, адже це не суперечило лінії російської зовнішньої політики, спрямованої на зміцнення позицій на півдні. Проте вжиті заходи не дали бажаних результатів. Вже наступного,

1704 р., донський отаман Яким Філіпьєв подав "чолобитну", зі скаргою на сотника Ізюмського полку Ф.Черноморця, що знищив за наказом полковника Ф.Шидловського донське містечко на Бахмуті. Після "сыска" Г.Скуріхіна, незадоволені обмеженням території, козаки Сухарівської, Краснянської, Боровської та Трьохізбенської станиць почали "гонять из угодий изюмских жителей, бить их и грабить" [36, с.361]. Після тривалого розгляду справи Ф.Шидловському надійшла жалувана грамота Петра І на володіння спірною територією (від 14.10.1704 р. – І.Б.). Зокрема землі, що знаходяться на "Нагайской стороне" Сіверського Дінця, по річці Чорний Жеребець, віднесені до угідь маячан. По "Крымской стороне" Дінця – від устя до верхів'їв р. Нетріус "... владеть смежно Соляного городка з жительми" [24, с.103]. Землі, розташовані навколо острожка на Бахмуті, сіл Ямпіль та Красне, заселені українцями, передати до підпорядкування ізюмському полковнику Ф.Шидловському [24, с.106]. Таким чином, до початку XVIII ст. розвиток донської колонізації, що прямувала на північний захід, було призупинено. Конфлікт між донцями та слобожанами було вирішено на користь останніх, однак протистояння ліквідовано не було: здавалося, територіальне питання начебто було вичерпано, але проблема Бахмутських солепромислів залишалася.

Отже, в територіальному питанні, що виникло в Подонеччі наприкінці XVII − початку XVIII ст. можна виділити низку складових. Просування в край зі значною колонізаційною місткістю самостійних політичних спільнот − донського та запорізького козацтва, а також підконтрольного Росії населення слобідського Ізюмського полку, призвело до виникнення напруженості та конфліктів. Для обґрунтування претензій на дану територію учасники спорів використовували історичні факти, а як аргументи і докази висувалися твердження про приналежність тій чи іншій стороні спірних земель у недалекому минулому. Однак письмових доказів сперечальники пред'явити не змогли, оскільки таких документів, очевидно, не існувало. Економічною причиною протистояння стала боротьба за природні й територіальні ресурси, на які так багатий край (у цьому сенсі господарський уклад та зростання кількості населення змушували козаків розширювати свої землі).

Арбітром у вирішенні територіальних питань виступила Росія, чий політичний вплив у Північному Причорномор'ї протягом XVIII ст. поступово посилювався. По відношенню до обох сторін уряд не завжди приймав об'єктивні рішення: розв'язуючи територіальні проблеми, чиновники керувалися насамперед міркуваннями державної вигоди. Аналіз джерел дозволяє зробити висновки про те, що з метою встановлення контролю в зазначений період зроблено спробу обмежити козачу колонізацію певною територією, тому донці втратили частину земель. Цей конфлікт, крім зазначених причин, міг мати й латентну: полковник Шидловський очевидно хотів поліпшити своє матеріальне становище й набути ваги в суспільстві, таку ж мету могли переслідувати й козаки. Але вирішення суперечки базувалося не стільки на матеріальному, скільки на політичному підґрунті: Донська Земля до початку XVIII ст. через розвиток економічних та політичних зв'язків поступово інтегрувалася до Росії, перетворювалася на внутрішню область останньої. У зв'язку з цим Москва вважала за потрібне оточити Землі Війська Донського підконтрольними територіями. Оцінюючи це питання в цілому, важливо також відзначити, що якогось серйозного протистояння між місцевими силами та російською владою тут не було. Претендуючи на верховенство в даному регіоні, останні вжили заходів з тим, щоб перешкодити будь-якому закріпленню тут небажаних поселенців.

Як показав всебічний аналіз досліджуваної проблеми, одним із структуроутворюючих елементів, які безпосередньо визначають статус регіону в системі земель Дикого поля, що освоювалися, був адміністративно-територіальний устрій краю. В досліджуваний період процес упорядкування території здебільшого відбувався під впливом ідей мігрантів, які тут оселялися. Донське козацтво створило систему станиць та округів як адміністративно-територіальних центрів, що зберегли своєрідність до 1920 р. Українські ж мігранти, що переселялися на російські та прилеглі до них землі, сприймали політико-адміністративний устрій Росії (винятком була Слобожанщина з її полково-сотенним устроєм). При цьому прагнення до уніфікації адміністративного розподілу земель, що приєднуються, було пов'язане з розширенням кордонів держави на південь і виявилося одним із механізмів

нівелювання населення порубіжжя. Внаслідок політики Росії в краї було ліквідовано більшу частину козачих містечок, розташованих на Дінці та його притоках, в результаті Булавінського повстання. Після цього тут виникли типові для прилеглих земель слободи, залюднені українськими та російськими переселенцями. При цьому вплив Росії на розглянуту територію був двояким. Через цілеспрямоване насадження основних принципів власного адміністративно-територіального устрою, політика Росії, з одного боку, призвела до видозміни етнокультурної системи, що складалася в краї до початку XVIII ст., а з іншого − виявилася могутнім уніфікаційним фактором, вплив якого відчутно й тепер.

Однією зі спроб освоєння краю виявилося також "черкасское воровство" – специфічна група населення, що вела напівкочовий, військовий спосіб життя. В основних рисах історія "воровских черкас" у Подонеччі зводиться до наступного.

У 1641 р. чугуївський отаман Васька Копонь "... с товарищи человек с тридцать объявился на Тору, для воровства", однак валуйські служиві люди розбили його загін. Черкас Фомка, що потрапив у полон, "в распросе" розповів, як вони прямували на Сіверський Донець та на Дон з м. Плотави (Полтави? – І.Б.), вісімдесят чоловік на чолі з отаманом "побивать русских людей и не пропускать рекою Северским Донцом и рекою Доном в Азов ..." [16, с.121]. На усті р. Жеребець у 1642 р. розташувалося стійбище "черкасского" полковника Гришки Тарського та отамана Васьки Рябухи, чий загін складало близько 700 чол. Про поширення в районі Торських озер розбою у Москву повідомили валуйчани, що полювали неподалік і потрапили в полон, звідки незабаром втекли. В той же час станичники, що несли службу на Святих горах, повідомили до Валуйок про напад цього загону "воровских черкас" на донську станицю [30, с.431-432, 435]. Того ж року на р. Євсуг розбійного нападу зазнав Михайло Засецький − російський посланник до Криму, що їхав степом у супроводі донців. Розгром посольства здійснив отаман Мокейка, чим випередив загони Васьки Рябухи, який бажав помститися та Мокейку "переимать", але невдало: зухвалому отаману вдалося сховатися від переслідувачів [30, с.433-434]. Незабаром до загону Васьки Рябухи приєдналися отамани Семен Забузький та Трошевський, з якими прийшли "из Литвы" та “... учели де они теми черкасами

владеть, которые были с Ваською Рябухою". Проте в пограбуванні царського посла було звинувачено не справжнього винуватця, а Семена Забузького, який теж мав намір захопити Валуйки. Той факт, що С.Забузький був запорозьким отаманом, непрямо свідчить про спільні дії "воровских черкас" та запорожців на Середній Донеччині. Про це красномовно говориться у виправдальному листі отамана до валуйського воєводи [30, с.437-438]. Надалі збройні зіткнення продовжувалися вже між донськими козаками та черкасами. Так у 1646 р. біля устя р. Білої донців "осадили" "литовские черкасы воровские", багатьох поранено, вбито 27 коней, що в умовах степу було істотною втратою [31, с.56]. Рік по тому воронезький воєвода повідомляв цареві в відписці про те що "... воровские черкасы реку Дон отняли небольшими людьми и впредь торговым людям ходу на Дон от черкас не будет...", оскільки купецькі "поезда" регулярно піддавалися пограбуванням [23, с.45]. У 1648 р. Бєлгородський воєвода Т.Бутурлін повідомляв у відписці в Москву про те, що на Донець прийшли "из Литовской стороны" з м. Миргорода "атаман Гришко Тарский на Донец для воровства ..." а з ним загін чисельністю 200 чол., поблизу Валуйок, незважаючи на клятвені запевнення не розбійничати, продовжував діяти загін Семена Забузького, в результаті чого "от воров черкас с Донца чинится воровство многое" [18, с.190]. То ж спробуємо розібратися в тому, що являв собою цей варіант колонізації краю.

"Воровством" у Росії називали розбій, бунти, державну зраду тощо. Виходячи з вищенаведених прикладів військових дій, до "воровства", що намагалося зайняти землі в районі річок Тор та Бахмут (притоки Дінця), тобто на порівняно невеликій території, а тому не повсюдного явища, слід застосовувати визначення "розбій". У той же час, відповідно до справедливого зауваження В.Юркевича, "воровство" можна розцінювати і як зіткнення українських уходників з московським служивим населенням порубіжжя і осілим населенням Слобожанщини, що формувалася. З точки зору цього історика "воры-черкасы" це "покозачена людність", "неслухняні елементи", що концентрувалися біля Торських солепромислів та поєднували два козацькі осередки – Дон і Запоріжжя [249, с.85, 178-179].

Підтвердження агресивної поведінки у Подонеччі цієї групи козацтва ми знаходимо у вищенаведених відписках 1641-1646 рр.: "воры-черкасы", які прийшли з колишньої української складової Литовського князівства, "на Донец Северский и другие речки и на Дон..., побивать русских людей и не пропускать рекою Северским Донцом и рекою Доном в Азов", а також грабували купців.

При цьому однією з найзначніших цілей "воровских черкас", що змушує інакше оцінити розглядуваний варіант колонізації Середньої Донеччини, було "приходить им..., под Волуйку и под иные ..., государевы украинные городы изгоном, войною и приступом" і т.д. [18, с.190]. Іншими словами, цей тип переселенців був не меншою перешкодою процесу колонізації краю, ніж згадувані вище татари і на ранньому етапі − власне козачі ватаги. Однак населення російсько-українського прикордоння, претендуючи не стільки на територію Подонеччя в цілому, скільки прагнучи до освоєння економічно важливого району Торських соляних озер і збереження тут стабільної обстановки, поступово відтіснило "воровских черкас" на північний захід, до міст Змієва та Цареборисова. Внаслідок цього життя там було особливо неспокійним. В той же час не лише українські, а й російські переселенці засновували нечисленні колонії там, де йшла боротьба з "черкасским воровством" [249, с.179-180].

Ситуацію, яка склалася, можна пояснити, виходячи з того, що закріпитися в таких умовах міг лише тип хлібороба-воїна, добре пристосованого до ведення господарства в складних природних умовах степу, що, у свою чергу, вимагало значної перебудови господарсько-побутового укладу колонізаторів. Однак, "воровские черкасы" жили добичництвом. Крім того, вплив центра в цьому регіоні був ще слабким, істотної допомоги мирним переселенцям Росія не надавала.

Тримаючись відокремлено від іншої частини української колонізаційної хвилі за етнічною ознакою, "черкасское воровство" в той же час виділялося за соціально-економічними характеристиками. Виступаючи як незалежна сила, цей тип колонізаторів не тільки загрожував населенню південних повітів Росії та Слобожанщини, але й істотно обмежував просування в Подонеччя донської та української селянської колонізації, а також створював перешкоди у торгівлі, яка

здійснювалася за допомогою донецького річкового шляху сполучення між донською вольницею та прилеглими землями.

З появою “воров – черкас”, з Москви почали уважно стежити за подіями, що відбувалися в степу. Так, поява під Валуйками загону Семена Забузького викликала резонанс в Росії. Цар Олексій Михайлович відправив валуйському воєводі І.Ф.Голеніщеву-Кутузову грамоту, у якій писав: "... и ты б валуйских станичников которых учнешь посылать к Северскому Донцу, приказывал накрепко и в доезныя памяти писал именно, чтоб они доезжали до Святагорскаго монастыря, и в том монастыре старцев распрашивали подлинно: нет ли на Тору или в которых местех по Донцу и по Торцу воровских черкас? И будет есть и в которых урочищах, и многие ли люди, и для какого дела пришли, и не для городовой ли заимки и селитьбы? И будет им, станичником, из Святагорскаго монастыря до Тору и до Торца проехать мочно, и они б из Святагорскаго монастыря до Тору и до Соляных озер доезжали и заимки розсматривали. И тебе б от волуйских станичников про воинских людей или про черкас каких вестей объявится, и ты про то всякия вести писал к нам наскоро ..." [16, с.204]. Як випливає з наведеного уривка, уряд Росії надавав великого значення встановленню стабільності в регіоні шляхом виникнення нових населених пунктів. У зв’язку з цим контроль за переміщеннями на "поле" посилився. Конкретизувати останнє висловлювання якоюсь мірою дозволяє царська грамота воронезькому воєводі В.Я.Непеїцину про розшук втікачів у південних населених пунктах Росії (1655 р.). До середини XVII ст. наплив утікачів на Воронежчину та сусідні терени посилився, що створювало певні труднощі для контролю над цими землями. Втікачів розшукували і відправляли в місця проживання, тому наказувалося їх "всякими обычаи сыскивати не оплошно" [45, с.131]. Проте, у зв’язку з воєнною небезпекою ситуація на півдні як і раніше залишалася напруженою.

Отже, процеси, що відбувалися в досліджуваному регіоні протягом XIII – на початку XVIII ст. можна інтерпретувати як формування контактної зони. В сучасній історичній науці основні критерії визначення подібних об’єктів лише розробляються [див. напр.: 107, с.7-21; 161; 265, с.55-63; 270, с.97-116; 271, с.43-47; 272, с.77-84].

Стосовно Середньої Донеччини слід відмітити, що контактна зона тут склалася під впливом як внутрішніх (природа, фізико-географічне положення краю в межах контактних ареалів степу), так і зовнішніх (переселення, військова боротьба слов'ян з кочівниками) умов. Границі зони, локально обмеженої природними роздільниками − територією басейнів річок Бахмут, Тор, Красна, Жеребець та середньою течією Сіверського Дінця, в силу динамічності етнокультурних та політичних процесів не були постійними: у зв'язку з заселенням та господарським освоєнням краю, перетворенням його на внутрішню територію Росії, вони нівелювалися. За своєю структурою ці землі були периферією різних етнокультурних та державних утворень і одночасно складовою частиною Дикого поля − особливого простору, з характерними хронологічними та локальними ознаками. Ця обставина в поєднанні з політико-адміністративними та етнокультурними факторами і зумовила специфіку процесів і явищ, що тут відбувалися.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДОНЕЧЧЯ В XVIII ст.

3.1 Міграційні процеси та заселення краю в першій половині XVIII ст.

Новий етап у процесі заселення й освоєння краю ознаменувався знищенням значної частини розташованих по лівому березі Сіверського Дінця населених пунктів. Улітку 1711 р. волоський господарь Д.К.Кантемир писав Петрові І: "Сего году, аще лучится, да будет армея, повели, ваше величество, да кроме багмутского шквадрону, лехкие желнеры 3000 человек, которым даётся жалованье, будут со мною, скоторыми чаю, на бога и на ваше, царского величества, счастие, что и делание соли на Багмуте и слободы от набегов татарских могут освободиться. А без желнеров Багмут и слободы не без опасения суть, понеже мало желнеров есть и никакой нет стражи. От Бахмута даже до Лагану, понеже суть места пустые изволте дать волность селиться вновь полку вольным людем, который бы был ради обережения, где делается соль, Багмут, понеже те места и яко суть пустые не могут добре сохранены быть..." [54, с.388-389]. Викладене в листі прохання свідчить не тільки про необхідність захисту краю від татарських набігів, але й про слабку заселеність району рік Бахмут і Тор, а також про відсутність населених пунктів на західній окраїні Землі Війська Донського.

Під час створення Бахмутського повіту в 1703 р. осіле населення розміщалося головним чином поблизу м. Бахмута. Але особливо чітко слабка заселеність краю проявилася в ході початої ще в 1708 р. губернської реформи. Результатом цього перетворення став розподіл території імперії на дев'ять губерній. У 1719 р. губернії були поділені на провінції. В складі Воронезької губернії засновано Бахмутську провінцію, величезна площа якої характеризувалась украй низькою щільністю заселення. Це підтверджується результатами першої ревізії населення, що проводилася в 1719-1722 рр.

Ревізії (переписи) населення були складовою частиною податної реформи Петра І. Безпосереднім приводом до реформи було повернення в Росію регулярної армії з закордонних походів. Потрібно було розмістити її так, щоб вона швидко одержувала необхідне постачання. Кількість населення регіонів, що зобов'язувалися

годувати армію, відповідала типу армійської частини, будь то кавалерия чи піхота. У підсумку подвірна система оподаткування була замінена подушною податтю з душі чоловічої статі, а для того щоб з'ясувати кількість душ, у 1710 р. вийшов указ про подвірний ("ландратская перепись") перепис населення, що його було проведено в центральних районах Росії в 1715-1717 рр. [77, с.230]. 26.11.1718 р. видано указ "Про введення ревізії", у якому підкреслювалося, що метою даного заходу є визначення подушної чисельності чоловічого населення Росії для стягування коштів на армію, флот, керівництво й набори рекрутів [55, т.5, с.297]. Іншими словами, отримані раніше дані переперевірялися спеціальними чиновниками – ревізорами, які переписали населення.

Указом Сенату від 22.01.1719 р. установлювалися категорії населення і території, що підлягали перепису. В числі останніх була й Бахмутська провінція, утворена в середньому плині Сіверського Дінця. Територія Старобільщини переписом не зачіпалася, оскільки була складовою частиною Слобідської України, де ревізія населення не проводилася. Сам же перепис продовжувався з 22.01.1719 р. по 1.01.1722 р., ревізія даних закінчилася до 1727 р. При цьому виявилася одна з державних проблем – величезна кількість втікачів, котрих стали шукати й повертати на колишнє місце проживання. Для припинення втеч згодом запроваджено паспортну систему, а всякий пійманий без паспорта підлягав арешту, покаранню і відправленню в рідні місця.

Під час податної реформи виявилися зміни в соціальній структурі російського суспільства. Так, у ході перепису з'ясувалося, що власниками кріпосних душ були не тільки родове дворянство й "служилые по отечеству", але й ті хто не належав до служивого стану. Особливо багато таких було на півдні країни, зокрема на прикордонних з "полем" землях. З цих людей у ході податної реформи було сформовано нову категорію державних селян – однодворців, з яких стягували подушне. Дворянство, духівництво і ямщики звільнялися від обкладання подушним [55, т.5, с.618-620; т.7, с.503-510, 734-736] .

У складі Бахмутскої провінції Воронезької губернії на 1720 р. у Райгородській, Ямпольській, Сухаревській, Краснянській, Боровській,

Новоайдарській і Староайдарській слободах проживало 2.236 душ ч.с. Найбільшими за кількістю населення були Краснянська, Ново- і Староайдарська слободи. Порівняння отриманих даних з цифрами 1719 р. (населення складало 4.498 душ. – І.Б.) виявило нестачу населення в зазначених місцях на початок ревізії (за даними від 1719 р. у Трьохізбенському мешкало 533 душі, у Старому Айдарі – 645, у Новому Айдарі – 1176, у Боровській – 314, у Сухаревім – 179, у Краснянському – 586 душ) [7.13, арк.234-235; 7.23, арк.807-852]. Зміна кількості жителів краю відбиває динаміку росту населення, що пов’язувалось з "... размножением соляных заводов..." (головним чином – насильницьке переселення робочої сили). Крім того, частину документів, що містили відомості про наявність у регіоні 1.678 душ ч.с., було відправлено в центр раніше [7.23, арк.765-802]. Таким чином, загальна кількість населення в цих пунктах складала 3.914 душ ч.с. Але, як з'ясувалося незабаром, ця цифра також стала результатом приписки 1.827 душ ч.с. [7.22, арк.2-23зв.].

В результаті повторного огляду даних у 1721 р. знову було зафіксовано 14 населених пунктів, у тому числі – Бахмут, Маяцький, Цареборисів, слободи Боровська, Староайдарська, Краснянська, Сухарівська (Сухарів), Ямпольська, а також хутори піддячого бахмутської канцелярії Василія Вергелева, валуйчанина Афанасія Торопова, капітана бахмутського батальйону Семена Чиркова, сержанта Петра Савенкова і хутір Єремії Путятина. Загальне число населення становили 1.736 душ ч.с. і 11 священиків, з них населення хуторів – 22 душі [7.22, арк.892зв.-894]. Перепис врахував також найманих робітників, місцевих жителів з дітьми, їхніх братів і свояків, українських поселенців. Таким чином, у краї проживало 2.114 душ ч.с., з них втікачів нараховувалося 48 чоловік. Беручи до уваги дані В.М.Кабузана про те що в Бахмутській провінції до 1719 р. проживало загалом 6.841 душ ч.с. російського податного населення і 153 душі неподатного, а також 1753 українця (1540 державних селян і 213 козаків) (тобто загалом – 8747 душ. – І.Б.), район розташування сіми вищевказаних слобод видається досить заселеним [142, с.72].

До аналогічних висновків приводить аналіз виданої в 1720 р. нюрнберзьким видавництвом карти “Tabula geographica qua pars Russiae Magnae Pontus Euxinus seu Mare nigrum et Tartaria Minor cum ...”, яка зберігається у ВК РНБ (м. Санкт-Петербург) [130, с.87-88] (додаток В.1). Засновник видавництва Йоганн Баптист Гоманн (1663-1724 рр.) був особистим географом Карла VI, Петро I призначив його своїм агентом. Фірма проіснувала до 1848 р., до цього часу було надруковано близько двохсот карт, а її засновник особисто займався виданням всесвітнього атласу [247, с.219]. На карті, в рамках позначеної території донських козаків нанесено 12 поселень, серед яких – уже відомі Маяцький, Соляний (Тор), Краснянський, Боровський, Трьохізбенський, Ново- і Староайдарський, Теплинський, Луганський, Митякин; на р. Кам'яній зазначено нове поселення Данилів Байрак. Серед них власне донські містечка позначені як "urbes minores" – тобто населені пункти середніх розмірів, обнесені укріпленнями [5.1]. Ця обставина, у свою чергу, не тільки спростовує відомий факт повного знищення В.Довгоруким населення і донських містечок по Сіверському Дінцю, але й дає підстави припускати подальше існування цих поселень, не заперечуючи тим самим можливість їхнього повторного заселення після повстання. У цьому зв'язку важливо відзначити, що більшість знову заселених колишніх донських поселень втратила свій станичний статус і перетворилася на слободи, населені як росіянами, так і українцями. Колишнє становище вдалося зберегти лише станиці Луганській, котра не брала участі у Булавінському повстанні й у 1718 р. була самим верхнім містечком по Дінцю і сильнішим військом на Дону, налічуючи у своєму складі 662 козака.

Дані карти також дозволяють поставити під сумнів наведене в збірнику "Городские поселения в Российской империи" твердження про те, що на початку XVIII ст. Старобільськ існував як поселення [101, с.371-374]. Відомо, що за участь у Булавінському повстанні містечко Біленське було знищене, отже існують підстави говорити про повторне заселення цієї місцевості. Але укладачі названої збірки, посилаючись на працю Гумілевського, висунули версію про те, що дана місцевість почала заселятися з кінця XVI ст. одночасно з будівництвом Цареборисова (1598 р.). Окольничого Бельського, що керував будівництвом, царські спостерігачі схопили,

підозрюючи в "злом умысле", оскільки слободу він будував на власні кошти і заселив як вважав за потрібне. Згодом слобода опустіла й у 1686 р. заселилася знову вихідцями з Полтавщини та Чернігівщини [103, с.353]. Укладачі збірника також наводять дані, вміщені в Повному зібранні законів Російської імперії, згідно з якими у 1708 р. при поділі Росії на 8 губерній місто Ізюмського слобідського полку Більське приписане до Азовської губернії [55, т.4, №2218]. Однак даний населений пункт на карті не позначено. Вже в 1732 р. у відомості про міста-розсильники Більський вказано у Тамбовській провінції Воронезької губернії [55, т.7, №6233]. Останнє викликає підозри щодо можливої плутанини в назвах міст, тобто – про існування двох однойменних поселень. Зафіксовані в документах відомості дозволяють стверджувати, що до кінця XVIII ст. цей пункт існував як с. Старе Біле.

До початку 30-х рр. XVIII ст. на землі, розташовані й по лівому березі Дінця, підсилюється наплив українського населення. Ще 6.05.1709 р. полковник Острогозького полку І.Тевяшов доносив у Приказ Адміралтейських справ про те, що після Булавінського повстання, розташовані берегами Айдара поселення спорожніли. Тоді ж було видано царський указ, відповідно до якого українському населенню Острогозького полку, зокрема жителям "безлесных мест", дозволялося засновувати поселення берегами р. Айдар, на ділянці від колишньої Закотинської станиці до слободи Ровеньки (сучасне м. Ровеньки Бєлгородської обл., РФ. – І.Б.). У 1716 р. Воронезька губернська канцелярія за дорученням генерал-адмірала графа Ф.М.Апраксина наказала полковнику І.Тевяшову частину козаків довіреного йому полку, котрі мешкають у Лівнах, Старому Осколі, Корочі, Тальці, Землянську, Чернавську, Єндовищах, Гвоздівці і Пірнівці, перевести й оселити по річках Айдар, Богучар і Тулучаєв. Однак на Айдар козаки переселилися лише в 1732 р.: партії переселенців із сіл Пірнівки, Єндовищ, Гвоздівки й Урива було переведено до Старої Білої (сотник Синельников), Закотного (сотник Голодолинський), Осинівки (сотник Смаков), Білолуцька (сотник Головинський) [99, с.162-163].

Таким чином, старі центри донських козаків, населені з кінця XVII ст. власне козаками та втікачами з центральних і південних областей Росії, поповнилися за рахунок українського слобідського козацтва. На нашу думку, розпочаті урядом, а

вслід за тим і губернською канцелярією заходи, диктувалися не лише міркуваннями безпеки краю, але й необхідністю встановлення контролю над українським переселенським рухом, що зростав, з метою припинення й утримання його на певній території. При всьому значенні зовнішньої політики Російської держави для історії заселення нашого краю, важливу роль у цьому процесі відіграло також економічне становище країни. Основною тенденцією розвитку останньої було подальше сільськогосподарське зростання шляхом залучення до використання нових земель на рубежі XVII-XVIII ст., спричинене важкими природно-кліматичними умовами величезної території, стихійними лихами і рутинним рівнем розвитку техніки. Цим пояснюється інтенсивне освоєння пустих територій Поволжя і Сибіру, а також колишніх диких полів, що лежали на південь від Бєлгородської лінії. У цьому відношенні дозаселення перелічених населених пунктів по р. Айдар було наслідком аграрного розвитку краю і суміжних територій.

Як зазначено вище, населення, що переселялося, мігрувало в межах степу (з "безлесных мест"). На пропонованій для переселення території і землях, звідкіля переміщалася партія козаків, тип грунтів і рослинності аналогічні, що досить важливо в умовах аграрного виробництва, оскільки агротехніка і сільськогосподарські знаряддя відповідали природно-кліматичним особливостям місцевості. Як ми переконалися, виявлена залежність здебільшого відігравала основну роль при освоєнні російським і українським етносами Сіверськодонецьких просторів.

Згідно з указом Петра I оселятися у верхів'ях р. Айдар дозволялося з 1710 р., що підвищило ступінь активності жителів уцілілих місцевих поселень. У 1711, 1712, 1722 рр. однодворцю Новоайдарської слободи Ф.Темирязеву видавали документи на володіння землями на місці колишнього Шульгін-містечка донського козацтва [7.19, арк.253-253зв.]. Однак лише в 1725 р. тут виникає і швидко розростається українське поселення під тією ж назвою. Вже через вісім років Шульгінка налічувала 562 душі [7.19, арк.256]. "В прошлых де годех..." для прикриття бродів на нових дорогах оселилися однодворці Ново- і Староайдарської, Краснянської, Сухарівської і Боровської слобод. Однодворець Краснянської слободи

М.Чоботарьов 12 липня 1733 р. заснував слободу Кремінну, куди пізніше було переведено однодворців Співаківської слободи [99, с.162-163]. Того ж року засновано приватновласницькі малоросійські слободи Боровенку (Писарівка), Голубовку (Біла), Петропавлівку і Шабельківку (Ольхова) [7.19, арк.258].

Зміни в процесі заселення Бахмутскої провінції в 30-і рр. XVIII ст. зафіксовані переписом, що проводився в 1738 р. генералом Тецьким. Незважаючи на те, що більшість з вищевказаних населених пунктів продовжувала існувати, їхній статус істотно знижувався. Так, відоме з середини XVII ст. м. Цареборисів перетворилося на слободу [142, с.72]. Таке явище було характерним для розвитку краю загалом. Для порівняння слід зазначити, що на сусідній Воронежчині аналогічний процес відбувався дещо раніше – наприкінці XVII ст. Як видається, занепад міст вищезазначеної території і їхнє подальше перетворення на типові селища відбувався внаслідок активізації чорноморського вектора зовнішньополітичної активності Росії. Однією з характерних рис цього процесу було прагнення Москви закріпити осілість населення південних повітів, що, на думку дослідника історії Воронезького краю В.П.Загоровського, виражалося в значній підтримці сільського господарства. Останнє, у свою чергу, призвело до того, що значення міста як торгово-ремісничого центра й опорного пункту колонізації зійшло нанівець [119, с.3-22; 7.5, арк.453-453зв.]. В той же час продовжували виникати нові слободи та селища. Невеликий відрізок часу між 1738-1745 рр. можна вважати періодом виникнення села Муратового, слобід Петровської та Капітанівки. Перепис генерала Тецького їх не зафіксував, оскільки враховував "правителския слободы" [7.5, арк.453].

Північний захід регіону – долини річок Красної і Жеребця – також активно заселялися через наявність тут родючих земель. У листі до графа Ф.М.Апраксина від 14.08.1710 р. полковник Ізюмського полку Ф.Шидловський повідомляв про поселення українців на р. Красній. Зокрема, він згадує про те, що угіддя на р. Красній дані йому "в вотчину", де він "...начал селивать черкас...". При цьому полковник підкреслив, що "...русских людей отнюдь не принимают и принимать не велел". З огляду на ситуацію, що склалася в краї після придушення Булавінського

повстання, останнє можна оцінити як продовження політичної лінії Російської держави, спрямованої на підтримку українських переселенців і обмеження інших міграційних потоків у даний регіон. Так, у 1719 р. сильно постраждала під час Булавінщини Біловодська станиця була повторно заселена. У 1779 р., при "составлении" Воронезького намісництва, місцеві жителі стверджували, що "началось селение Беловодска лет за шестьдесят приходившими из Малороссии малороссиянами..." [44, с.33]. За іншими даними це відбулося двома роками раніше, коли на місці колишньої станиці з ініціативи генерал-адмірала Ф.М.Апраксіна було засновано слободу Палацевої стаєнної канцелярії Новий Деркул [101, с.382-385]. Тому наведені версії дають підстави думати, що повторне заселення Біловодська відбулося до кінця першої чверті XVIII в.

У першій половині XVIII ст. виникла і слобода Білокуракине. Свою назву це поселення одержало від р. Білої, що протікала усередині села, і прізвища першого власника – князя Б.І.Куракіна. За легендою, у 1700 р. Петро І, повертаючись із другого азовського походу, розташувався відпочити на березі р. Білої. Князь Куракін, що супроводжував царя, прийшов у захват від мальовничого пейзажу навколишньої місцевості, про що не забарився повідомити Петрові. У відповідь цар сказав: "Дарю тебе, как свояку, и сыну твоему Александру, как крестнику, все это место, какому ты сам определишь границы" [27, с.485]. Однак князь обмежився лише заснуванням села, названого на його честь. Більш активно заселенням цих земель займався син князя, що закликав до себе в маєток селян з Воронезької, Полтавської, Чернігівської, Київської та інших віддалених губерній. Оскільки на подарованій князю ділянці заснували свої маєтки поміщики Тарабанова та І.Тевяшов, то Тарабанівку було приєднано хитрістю, а з І.Тевяшовим А.Б.Куракін уклав угоду. В 1745 р. він придбав 4 маєтки загальною площею 800 чвертей землі [27, с.485-489].

Отже, точні дані про заснування Білокуракиного відсутні. На наш погляд, дату його заснування не слід зводити до 1700 р., оскільки це не буде історично достовірним. У той час розповсюдженою була практика роздачі земель, що пустують, однак і у своєму новому статусі вони залишалися незаселеними.

З документів випливає, що ближче до середини XVIII ст. існувало с. Павлівка, яке було маєтком Тарабанової, і слобода Танюшівка, названа так на честь доньки Б.І.Куракіна, другої дружини фельдмаршала князя М.М.Голіцина, що була обер-гофмейстериною при Єлизаветі Петрівні, і померлої в 1757 р. У 1746 р. в Танюшівці побудовано перший храм. Остання обставина непрямо вказує на виникнення цього поселення близько 40-х рр. [27, с.501-502].

Крім цього, маєтком князів Куракіних була і слобода Олександрівка, побудована на березі р. Лозної, притоки Айдара. Про час її виникнення відомо лише те, що ця місцевість, спорожніла від чуми, знову почала заселятися з 1718 р. Однак незабаром жителі, вважаючи це місце нещасливим, розійшлися [27, с.505]. Ґрунтуючись на згаданих вище даних першої ревізії населення (1719-1722 рр.), цей факт варто взяти під сумнів, оскільки матеріали перепису не зафіксували тут жодної спроби заснувати поселення. Відповідно до інших відомостей, князь Куракін знову заселив цю місцевість у 1758 р. [116, с.343]. У джерелах також міститься інформація про те, що місцеві жителі зверталися до священослужителів із проханням про будівництво храму й у 1758 р. його було зведено й освячено [27, с.508]. Документи більш пізнього часу переконливо свідчать про те, що заселені черкасами слободи Біла-Куракіна, Танюшівка й Олександрівка існували за царювання Катерини II [291, с.559-564].

Істотні зміни в адміністративно-територіальному устрої і заселенні краю відбулися в роки реформ 1732-1737 рр. Значну інформацію про хід заселення краю містять матеріали перепису населення слобідських полків, проведеного в 1732 р. майором Хрущевим (табл.А.2). Тут, крім існуючих з кінця XVII в. донських містечок, виникли Райгородка, слобода Міловатка і с. Ольховатка. Дати заснування цих населених пунктів у документі не зазначені, можливо, вони беруть свій початок в 1719-1732 рр. [22, с.248]. У деяких випадках (Кабанне і Сватова Лучка) йдеться про повторне заселення. Достовірно відомо, що вже в 1703 р. було засноване с. Студенки, а в 1712 і 1722 рр. виникли хутір Осинівка і хутір Боровської пустелі відповідно [22, с.239]. У 1720 р. підпрапорщиком Г.Сошальским на жалуваній землі оселена слобода Жеребець, у 1730 р. осавулом Ізюмського полку О.Двигубським

засновано слободу Дуванну, а в 1732 р. виникла слобода Дованка, оселена на "вымерянной земле" сватолуцьким сотником Ф.Краснокутським [22, с.254]. На даній території переписом майора Хрущева зафіксовано 532 українських двори із загальною кількістю населення 1910 душ (1732 р.), у той час як у 1731 р. тут існувало 55 дворів і проживало 130 душ. Порівняно з попереднім роком у 1732 р. українське населення провінції збільшилося на 1780 чол., при цьому випадків зменшення не зафіксовано [52, вип.2, с.77]. Перепис населення і господарства свідчить, що багато мешканців міст, а ще більше – сіл, за винятком дворян, духівництва і деякої частини виборного козацтва, тепер належали до категорії "войськовых обывателей", що наближалися за своїм соціальним станом до категорії державних селян. Основним обов'язком цього прошарку населення була служба в іррегулярних військах.

Отже, на початку 20-х рр. XVIII в. населення Бахмутської провінції складалося, загалом, з державних селян, частка ж приватновласницьких селян, так само як і міських податних станів, була незначною [52, вип.2, с.254]. Згідно з даними I ревізії поміщицькі селяни становили тут всього 30 чол. з 8594 душі ч.с. [7.1, арк.234-235]. Однак до початку 30-х рр. XVIII в. відбулися деякі зміни як у чисельності населення, так і в його соціальному складі (табл.А.4). Наприклад, якщо в 1732 р. переписом майора Хрущева в м. Бахмуті і в повіті проживало загалом 2718 душ одних тільки приватновласницьких селян, то до 1735 р. населення вже становило 5744 душі, в тому числі у повіті проживало 3281 душ [55, т.9, с.187]. До 1738 р. тут, як і в період I ревізії, переважало вільне однодвірське населення (3327 душ ч.с.), незначний відсоток становили дворові приватновласницькі селяни. Крім того, відзначається наявність купецького стану, хоча його частка в соціальному складі Бахмутського повіту становила всього 133 чол. [142, с.74]. У такий спосіб на зазначеній території визначалося зростання населення, у той же час його кількість коливалася з причини смертності, утеч, наборів у рекрути й ландміліцію. За етнічним складом воно було на 3/4 українським. Не маючи своєї державності, українці ще задовго до XVIII в. брали участь в асиміляційних процесах, активно розселялися. За розрахунками С.І.Брук і В.М.Кабузана на момент проведення I

ревізії в Новоросії проживало 7,5 тис. українців (1,6% від загального числа жителів в межах кінця XIX ст.), у той час як росіян – 72 тис. (15,6%, при тому, що по Росії в цілому їх нараховувалося 11128 тис. чол., а у відсотковому відношенні – 40,9%) [257, с.20-21, табл.3; 255, с.17, табл.2]. Навіть незважаючи на те, що дослідники дають цифри з огляду на адміністративні зміни кордонів досліджуваної території, різниця досить вражаюча. Однак ця перевага була тимчасовою і пояснювалася дією низки причин. Насамперед необхідно відзначити, що росіяни на початку XVIII ст. проживали загалом у місцях формування свого етносу (Центрально-Промисловий, Північний і Озерний райони, Смоленська земля і Центрально-Землеробський район), питома вага їх мала тенденцію до зниження, оскільки природний приріст через тип відтворення етносу був низьким. Центрально-Землеробський регіон було заселено росіянами ще з XVI ст., а починаючи з кінця XVII ст. їхня питома вага тут, на відміну від інших районів, зростала порівняно швидко. Надлишок населення "викидався" у розташовані південніше неосвоєні землі. При цьому, переводячи "сведенцев" у збудовані на кордоні з татарами укріплення, держава відіграла не останню роль.

До кінця 30-х рр. століття чисельність російського й українського населення Бахмутської провінції зменшилася у зв'язку з російсько-турецькою війною 1735-1739 рр., а також татарським набігом 1736 р. Джерела свідчать, що тоді Бахмутській провінції було завдано великих збитків: "За разорением от неприятельских людей татар, что Бахмутской провинции в слободах, обывателей мужеска и женска полу многое число взято в полон и побито, и хлеб стоячий и молоченный весь без остатка пожжен, и скот отогнан" [55, т.10, с.145]. Влада була змушена звільнити населення, що залишилося, від сплати податків. Порівняно з суміжними територіями, що заселялися, як України так і Росії, на території Бахмутської провінції нових поселень виникало мало.

За підрахунками В.М.Кабузана на 1738 р. все населення розміщалося в 20-ти населених пунктах і становило 8.809 душ ч.с., що більше, ніж у 1719 р., але менше, ніж у 1732 р. Однак, незважаючи на наведені ним же самим дані про заснування деяких населених пунктів нашого краю наприкінці 30-40-х рр. XVIII ст., академік

стверджує, що Бахмутська провінція перебувала в запустінні, а "с середины 30-х годов до начала 50-х годов XVIII в. здесь не было основано ни одного нового поселения, а численность населения в существующих ранее снизилась" [142, с.74]. Останнє, на наш погляд, не обґрунтоване і є скоріше припущенням автора, ніж історично достовірним фактом. Підтвердженням наших доказів на користь того, що процес заселення і виникнення нових населених пунктів у 40-50-х рр. усе-таки мав місце, свідчать значні архівні й опубліковані джерела, аналіз яких наведено вище. Крім того, на землях краю, що не входили до складу Бахмутської провінції, але суміжних з нею, процес освоєння продовжувався, незважаючи на труднощі, що його супроводжували. У цьому сенсі видається незайвим припустити обмін населенням у рамках зазначеної території, оскільки Бахмутська провінція не була замкнутим утворенням, а лише штучно вичленованою адміністративною одиницею.

Чисельність українського населення, розміщеного здебільшого в Бахмутській провінції, поступово зростала за рахунок переселенців зі Слобідської України. У той же час наплив російського населення з Центрально-Землеробського району зменшився, що призвело до зміни пропорційного співвідношення росіян і українців у краї. Дана тенденція мала місце ще з першої ревізії – якщо українське населення на землях Новоросії в цілому становило 1,6 % від українців, які проживали на території Російської імперії, то російське – 0,7% [257, с.20-21; 255, с.18]. У 1736 р. царським указом заборонялося поселяти українських переселенців там де "малороссийских поселений не было..." до 1732 р. [55, т.9, с.745-748, №6891]. Дані I і II ревізій дозволяють говорити про те, що в цей період відсоток приватновласницького населення краю був невеликий, як і раніше переважали державні селяни, а також однодворці і козаки [142, с.75; 143, с.101; 144, с.19-20]. До цього часу число купців також залишалося константним. Землі Новоросії і наш край у тому числі в 30-40-і рр. XVIII ст. відрізнялися швидкими темпами приросту населення, але по масштабах колонізації вони все-таки поступалися іншим регіонам Російської імперії, що заселялися [142, с.74, табл.2; 41, с.157; 7.5, арк.453-453зв., 1007-1017].

Таким чином, до середини XVIII ст. процес заселення краю, що неодноразово практично завмирав, відбувався уже порівняно швидкими темпами. При цьому відбувалося як розширення вже існуючих населених пунктів, так і заснування нових. Нерідкісним явищем у ході заселення була зміна статусу і виникнення нових типів поселень – слобод і хуторів. Характерною рисою процесу колонізації краю стала також поступова зміна його етнічного складу, обумовлена цілеспрямованою політикою російського уряду, оскільки в цей час край заселявся головним чином завдяки легальному переселенському рухові різних категорій вільного населення.

До вищесказаного варто додати й те, що російський уряд сприяв заселенню північних територій Бахмутської провінції козаками Ізюмського слобідського полку. В 1743 р. відповідно до указу й інструкції про майбутню II ревізію бігле російське населення, що осіло в цих місцях, зобов'язувалося продати свої землі, а тих, хто буде виявлений при проведенні ревізії, належало перевести на Українську лінію. Це пояснювалося тим, що "оные русские люди за утайкою Бахмутской провинции того, что живут на полковой казачьей земле и собственной их поместной земле и никаких угодьев не имеют... и усильно владея и доныне всякими полковыми угодьи того Изюмского полка казачьим и обывательским чинят не престанно грабительством воровством и разбои несносныя обиды и разорения" [23, с.182]. З цієї причини зменшилася кількість жителів у Цареборисовому, Торі, Райгородці, Маяках, Ямполі і Співаківці, козаки почали залишати службу і переселятися в більш спокійні місця. Це не могло залишитися поза увагою влади: дії місцевого населення, що йшло з обжитих місць, розладнували систему військової служби, адже ці землі неодноразово піддавались набігам татар, крім того в регіоні зменшувалася кількість платників податків.

До другої половини XVIII ст. лівий берег Сіверського Дінця і його притоки частково було заселено. Правобережжя через військову небезпеку, що виходила від кримських татар і ногаїв, пустувало. Розвідки корисних копалин, проведені раніше й демонструючі цінність цього регіону для країни, скоріш за все не були вирішальним моментом в освоєнні зазначеної території. Заселення півдня України і територій краю здебільшого визначалося спрямуванням зовнішньої політики Росії і

вирішенням проблеми виходу до Чорного моря. Вихід на південь шукали і підприємці центру Росії, зацікавлені не тільки в транспортуванні промислових товарів морським шляхом, але й у розвитку півдня через відвоювання моря [212, с.52]. З метою розв’язання цього завдання уряд Єлизавети Петрівни вважав за необхідне створити в цих краях оборонну лінію, яка б забезпечувала захист наявних кордонів і створювала плацдарм для подальшого просування Росії на південь. Однак у Петербурзі розуміли, що силами російського й українського селянства їм не обійтися, прикордонні умови вимагали участі значного військового контингенту. Саме тому одним із каталізаторів процесу заселення і господарського освоєння півдня був вихід серії маніфестів імперського уряду, що мали на меті залучення сюди іноземних переселенців на умовах виконання ними гарнізонної служби. Ці заходи мали досить прозорі наміри, адже у цей час відбувалися масові еміграції слов'янських народів з Османської та Австрійської імперій, що й справляло значний вплив на подальший розвиток досліджуваного процесу.

3.2 Формування населення краю в другій половині XVIII ст.

Перші іноземні переселенці на чолі з полковником І.Хорватом були поселені, згідно з указом російського уряду, на відведених для них землях між річками Кагарлик і Дніпром, утворивши відокремлену адміністративно-територіальну одиницю – Нову Сербію. Прибула в 1752 р. нова партія переселенців була поселена в межиріччі Сіверського Дінця і Лугані, одержавши назву Слов'яносербії. Передісторія і, власне, історія цих адміністративних одиниць, детально досліджені Н.А.Поповим, А.О.Скальковським, В.О.Пірком і В.І.Подовим [287, с.584-615; 224, ч.1, с.20-65; 195, с.57-67; 201]. Зупинимося лише на деяких, на наш погляд, найбільш важливих фактах історії Слов'яносербії, виникнення якої багато в чому визначило хід подальшого освоєння краю.

Отже, вслід за І.Хорватом у Росію переселяються підполковник І.Г.Шевич із синами Іваном і Петром, поручик С.Сабов, Іван і Гнат Міоковичі, К.Юзбаш, Р.Прерадович (у недалекому майбутньому останній змінить власне прізвище на Депрерадович. – І.Б.). Під поселення їм було відведено землі на правому березі Сіверського Дінця, про що в указі імператриці мовиться так: "Шевича и Прерадовича с выходящими с ними определенных наций народами селить от конца линии (Української. – І.Б.) и поселения ландмилиции с донецкой стороны, то есть, от Бахмута до Лугани в назначенных от линии укрепленных редутами местах, а именно, от того Бахмута через вершину речки Сенжаровка и к вершинам рек Миуса и Белой. А от оных по назначенной в ландкарте красной линии и до Лугани, не выпуская их по сю сторону Донца, где донских казаков земля до Бахмута простирается..." [201, с.18]. На Донець було відправлено інженера генерал-майора І.Бібікова, якому доручалося скласти карту слов'яносербських поселень. Робилося це для того, щоб якомога точніше виміряти землі, що відводяться під поселення, і уникнути конфліктних ситуацій між мігрантами і місцевим населенням, особливо – із запорізьким і донським козацтвом.

В.І.Подовим детально проаналізовані документи, що відбивають зміни в розташуванні слов'яносербських рот, починаючи з 1754 р. і закінчуючи 1767 р.

Спочатку полк Р.Прерадовича розташувався на правому березі Дінця, утворивши 8 укріплених поселень-рот, на сході, на кордоні з Землею Війська Донського, розташувалися п’ять рот полку І.Шевича, а інші чотири – на Лугані. Крім польових укріплень-шанців для захисту від кочівників було побудовано ланцюг редутів. З часом дислокація рот неодноразово змінювалася залежно від ступеня небезпеки місцевості і необхідності її охорони. Однак найважливіше значення слов’яносербських поселень полягало в тому, що в місцях розосередження воєнних укріплень виникали сільські поселення. Значною мірою це стимулювало наплив людей, які оселялися в населених пунктах, заснованих іноземними мігрантами. Так само в 1754-1756 рр. виникли селища Серебрянка, Привільне, Верхнє, Нижнє, Кримське, Підгірне, Жовте, Раївка, Красний Яр, Вергунка, Кам'яне (Кам'яний Брід), Черкаське, Хороше, Калинове (1754 р.), Троїцьке, Біла гора (1755 р.) [201, с.19-20, 23, 34-36, 40]. Усі вони, без винятку, в минулому були слов’яносербськими ротами. Отже, у 50-і рр. XVIII ст. велика ділянка території краю, окреслена природними обмежниками – річками Бахмут, Нижня Біленька, Суха, Ближня і Далека Плотва, Булавін Колодязь, Біла Лугань і Сіверський Донець – активно заселялася. Паралельно, в рамках міграційних процесів, що розгорталися, відбувалося заселення і господарське освоєння інших районів у середній течії Сіверського Дінця.

Так, на північному заході краю виникла слобода Кальнівка (Новотроїцька). За легендою вона спочатку називалася хутором Микитиним, від імені першого поселенця Микити. Незабаром зі слободи Уразової (сучасне с. Уразове Бєлгородської обл., РФ. – І.Б.) сюди переселилося п'ять родин на чолі зі старцем Калиною. Їх прозвали Кальними – звідси й назва селища. Новотроїцькою жителі почали називати слободу від часу заснування там однойменної церкви. Етнографам, які описували у 1870 р. це поселення столітній дід розповів, що в Кальнівці на початок її виникнення будувалося не більше як 35 дворів, а самому селищу не більше 120 років [262, с.286]. Отже вважаємо за можливе відносити час заснування слободи до 1750 р.

На вільних землях, неподалік від слободи Кремінної, у 1752 р. з'явилася заснована графом Гендриковим слобода Варварівка. Йому ж належали виниклі до

цього часу такі слободи як Катеринівка, Головнинівка і хутір Кудрявців. Їхнє населення в цілому складалося з 988 душ, в етнічному відношенні було українським [7.19, арк.264зв.]. Крім того, у середині 50-х рр. тут існували такі поселення як Бахмутівка, населена російськими однодворцями, і поміщицькі українські – Степанівка, Суходіл, Першозванівка, Петрівка [142, с.96]. На р. Йорик у 1756 р. на "дачах порожних краснянских жителей" було засновано слободу Смолянинівку. Її жителі, за походженням – українці, становили на момент заснування слободи 282 душі ч.с., а кількість дворів – 88 [7.19, арк.267зв.].

У зв'язку з необхідністю визначення земель для майбутньої Слов’яносербії в 1752 р. почалося межування території краю. Це, разом зі значною віддаленістю Бахмутського і Донецького повітів від Петербурга й особливістю їхнього прикордонного статусу, стало причиною численних зловживань місцевих землевласників і влади. Зокрема, в 1764-1765 рр. до Сенату надійшла серія доносів, що розкриває деякі сторінки в історії заселення краю в тому числі. Так, у 1756 р. майор І.Ф.Безгінний заселив незайняті землі, що лежать між Старим і Новим Айдаром, нібито за домовленістю з Бахмутскою провінційною канцелярією. За це майор поступався землями по р. Євсуг обер-прокуророві князю Трубецькому, що розмістив тут близько 500 дворів, населених українськими переселенцями. Такі дії викликали невдоволення інших претендентів на цю територію. Однак незабаром з'ясувалося, що на спірні землі переселилися новоайдарські однодворці, які, крім слободи, розбудували також хутір із млином. А Безгінний разом із Головіним почали їм "многие несносные грабительства и побои чинити немало число хлеба пожатого и непожатого забрали и в лес низачем не запущали" (1757 р.) [7.19, арк.264зв.].

У 1774 р. академік І.-А.Гільденштедт, за дорученням імператорської Академії наук, почав подорож Слобідською Україною, маючи на меті всебічний опис краю. Керуючись відповідними інструкціями Академії, учений досліджував природні умови і соціально-економічне становище Північного Кавказу, Подоння і південної України [292, с.213-18]. У тому числі він відвідав і землі, розташовані в середній

течії Сіверського Дінця і його приток, з метою вивчення Бахмутських і Торських солепромислів.

Згідно з його даними, заснованими на розповідях місцевих жителів, на правому березі Айдару, вище Райгородки (Єндилової), у 1759 р. на місці хутора виникла слобода Алдинівка. Через скарги ізюмських козаків на нестачу землі, а також ускладнення, що виникли при уніфікації повинностей однодворців і українців, частину населення містечка Райгорода (Слобожанщина. – І.Б.) було переведено до Алдинівки. Така ж ситуація спостерігалася і при заснуванні слободи Царів-Борисівки (Петропавлівки). Того ж року однодворці з Царів-Борисівки заселили приватновласницьку слободу Безгинівку, завдяки переселенню однодворців із селища Співакового Ізюмської провінції на Айдарі виникла однойменна слобода (її також називали мешканці Заводівкою) [73, с.55-56]. Про існування зазначеного поселення і Кабанного хутора поблизу нього згадується й в указі імператриці Катерини II про переселення однодворців з м. Тора, Райгородка, Ямполя, Маяка, Цареборисова і Співаківки (Ізюмського повіту. – І.Б.). Крім того, маяцькі однодворці в урочищі Караїчах, розташованому на березі р. Євсуг, заснували хутір Єлдимовський [10.9, арк.313, 315]. У щоденнику І.-А.Гільденштедта зазначено, що одночасно на р. Жеребець існувала однодвірська слобода Ямполівка [73, с.62]. Згаданий вище майор Безгінний у 1761 р. заселив по річках Євсузі, Ковсузі і Теплій українські однодвірські хутори, тут же будувалися хутори Трубецького, який заснував також слободу Святодмитрівську [7.19, арк.265зв.-266]. Царським указом від 29.01.1762 р. поміщикам дозволено переводити селян на нові поселення, попередньо заявивши про це письмово в місцеві органи влади. Такий захід дозволив поміщикові самостійно вирішувати про місце сплати податків, а отже – на власний розсуд переселяти селян. Це, у свою чергу, стимулювало процес заселення й освоєння вільних земель.

З другої половини століття характерною тенденцією в освоєнні краю стало виникнення великого числа дрібних поселень – хуторів. Згодом багато з них було полишено людьми, але на місці деяких і тепер продовжують існувати населені

пункти. Частина хуторів була заснована як тваринницькі центри, на території яких мешкали лише одна-дві родини, які доглядали за худобою.

Крім змін статусу знову виникаючих поселень, за період між 1745 і 1762 рр. населення Бахмутського повіту (за винятком земель, введених у 1797 р. до складу Слобідсько-Української губернії, де число українців за зазначений період зросло з 4152 до 4614 душ ч.с., у той час як російське населення зменшилося з 1082 до 939 душ ч.с.) збільшилося з 6565 до 13217 душ ч.с., що означало більш ніж стовідсотковий приріст. На думку В.М.Кабузана це відбулося на територіях Слов’яносербії, тобто в зв'язку з напливом іноземних переселенців, а також тому, що на цих землях не було поміщицьких поселень. У цей же час змінюється і національний склад населення провінції: 75,41% становили українці, 4,72% – росіяни, 17,08% – молдавани, 1,8% – інші національності (серби, угорці). Питома вага українців, що проживали на даній території, збільшилася, чисельність російського населення зменшилася. В останньому випадку знову поширюється втеча назад, у центральні губернії Російської імперії, українське ж населення постійно поповнювалося за рахунок міграцій, що призвело до збільшення його питомої ваги [142, с.95]. На північно-східних землях повіту також переважали іноземні мігранти, українці і російські однодворці. Населення цієї частини краю зросло в 24 рази, найбільшою питомою вагою відрізнялися українці (65,12%) і молдавани (26,77%), а в частині провінції, пізніше введеної до складу Слобідсько-Українськой губернії, населення виросло на 198,09%, українці становили 5441 душ ч.с. (72,37%), а росіяни – 2077 душ (27,63%). До 1763 р. кількість однодвірського населення становила більшість (3262 душ), крім того зросла кількість податної української етнічної групи (2747 душ) [142, с.96]. На початку 60-х рр. тут переважали різні категорії вільного населення, однак, вже помітне зростання числа приватновласницьких селян, що становили 12,58% від загальної кількості народонаселення Бахмутського повіту [5, с.140].

Подальше пересування кордонів Російської імперії на південь призвело до посилення російсько-турецьких протиріч у Північному Причорномор'ї. Часті напади татар загрожували краю розрухою. Необхідність якнайшвидшого заселення і

господарського освоєння цих стратегічно важливих земель спонукала уряд Росії сформувати на основі слов’яносербських полків Бахмутський гусарський полк, Луганський і Донецький пікінерні полки, розміщені по річках Лугань і Донець. Прикордонний статус обумовив і те, що в досліджуваний період Бахмутський повіт був відокремленою територією Російської імперії, куди на поселення приймали всіх бажаючих, особливо – в Бахмутський гусарський полк. Наприклад, начальник повіту таємний радник Фліверн одержав інструкцію командира полку Мельгунова, де говорилося про таке: щоб двір гусара не залишався в запустінні під час відсутності хазяїна, комплекувати полк пропонувалося тільки сімейними людьми, самотніх приймали понад норму і тільки за умови, якщо вони дадуть зобов'язання "размножить свою фамилию" (1765 р.) [203, с.140-141]. За допомогою цього одночасно вирішувалося два завдання – освоєння земель і оборона території від запорозьких козаків.

Ще одним кроком, до якого вдався уряд Росії, стало упорядкування процесу заселення півдня. У зв'язку з цим у 1764 р. Катериною II затверджено "План о поселении в Новороссийской губернии", що представляв не тільки проект освоєння цих земель, але й чінне право. Згідно з "Планом ...", населенню краю надавалися різні пільги, як от торгівля горілкою і зіллям, безмитне вивезення й ввезення через кордон різних товарів і продуктів. Крім того, жителі не набиралися в примусовому порядку в рекрути. Обіцяючи винагороду за службу, уряд запрошував запорозьких козаків та іноземців вступати до гусарських і пікінерних полків. Логічним продовженням такої політики є й те, що Новоросія була поділеною на 70 округів, 52 з них призначалися під поселення військовослужбовців, 2 – городянам і 16 – для інших категорій населення [55, т.16, с.657-667, №12009]. Отже, населення півдня одержувало більше свободи, ніж населення інших регіонів імперії. Водночас уряд сприяв посиленню місцевої військово-чиновницької верхівки, роздаючі землі й дворянські титули. Залежно від рангу військові одержували так звані "ранговые дачи", але за умови, що вони заселять їх у встановлений термін [203, с.141]. У такий спосіб місцеве дворянство формувалося, в основному, із середньої офіцерської ланки, на долю якої припадало 85% рангових земель [195, с.93]. Перераховані вище

заходи були покликані стимулювати не тільки переселення народних мас, але й діяльність місцевих чиновників і знаті. Останнє обумовлювалося масовим небажанням російського дворянства переселятися в Новоросію і засновувати там маєтки – знову-таки через військову небезпеку.

Низка населених пунктів краю виникла внаслідок діяльності старообрядницьких общин. Існучі в другій половині XVII ст. сіверськодонецькі старообрядницькі поселення не сприяли поширенню віровчення за межі регіону. У XVIII ст. такі центри виникли в Новоросії ще в царювання Анни Іоанівни. Перші селища – Цибулів і Бешка (Олександрія) – вони заснували в Херсонській губернії, поблизу сучасних Ананьєва і Новомиргорода. Переселенців було небагато і усі вони були вихідцями з росіян. Однак у 50-і рр. XVIII ст. число розкольників зросло, оскільки уряд Російської імперії маніфестами закликав їх з Польщі і Молдавії. В результаті на спеціально відведених для поселень землях в околицях фортеці св. Єлизавети виникла низка населених пунктів, що відрізнялися від інших малолюдністю і заможністю. Князь Г.О.Потьомкін також намагався залучати розкольників до Новоросії – у 1785 і 1786 рр. велика партія їх оселилася в Дніпровському повіті Таврійської губернії. Згідно з указом імператриці надалі "для поселения старообрядцев назначить места, лежащия между Днепром и Перекопом, с тем, что они будут получать попов своих от архиерея Таврической областью определеннаго, дозволяя всем им отправлять служение по старопечатным книгам. А дабы разсеянных вне границы империи нашей старообрядцев вызвать в Россию, можете публиковать сии свободы, им дозволенныя" [254, с.474; 224, с.280-281].

Ще досить значна на описуваний період колонізаційна міскість нашого краю дозволяла старообрядникам переселитися і сюди, чому значною мірою сприяла протекціоністська політика уряду, який звільняв мігрантів від сплати податків протягом п'яти років. "На реке Койсуге десять лет тому назад основано три слободы, населенных беглыми раскольниками, вернувшимися из Польши. Эти слободы называются в общежитии Верхней, Средней и Нижней сотней; официально же Верхняя называется Черниговкой, Средняя – Лашиновкой, название же третьей я не могу узнать. Они состоят приблизительно из трехсот семейств и принадлежат к

Валуйскому округу Белгородской губернии, – писав у 1774 р. вже згадуваний академік Гільденштедт у зв’язку з мандрівкою Слобідсько-Українською губернією. – Сначала многие жители умирали здесь от непривычки к климату" [73, с.52]. Слобода, назви якої академік не знав, прозивалася Богданівкою, її населення складалося з 193 душ. Загальна кількість населення розкольницьких поселень становила на 1766-1771 рр. 1035 душ [7.28, арк.12]. А за даними від 22.08.1780 р. у Богданівці проживало, відповідно до ревізії, 75 душ, "налицо" – 98, у Лашиновці – 30 і 34 душі, у Великій Чернігівці – 95 і 119 душ відповідно [3.5].

Активне заселення земель, розташованих у середній течії Дінця і по його притоках, продовжувалося як у середині 60-х рр., так і в наступний період. Згідно з дослідженням В.І.Подова до 1765 р. на Сіверськодонеччині виникли такі населені пункти як с. Рубіжне, хутір Прерадовичів (згодом с. Миколаївка), слобода Протопоповичів, декілька хуторів по річках Луганчик та Лозова, Ольхова та Біла, слободи Геївка (Щигловка), Генералівка і Штормівка на Айдарі [199, с.53]. А в 1767 р. – хутір Родакова (на правому березі р. Лугань), хутір Леоновича в усті р. Лозової, хутір Сентеніна (за документами кінця 70-х рр. дане поселення вже мало статус села), хутір Комаровича на Лугані, а на р. Ближня Плотва виник х. Бахмутівський. До 1773 р. відноситься і згадування про х. Попасний, розташований біля криниці Попасної, який належав сотнику Денисові Купчинову [23, с.370]. Не пізніше 1772-1773 рр. на території краю з'явилися і такі населені пункти як Чернухіне, Городище, Фащівка, Оріхове. Територія розміщення перерахованих поселень заселялась між 1772 і 1773 рр. російськими вихідцями з Курської, Орловської, Воронезької губерній і переселенцями зі Слобідсько-Української губернії. Наприклад, слободу Фащівку було засновано російськими переселенцями з однойменного села Севського повіту Бєлгородської губернії. За розпорядженням Новоросійського генерал-губернатора майбутню слободу Чернухіну також заселили селяни "дворцовой государевой волости" Севського повіту. Вже в 1782 р. за даними перепису в слободі проживало 313 душ ч.с. і 291 душа ж.с. [179, с.99, 103].

Академік Гільденштедт, про подорож якого йшлося вище, за маршрутом, запропонованим Академією наук, у 1774 р. відвідав ще низку розташованих в

Бахмутській провінції населених пунктів, а також описав місцеві флору і фауну. Крім численних, заснованих раніше поселень, учений назвав нові – х. Гречишкін, слободи Филипівка та Бобровська на усті р. Ольхової [73, с.62]. Закінчивши опис Бахмутської провінції, академік відправився зі Співаківки в західному напрямку, вбік слободи Боровеньки. Інакше кажучи, дослідник подає нам чи не повну картину заселення частини досліджуваних територій.

У числі інших на сторінках щоденника зустрічаємо й такий топонім як Попозний байрак. У даному випадку, зрозуміло, йдеться не про ту місцевість, в якій тепер розташовується м. Попасна. На цьому прикладі хотілося б підкреслити той факт, що однойменні назви не тільки місцевості, але й поселень набули широкого поширення на території Середньодонеччини і прилеглих земель. Внаслідок відсутності конкретних прив'язок до навколишньої місцевості може виникнути плутанина. Здебільшого жителі, переселяючись на нове місце, приносили із собою і назву їхнього рідного поселення. При уточненні часу утворення того чи іншого населеного пункту велике значення має і те, яка форма власності там переважала. Саме для другої половини XVIII ст., при наявності величезних масивів земель у приватній власності і подальшому зміцненні кріпосного права на півдні України, це дуже важливо.

Так, близько 1774-1775 рр. у Бахмутській провінції з'явилися приватновласницькі поселення Валок майора Давидовича, Перещепина – аудитора Кудрицького, Голубівка підполковника Голуба, Гарькава прем'єр-майора Станковича, Арсенівка (Біла Гора) капітана Юлинця, Устинівка поручика Тошковича, Горки (Горянське) підпоручика Перича [73, с.62].

Зростанню населення донецьких степів сприяла відносна стабілізація політичної обстановки в Північному Причорномор'ї в 70-і рр. Незважаючи на те, що російсько-турецька війна 1768-1774 рр. завершилася перемогою російської зброї, ситуація в Північному Причорномор’і як і раніше залишалася нестабільною. Невдоволена умовами мирного договору, Османська імперія від самого часу підписання вимагала їхнього перегляду, а незабаром почала їх порушувати, погрожуючи новою війною. У той же час внутрішня ситуація в Росії, виснаженій

шестирічною війною з турками і потрясіннями від повстання Пугачова, була напруженою. "Никто в тогдашней Европе не питал иллюзий относительно того, что мир, заключенный в Кючук-Кайнарджи, может быть долгим и прочным. – відмітив російський історик П.П.Черкасов. – Если для Порты речь шла о возвращении к довоенному статус-кво, то Россия намерена была установить контроль над всем Северным Причерноморьем. Впрочем, планы русской императрицы в Черноморском бассейне не ограничивались лишь северной его частью. В этом смысле Кючук-Кайнарджийский мир был для Екатерины II лишь промежуточным этапом на пути установления господства России над всем этим районом" [236, с.152]. У зв'язку з цим необхідно відзначити пряму залежність між колонізаційними процесами, що продовжували розгортатися в краї, і заходами, які було розпочато урядом задля прискорення заселення півдня України загалом. Важливим кроком у цьому напрямку стало Генеральне межування і роздача земель, що відбувалася тут повсюдно. Такі заходи не могли не позначитися на динаміці заселення Подонеччя, потерпілого від татарського нападу 1769 р., до того ж слабозаселеної окраїни Новоросії. Втім сусідні землі швидко заселялися.

Так, за відносно невеликий проміжок часу – 1766-1771 рр. – у Біловодській окрузі Воронезької губернії виникли такі населені пункти як слободи Марківка, Куручівка, Морозівка, Бараниківка, Колядівка, Городище, Наколесівка, Великоцька, Чернігівка (правовірна), Аннова, Новобіленська та 43 хутори (див. табл.А.1). Більшість з них розташовувалося по берегах р. Білої і її притоків, вільні території на р. Кам’янці залишалися незайнятими під поселення. Усе населення повіту, розміщене в межах досліджуваної території, за даними III ревізії становило 37878 душ, однак при межуванні відповідно до нових зведень "налицо" тут проживало 40683 чол. [7.28, арк.1-36; 7.29, арк.6зв.]. Протягом наступних восьми років ситуація тут трохи змінилася: було засновано ще 3 хутори, вихідці зі слободи Марківки заснували 4 хутори, населення слободи Євсуг заснувало 5 хуторів, а жителі слободи Старої Білої – х. Половинкін. Крім того, до 1779-1780 рр. вже існувала слобода Куречанка, а засноване між 1766-1771 рр. с. Висілка в документах не зафіксовано. Отже як населений пункт воно могло вже не існувати.

На території басейну Сіверського Дінця, що входив до складу Слобідсько–Української губернії, за даними 1773 р., нових населених пунктів виникло мало: так у Сватово-Лучанському комісарстві з'явилися приватновласницькі поселення Юр'ївка (на р. Жеребець), Миколаївка – володіння поручика Зайцева (на лівому березі р. Гороховатки), в Осинівському комісарстві біля витоків р. Білої засновано слободу Михайлівку, тоді як існуюча з першої половини століття Ольховатка перетворюється на поселення слобідського типу [23, с.380, 392-394].

Загалом населення Біловодської округи за даними 1779-1780 рр. склало 20007 душ, що свідчить про його спад (табл.А.2; А.4). Пояснити дану ситуацію можна тим, що в 1779 р. відбувалася чергова територіальна перебудова внутрішніх кордонів імперії, відповідно до якої до складу Воронезького намісництва ввійшло 15 повітів, у тому числі і Біловодська округа в складі Валуйського повіту. Тоді ж Біловодську надано статус міста [55, т.20, с.868-869, №14922]. І якщо наприкінці 60 – початку 70-х рр. XVIII ст. ревізією враховано кількість населення на певній фіксованій території, то до кінця 70-х рр. остання могла зменшитися внаслідок вищевказаних перетворень. У частині поселень Куп'янської округи (слободи Кабанне, Осинівська, Миколаївка, Жеребець, Верхня Дуванка, Нижня Дуванка і села Жеребець, Борова, Міловатка) проживало 4250 жителів [7.16, арк.31, 32зв.].

У 1780 р. при укладанні межових книг Старобільського повіту було враховано новозаселені пункти – слободи Кабичіва, Литвинівка, Олексіївка, Кризька і Стрельцова (дві останні раніше були хуторами), а також понад 20 хуторів, серед них – 3 скотарські (див. табл.А.1) [3а.1, спр. 44, арк.1-1зв.; спр.51, арк.1,3]. Від 1787 р. відомі засноване вихідцями зі слободи Осинової сельце Рогове та хутори Размазнин і Кам'янка, що на березі р. Кам'янки [3а.1, спр. 57, арк.1, 3].

За даними III – V ревізій рух населення Біловодського повіту, згідно з розрахунками В.М.Кабузана, мав такий вигляд: у 1763 р. тут проживало 40948 душ, за IV ревізією – 40360, при цьому приріст становив –1,4%, і тільки до 1795 р. населення повіту збільшилося до 101030 душ. В останньому випадку приріст становив 146,7% і 150,3% за III і IV ревізіями відповідно [143, с.117]. Однак, на наш погляд, академік, цілком можливо, міг не врахувати деяких відомостей. Почерпнуті

ним із джерел дані не точні, оскільки в одному випадку вони завищені, у другому – занижені. За неповним даними 1785 р. у Біловодському повіті проживало 37216 душ [48, с.117-118] (див. табл.А.2). Відповідно до Окладної книги по IV ревізії, Генеральної табелі про число душ по Воронезькій губернії і серії відомостей, доданих до неї, населення Біловодського повіту загалом складалося з 20748 душ. Згідно зі зведеними даними по Воронезькій губернії за період IV ревізії в Біловодській окрузі враховувалося 20385 душ покладених до окладу; категорій населення, які не обкладаються податком, тут не було [52, т.5, с.31-32]. До цього варто додати і дані відомості, в яку вписано 20017 душ, зарахованих до жителів повіту після відправки в Петербург результатів перепису. Всього виходить 40765 душ [9.6, арк.12зв., 200; 6.3]. У цьому разі приріст був позитивним і порівнянно з вищенаведеними даними від 1766-1771 рр. становив 0,2%. Іншими словами, в повіті спостерігалася тенденція до збільшення кількості населення в останній чверті століття, коли Слобідська Україна продовжувала заселятися певною мірою через вигідне фізико-географічне положення.

Слід також зазначити, що особливостями регіону, настільки привабливого для переселенців, були відсутність рекрутщини, низькі податки, а феодально-кріпосницькі відносини тут ще не вкорінилися глибоко. Приріст населення сіверськодонецьких земель у цей період більшою мірою залежав від природно-кліматичних умов регіону (посуха, сарана, неврожаї), ніж від політичної обстановки.

Паралельно, тобто між 1766-1771 рр., у Бахмутському повіті на пустоші Попасній виник хутір Депрерадовичів (колишні Прерадовичі. – І.Б.), на правій стороні струмка Гадючого – с. Красногорівка. Безліч поселень будувалося по берегах р. Бахмут (села Родионівка, Сувора Білогорівка, Резанцеве). На Сіверському Дінці в усті Мостового яру розташовувалося с. Новоселки, у яру Ольховому – села Підгірське і Шепилівка, на р. Верхній Біленькій – Волчеярське і Мілове, біля яру Гарковатого виникли села Олександрівка і Філатівка; низка поселень виникла по річках Лугані, Булавіному Колодязі (див. табл.А.1) [7.30, арк.22-39зв.].

Луганський краєзнавець В.І.Подов, спираючись на ревізські сказки про підданих малоросіян (1794 р.), відносить заснування вищевказаного с. Білогорівки

до 1785 р. поміщицею Уляною Івановою на землях свого села Шипилівки у Нижньому Суворому яру [199, с.62]. В "Экономических примечаниях и алфавитах Бахмутского уезда", дані яких ми використовували при датуванні вищевказаних населених пунктів, це село також зафіксоване саме поблизу Нижнього Суворого яру. У такому разі правомірно стверджувати, що або один з документів містить помилкові дані, або йдеться про два різні поселення. На користь цього висновку свідчить і те, що в 1766-1771 рр. у Білогорівці проживали 491 душа, а в населеному у 1785 р. селищі – 119 душ. Пояснити це, виходячи з відомих нам даних, неможливо, оскільки прямі вказівки відсутні, немає даних і про інші однойменні населені пункти, розташовані поблизу. Однак ймовірне припущення, що отаман П.Шевченко, в "сказке" у 1794 р., міг свідомо подати помилкові відомості і, переслідуючи при цьому якусь особисту мету, ввести чиновників в оману.

Подорожуючи правим берегом Сіверського Дінця, академік Гільденштедт записав одну з тих історій, що часто траплялися на території краю в ті часи. Протопіп Ванія, священик Бахмутського гусарського полку, одержав дозвіл Сенату на володіння землею в межах території Луганської станиці донських козаків. Однак полковником О.Г.Рашковичем самовільно була населена українська слобода, названа Рашківкою [цит. за: 199, с.62]. Стосовно цього поселення місцеві жителі і донині користуються ще одним топонімом – Макарів яр, оскільки розташовується воно в однойменному урочищі. З цією місцевістю пов'язано існування зимівника Макара Безрідного, що згадується в історичних збірниках XIX ст. [61, с.4].

У 1993 р. у рамках комплексної програми досліджень історико-археологічних пам'яток пізнього середньовіччя, археологами Луганського обласного краєзнавчого музею було досліджено місцевість біля сучасного с. Пархоменко (до 1951р. Макарів Яр. – І.Б.). Значна колекція гончарного посуду і кахлів, представлена як знахідками підйомного матеріалу, так і предметами з розкопок, на думку автора досліджень М.М.Ключнева, є свідченням існування тут гончарного виробництва, а її особливості дозволяють датувати виявлене поселення рубежем XVII-XVIII ст. Ґрунтуючись на сукупності опублікованих даних і характеру топографії поселення,

дослідник атрибутує цей населений пункт як зимівник запорізького "обжитованного" козака Макара Безрідного [155, с.17-20].

Дійсно, за легендою, записаною в Макаровім ярі наприкінці XIX ст., за розповідями місцевих жителів, "устроивши здесь обширный зимовник со множеством землянок, Макар до конца дней своих, со своей челядью, со своими наймитами усердно занимался скотоводством, жил долго и имя свое оставил на память своему зимовнику" [61, с.4]. Як бачимо, мешканці поселення займалися скотарством, що відповідає характеру господарської діяльності запорізьких зимівників, але й не виключає розвитку гончарства як побічного промислу. Проте, живучи в землянках, козаки навряд чи могли використовувати кахлі, можливо, вони виготовляли їх на продаж. Однак легенда про це не згадує, архівних даних, які б свідчили на користь нашої версії, поки що не знайдено. Гадаємо, що археологами знайдені сліди поселення Макарів Яр (Рашківка), що уже на початку XIX ст., тобто через століття після заснування, дійсно було одним з найбільших центрів гончарства в Східній Україні. Отже, питання про існування запорізького зимівника все-таки залишається відкритим.

1770 р. є датою заснування с. Мостки і слободи Терни в східній частині Бахмутської провінції, а до 1774 р. в цих краях уже існували с. Штормівка, слободи Арентова і Весела, Мілова, Шабельківка, Писарівка (див. табл.А.1). Хутори Кудрявців і Головинівка розрослися в слободи з однойменними назвами [73, с.57-60]. Усі ці населені пункти було засновано українськими переселенцями на приватновласницьких землях.

Східна, що межує з Областю Війська Донського, частина Бахмутської провінції в 70-і рр. XVIII ст. також активно заселялася. Академік Гільденштедт, що побував і тут, зауважує, що восени 1773 р. в усті р. Ольховатка, притоки Булавіна Колодязя, засновано нову слободу. Її насельниками були старообрядники, що прийшли навесні в Єлісаветградську провінцію, а потім переселені сюди з Новопавлівки, заснованої майором Штеричем у 1769 р. на р. Міус. Усього в слободі проживало 20 родин. Прибулі зі Стародуба розкольники також заснували слободу Біленьку на левому березі р. Біла Лугань. Це переселення відбувалось офіційно,

місцева влада відвела мігрантам землі в межиріччі річок Білої і Чернухіної. Щоб уникнути плутанини слободу незабаром було перейменовано на Городище, оскільки неподалік розташовувалася слобода Біла. Вихідці із Севського повіту Бєлгородської губернії осіли біля витоків р. Міус, поклавши початок слободі Фащівці. На березі тієї ж річки уже відомий нам Штерич у 1769 р. побудував слободу Велика Катеринівка, а в 1770 р. біля витоків р. Вільхової – Малу Катеринівку, що складалася із 100 будинків. Слободи Штеричанка і Кречанівка, що знаходилися неподалік, були населені в 1767 р. українцями, підданими названого майора. Перерахованими населеними пунктами його володіння не обмежувалися. Заснована в 1762 р. сином генерала Шевича і заселена гусарами слобода Біла, про яку ми писали вище, як шлюбне придане відійшла до Штерича, а в 1769 р. він же заснував слободу Петропавлівку, у якій спочатку проживало 200 українських родин, виселених із селища за розпорядженням губернатора Новоросії з тим, щоб перевести сюди росіян із Севського повіту Бєлгородської губернії.

Значна частина нових поселень на описуваній території виникла завдяки діяльності майора Шевича. Наприклад, слобода Ристіна, що знаходилася в 15 верстах від Петропавлівки, униз по р. Луганчик. Ще нижче за течією ріки, на лівому березі, розташувалося 5 хуторів. На правому ж боці річки розміщувалися хутір протопопа Ванії (х. Протопопівський) і слобода Протопопівська, також названа Суходольською і заснована в 1764 р. У 15 верстах від неї в 1769 р. на отриманій у власність землі за наказом Бахмутської провінційної канцелярії самовільно заснована полковником О.Г.Рашковичем біля Макарового Яру слобода і заселена українцями [199, с. 63-66].

У 60-і рр. і в першій половині 70-х рр. XVIII ст. населення Бахмутської провінції збільшувалося досить повільно. Аналізуючи ситуацію заселення провінції, академік В.М.Кабузан, стверджує, що між 1762 і 1768 рр. населення не скорочувалося, а збільшувалося за рахунок природного приросту. На його думку заселення провінції практично призупинилося, у 1762-1767 рр. тут не було засновано жодного нового населеного пункту [142, с.113]. Ми змушені не погодитися з даним висновком, оскільки він ґрунтується лише на результатах

аналізу неповних, як зауважує сам автор, матеріалів ревізій населення. Як уявляється, думка дослідника певною мірою справедлива, але наполягати на абсолютизації даних ревізій при вивченні шляхів виникнення нових населених пунктів було б несправедливим. Природно, що дані переписів із усією повнотою відбивали процеси, які відбувалися в краї на момент проведення ревізії, при цьому, зрозуміло, переписувалися і жителі поселень, що існували на момент ревізії. Однак триваючі міграції населення і природний приріст сприяли заснуванню нових поселень, дані про які офіційно фіксувалися тільки під час наступних переписів. У той же час із зазначеного періоду збереглося безліч інших, приватних документів, використання яких, разом з матеріалами ревізій, дозволяє уточнити картину заселення краю. Результати порівняльного аналізу різних джерел переконують у тому, що подібний порядок був навряд чи не закономірним для другої половини XVIII ст. З приводу цього український історик-краєзнавець В.О.Пірко зауважує, що новоприбуваючі мігранти не обов’язково засновували нові населені пункти та могли селилися в старих поселеннях [195, с.99].

Отже, в цій частині Сіверськодонеччини багато поселень виникало унаслідок внутрішніх переселень як із прилеглих населених пунктів, так і зовнішніх міграцій з більш віддалених районів Новоросії. На наш погляд, варто підкреслити, що місцеві поміщики, займаючись питаннями заселення власних земель, діяли не тільки під впливом особистих інтересів, але й у руслі загальної етнополітики, проведеної Російською імперією в регіоні. Наприклад, секунд-майор Штерич, їдучи за кордон, доручав управляючому його маєтками поручику Албанському провадити заселення слобод Білої, Іванівки, Новоселівки і Штеричанки. Поручик повинен був приймати на поселення тільки людей з паспортами; переселенцям із Запоріжжя, втікачам з поміщицьких маєтків у поселенні відмовляли. Проте запорожці все-таки змогли осісти в слободі Павлівській [203, с.149-150]. Такі випадки відбувалися повсюдно і, як видно, диктувалися надзвичайними умовами становища цих земель на кордоні з Османською імперією.

Після підписання Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р. територія Новоросії розширилася за рахунок нових земель між Дніпром і Бугом і узбережжя Чорного

моря. Логіка розвитку Російської імперії з її величезною територією вимагала контролю над цими широкими просторами. Це призвело до чергових територіально-адміністративних перетворень як внутрішніх меж регіону так і зовнішніх кордонів Російської держави в 1775 р. Початок губернської реформи, основним змістом якої була реорганізація системи місцевого самоврядування, був також наслідком повстання Пугачова, яке наочно продемонструвало глибоку кризу російського суспільства [148, с.238]. В результаті в 1775 р. побачив світ один з найбільш значних актів за царювання Катерини II – "Учреждения для управления губерний Всероссийской империи", відповідно до якого вводився новий адміністративний розподіл країни на 25 губерній, які, у свою чергу, як і раніше, підрозділялися на повіти. Історичні, національні й економічні особливості штучно вичленованих регіонів при цьому не враховувалися.

У рамках реформи відповідним указом від 14.02.1775 р. з частини земель колишньої Новоросії, Землі Війська Донського і прибережних чорноморських земель була створена Азовська губернія. Слов’яно-Сербія і Бахмутський повіт увійшли до складу нової губернії як Бахмутська провінція, а інші території (Земля Війська Донського, в тому числі) відійшли до Азовської провінції [55, т.19, с.957-967, №14164; т.20, с.55-56, №14252]. До листопада 1776 р. територія Азовської губернії розширилася, а в 1778 р. вона підрозділялася на 9 повітів, у тому числі – Бахмутський і Торський, а Земля Війська Донського, як і раніше, дрібному розподілу не підлягала. При створенні Харківського намісництва до Азовської губернії відійшли деякі населені пункти Ізюмської провінції, а наприкінці 1781 р. слобода Мостки Бахмутського повіту була передана у Воронезьке намісництво [55, т.21, с.889, №115696, с.890, №15697; т.22, с.11-12, №15910, с.184, №16028]. У новоствореній губернії в 1778 р. було проведено перепис населених пунктів і їхнього населення. Виходячи з цих матеріалів, можна наочно уявити ситуацію заселення названої частини краю. Якщо в матеріалах 1766-1771 рр. перераховано безліч різних типів поселень, що виникли тут у середині XVIII ст., то до 1778 р. процес заселення трохи сповільнився. Серед новооселених пунктів того часу варто назвати 11 слобод, які усі, без винятку, були приватновласницькими. Чотирма

останніми слободами володіли А.І. і І.І.Міоковичі, а також В.С.Сабов [179, с.109].

Одним з типових прикладів обставин виникнення населених пунктів краю другої половини XVIII ст. є історія заснування слободи Красний Кут. За легендою гора Сокіл, балка Мечетна і балка Глибокий Яр були здавна відомі запорізьким козакам. У цій місцевості розміщувався зимівник "обшитованного" козака Петра Довгаля – грамотія-пустельника, до якого приходили козаки за радою. У 1778 р. цю землю відведено в рангову дачу колезькому асесору Долинському, що заснував тут слободу Красний Кут, а неподалік – слободу Катеринівку, з 1794 р. – володіння П.І.Штерича [179, с.139].

До кінця 70-х рр. століття кількість населення повіту значно збільшилася і становила 62978 душ обох статей [28, с.25-26]. І все-таки порівняння повітових даних про чисельність населення з цифрами по Новоросії загалом приводить до висновку про те, що заселення Бахмутської провінції відбувалося повільно – за показниками 1772 р. вона була на останньому місці. Проте наявність зазначеної тенденції аж ніяк не означає, що подальший розвиток заселення краю призупинився: 70-і рр., навпаки, характеризуються зростанням населення і виникненням численних нових поселень на східних землях Бахмутської провінції. Очевидно це пояснюється не тільки природним приростом населення, але й зміною напрямку міграцій і переселенням значного числа українців на зазначені території в силу порівняно безпечного становища останніх: на відміну від Єлисаветградської і Єкатерининської провінцій, Бахмутська провінція не піддавалася нападам запорозьких козаків. Українське приватновласницьке селянство осідає, в основному, на землях майбутніх Бахмутського і Слов’яносербського повітів (що їх виділено на початку XIX ст. – І.Б.). З 1762 по 1765 рр. соціальний склад населення Бахмутської провінції був представлений головним чином державним селянством, яке, незважаючи на зміни в процентному співвідношенні, становило більшість населення (50,86% – 38,86% відповідно). Крім того, знижувалася питома вага військовослужбовців, що у 1762-1765 рр. становили 25,03% – 23,99% від загальної кількості населення краю. Відсоток поміщицьких селян, навпаки, зростав (24,11% – 37,15%). Згідно з даними від 1763 р. купецтво становило 5,8% від загального числа мешканців краю [52,

вип.3, с.140]. У національному відношенні переважали українці (1779 р.) [142, с.113, табл.22; с.134, табл.34].

Зміни в ситуації заселення частини вищезазначеної території, розташованої в середній течії Сіверського Дінця і по його притоках, певною мірою ілюструє і мапа, складена капітан-лейтенантом Тверитиновим у 1779 р. (додаток В.3). На ній помічено 53 населених пункти, серед яких ті, що виникли раніше, а також і засновані незадовго до підготовки документа. Порівняння даних карти з відомостями, почерпнутими з більш ранніх документів, дозволяє виділити 17 новозаселених місць [6.2, арк.51].

Указом від 30 березня 1783 р. з Азовської і Новоросійської губерній утворюється Катеринославське намісництво, однак існувала невизначеність у його структурі. Остаточно його штат було затверджено у 1784 р.: територія підрозділялася на 15 повітів, на землях колишньої Бахмутської провінції було створено Бахмутський і Донецький повіти [55, т.21, с.889, №115696, с.890, №15697; т.22, с.11-12, №15910, с.184, №16028]. У 1781 р., напередодні перетворень, видається маніфест про проведення IV ревізії населення. Терміном її завершення в центрі Російської імперії був 1783 р. [55, т.21, с.304-306, №15278, с.709-710, №15550]. Динаміку розвитку процесу заселення відбивають дані перепису, проведеного в Катеринославському намісництві в 1785 р. До цього часу в новоствореному Донецькому повіті існували 48 приватновласницьких поселень (див. табл.А.1) [28, с.32-35]. Крім того, в 80-і рр. у різний час були засновані села Василівка, Калинове, Олексіївка, Бур'янівка (1782 р.), після 1782-1783 рр. виникло ще 9 населених пунктів (див. табл.А.1) [199, с.72-73].

На тій частині територій краю, яка входила до складу колишньої Бахмутської провінції, нових поселень виникло не так багато: Привілля, Шипилівка, Новоселки, Мечетне, Філатівка, Лучок, Чарків, Устинське, Лукер'їне, Єпифанівка [199, с.37-38]. Нарешті, за відносно невеликий часовий проміжок – 1785-1793 рр. – на землях Бахмутського повіту були засновані села Земове, Оріхове (на місці пустища Оріхового, що згадується в документах 1785 р.), Долгине, Танталівка [8.6, ч.2, арк.16; 8.5, арк.78-103].

У "Атласе Екатеринославского наместничества", укладеному в 1794 р., також значиться низка нових населених пунктів: на р. Йорик з'явилися села Цибулинка, Виноградний Сад, Новосілка, Верхнє, на Чорному Жеребці – села Топольське, Капустинівка, Мечівка, Лаптівка, що було колись хутором з однойменною назвою, Попівка. Тоді як у Донецькому повіті на березі р. Кам’янка переселенці заснували село Коженку, на р. Вільховій – сільце Успенське, на р. Білій розташовувалося сільце Ісаківка, на Лугані – Журське і на Сіверському Дінці будувалося село Рівне [8.2, арк.42-47]. Ситуація практично не змінилася в 1795 р., коли серед нових в "Описании к Атласу Екатеринославского наместничества" значаться тільки чотири населених пункти – села Степанівка, Федорівка, Вонгренівка і сільце Сокольникове [8.6, арк.169-208]. Сказане не повинно дивувати, оскільки до кінця XVIII ст. край уже був досить заселеним, хоча Новоросія, поряд з Північним Кавказом і Нижнім Поволжям, належала до земель Російської імперії, що заселялися [256, с.49, табл.3]. Міграція населення з різних місць продовжувалася, немає підстав стверджувати зворотнє, але край дозаселявся головним чином за рахунок внутрішніх рухів. Особливо це справедливе для Донецького повіту, населення якого виросло з 18781 до 21441 душі (абсолютний приріст склав 14,16 %; у Бахмутському повіті – 13,59%) [142, с.145, табл.38]. Переселення стимулювалися вжитими державою стосовно селянства заходами. Так, указ 25.06.1781 р. підтвердив право поміщиків переводити своїх селян на нові землі, укази 1781 і 1783 рр. дозволили переселення державних (вони становили більшість населення краю – І.Б.) і економічних селян на освоювані землі, при цьому мігранти одержували пільгу на податі, що діяла протягом півтора років [55, т.21, с.186-187, №15177]. Надалі можливість селянського переходу скасовувалася і до кінця царювання імператриці Катерини II, за влучним виразом В.О.Ключевского, "Россия, несомненно, стала гораздо более крепостной, чем была прежде" [154, т.3, с.383]. При цьому необхідно конкретизувати, що наприкінці століття історія краю була нерозривно пов'язана не стільки з аграрним виробництвом, скільки з розвитком важкої промисловості, де повсюдно застосовувався праця кріпаків.

Відкриття в 1721 р. у балці Скелеватій кам'яного вугілля стало могутнім імпульсом до швидкого промислового розвитку Донбасу. Ця подія не тільки поклала початок формуванню тут гірничо-металургійного комплексу, але й перетворила наш край в один з найважливіших стратегічних регіонів Російської імперії. Остання обставина значною мірою сприяла підвищенню інтересу російських правлячих кіл до подальшої долі краю. При цьому особливе значення офіційний Петербург надавав процесу освоєння, і, зокрема, заселенню.

У зв'язку з цим найважливішою подією з'явилося заснування в 1795 р. Луганського ливарного заводу (для забезпечення Чорноморського флоту знаряддями і снарядами. – І.Б.) і казенного рудника в Лисичій балці. Для будівництва заводу і розробки рудника в 1796-1799 рр. відповідно до указу від 14.11.1795 р. були переведені робітники з Олександрівського заводу Олонецької губернії, Липецького, Боринського і Козминського заводів Тамбовського намісництва, а також майстрових Чорноморського адміралтейського правління, казенних селян з Новоросійської губернії, приписані державні, економічні і волосні селяни з околишніх сіл Оріхового, Павлівки, Фащівки, Городища, Вергунки, Красного, Кам'яного Броду, крім того, було відправлено партію польських військовополонених, "проживающих праздно, которые в известный срок постоянным жительством себя не пристроили" [3.8, арк.28-34, 35-43; 3.16, арк.1-11; 3.7; 3.15, арк.2-11; 3.17, арк.25-26, 36; 3.9, арк.13-32; 3.14;3.8, арк.22, 35-42; 3.10, арк.1-6; 3.11, арк.1-45]. Однак заводське правління так і не змогло забезпечити їм більш-менш терпимі умови існування: поляки, яких було поселено у в'язниці і тісних землянках, почали хворіти і незабаром їх перевели до казенних селищ. Крім питань, пов'язаних із забезпеченням робітників всім необхідним для проживання, проблемою заводу і селища, що утворилося при ньому, з перших же днів їхнього існування було зростання злочинності, обумовлене насамперед тим, що сюди серед інших відправлялися на роботи особи, що вчинили різного роду правопорушення.

Прибулі робітники спочатку селилися в прилеглих селах – Кам'яному Броді і Вергунці, а потім почали будувати селище в безпосередній близькості від заводу, що спочатку іменувався Катеринославским, а з 1797 р. – Луганським. Тоді ж і

населений пункт одержав назву – Луганський завод. В Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона з цього приводу сказано, що "на месте Луганска в середине XVIII столетия было городское поселение Каменный Брод, позже именовавшееся Старым Славяносербском. Начало г. Луганску положило основание в 1795 г. чугунно-литейного завода..." [246, с.71].

Виходячи зі специфіки утворення Кам'яного Броду, як укріпленого поселення Слов’яносербії, ми вправі не погодитися з його типовим визначенням, але друге твердження авторів словника нам імпонує. Завод будувався в місці злиття рік Лугань і Вільхова, оскільки тут була можливість спорудити гідротехнічну систему, що приводить у рух заводські механізми. На той час навколо вже розташовувалося багато населених пунктів, жителі яких могли брати участь у будівництві заводу. Тому не можна вести відлік історії Луганська ні від часу виникнення Кам'яного Броду, де жили перші робітники, ні від моменту виникнення с. Вергунки, на землях якого завод, власне, був збудований. У даному випадку ми виходимо з того, що робоче селище при заводі не належало до жодного з названих населених пунктів, будучи самостійною адміністративно-територіальною одиницею, що підлягала заводському правлінню. У подібному ключі слід, на наш погляд, розглядати й історію виникнення Лисичанська, заснованого відправленими для видобутку вугілля в Лисичій балці майстровими з Луганського заводу [199, с.78].

В останні роки XVIII ст. край зазнав чергову територіальну перебудову і втратив частину колись приєднаних земель Малоросії і Слобожанщини. За штатом від 31 грудня 1796 р. Новоросійська губернія вже поділялася на 12 повітів. Згідно виданого 1 травня 1797 р. указу "О назначении границ Слободско-Украинской губернии и об учреждении слобод Змиева и Старобельска" адміністративний кордон між знову створеною і Новоросійською губерніями проходив по лінії названих слобод (а за новим положенням – міст), які, у свою чергу, займали черезсмужжя і входили до числа населених пунктів Слобідсько-Української губернії [55, т.24, с.602, №17948]. Дещо пізніше, 29 серпня 1797 р., частина Бахмутського, Донецького і Слов'янського повітів відійшла до Воронезької губернії [55, т.24, с.706-707, №18117].

Область Війська Донського протягом XVIII ст. існувала в більш-менш чітких адміністративних межах, встановлених у результаті тривалих територіальних суперечок як із запорізьким козацтвом, так і з населенням прилягаючих Новоросії і Слобожанщини. Передумовами заселення Донської землі в XVIII в. були насамперед велика колонізаційна осяжність краю (особливо – у басейні Сіверського Дінця і його приток), а також розвиток кріпосництва на суміжних землях України й Росії. Слобідські селяни і запорізькі козаки, що користувалися правом вільного переходу, тікали на Дон. Особливістю заселення Землі Донської у XVIII в. було те, що освоювалися, головним чином, прилягаючі до р. Дон землі, у тому числі і Сіверськодонеччина (річки Деркул, Айдар, Кальміус). Значна частина північно-західних земель, освоєних донським козацтвом, була втрачена після придушення Булавінського повстання. Активність донців, обумовлена подальшим розвитком сільськогосподарського виробництва, знову проявилася тут лише в 60-х рр. XVIII ст. З 30-х до початку 60-х рр. століття на землях юрта, розташованих по Деркулу, козаками Луганської і Митякинської станиць було побудовано 8 хуторів [110, с.34]. В 1764 р., згідно з даними перепису, до цього числа додалося безліч хуторів, заснованих по річках Повній (притока Деркула) і Камишній [8.9, арк.1034-1048, 1050-1072]. І якщо за даними від 1763 р. тут проживало 1954 душі, то на 1764 р. – 2012 душ [57, с.122-139].

Починаючи з 1746 р., відколи за козаками були закріплені території в басейні Кальміуса, донська колонізація, що раніше була призупинена татарами на р. Лугань, просунулася в південному напрямку. Однак умови для масового заселення цих земель склалися лише в 70-і рр. XVIII ст., коли козаки почали активно займатися сільським господарством і вийшли за межі своїх територій у пошуках придатних земель [207, с.38, 58]. Станиці, як тип населеного пункту, тепер уже не засновувалися, оскільки вони виконали відведену їм роль центру округи, а разом з тим – і форпосту донського міграційного руху [110, с.31]. В цей період основним типом козачих поселень були хутори, що мали, як правило, певну господарську спеціалізацію. В 1763 р. виникли хутори Кутейників і Вільхова на річці Вільховій, від 1779 р. є дані про існування хуторів в усті річок Шишовка, Хрустальна,

Крепінька, на Кальміусі (див. табл.А.1) [10.3, арк.60-71, 74-76; 6.2, арк.51]. Зростання активності переселенців також відбивалося на розвиткові шляхів сполучення і зв'язку: у верхів'ях р. Ольховатки й у Леонтівської долини знаходилися поштові станції [6.2, арк.51]. Крім хуторів, козаками засновано й низку населених пунктів Міуського округу і волостей, що входили до його складу (нині– південна частина Луганської і прилеглі райони Донецької областей). Наголинська, Астахівська, Ребриківська волості (див. табл.А.1) [63, с.123-146]. Наприкінці століття умовним кордоном східних володінь Землі Війська Донського вважався Сіверський Донець. Генеральна карта від 1797 р. певним чином відбила ситуацію, що виникла на той час, а саме – на р. Теплій виникли хутори Теплий, Стехін і Долотин (на території Луганського юрту), у той же час існувало і с. Долотине на р. Вільховій, а на р. Сухий Койсуг – хутори Дальній, Платонів, Грачики [8.3]. У ході IV – V ревізій (1782-1795 рр.) населення Землі Війська Донського складалося з 31,8 тис. душ, за рахунок переселень воно збільшилося на 10 %.

В умовах другої половини XVIII в. більшість населених пунктів донського козацтва заселялася, головним чином, переселенцями з суміжних територій. Ще в 30-40-і рр. відбувалися значні переселення українців на Дон. Це не залишилося поза увагою Петербурга і вже незабаром було проведено перепис з тим, щоб з'ясувати, на якій підставі вони там проживали (1737 р.) [57, с.107]. Але вжиті заходи не дали належних результатів, оскільки українські селяни користувалися правом вільного переходу на інші землі [13, ч.1, с.238; ч.2, с.179-181]. О.П.Пронштейном підраховано, що при проведенні перепису 1763 р. на Дону було виявлено 20422 українця ч.с., з них 1546 – козаки і підпомощники, яких вислали в рідні місця, а 10876 душ ч.с. обкладено сімигривенним подушним окладом (табл.А.3). Українське населення Дону зростало за рахунок природного приросту і напливу переселенців зі Слобідської та Лівобережної України. Основною територією виходу українського населення на Дон у 1763 р. були землі Харківського, Острогозького, Ізюмського, Гадяцького, Сумського, Переяславського, Охтирського, Лубенського, Прилуцького, Миргородського полків, з Бєлгородської губернії переселялися жителі Валуйського повіту (слободи Уразова, Куракіна) і містечка Нові Водолаги Бєлгородського повіту,

а також Воронезької губернії, звідки переселялися в основному жителі Павлівського повіту. При цьому вихідці з Воронезької губернії переходили переважно на Дон, тоді як інша частина мігрантів осідала на сіверськодонецьких територіях Землі Війська Донського [10.3, арк.25-30, 60-71]. Вже в 1782 р. тут знаходилося 26579 душ ч.с., по відомості від 1784 р. – 42304 душі ж.с., у 1796 р. – 54628 етнічних українців [207, с.52-53]. За влучним визначенням вищезгаданого автора, в українській колонізації Дону, так само, як і в російській, спостерігалося "сползание" населення з прилеглих районів.

Так чи інакше, самі донці не відмовляли українцям у прийомі, поселяючи їх, головним чином, у численні споруджувані хутори. Матеріали, які збереглися, свідчать про те, що українське населення тут не мало власних великих господарств і знаходилося в залежному становищі, будучи підданими козацької старшини, а то і рядових козаків, що зуміли обзавестися власним господарством [10.3, арк.25-30, 43, 45-54, 90-96, 102-164; 10.2, арк.1-30]. Однак суть переселення на Дон полягала в тому, що, незважаючи на свій соціальний стан у козачому середовищі і необхідність сплачувати податок, мігранти, переймаючи козацькі традиції, звичаї і закони, залишалися вільними. У силу такої історично сформованої особливості в рамках Землі Війська Донського продовжував співіснувати поліетнічний склад населення.

Переходячи до питання про національний склад як населення краю загалом, так і окремих населених пунктів, заснованих у XVIII ст. (особливо – наприкінці століття), і місця виходу переселенців, необхідно зазначити, що наявні в нашому розпорядженні історичні дані не дають конкретної етнічної картини регіону, оскільки така інформація в документах міститься не завжди. Дану проблему потрібно вирішувати спільними зусиллями історичної науки, лінгвістики й етнографії.

На початку XVIII ст. землі Бахмутськой провінції заселялися головним чином у процесі легального переселенського руху російського населення з Центрально-Землеробського краю, а також завдяки відселенню жителів міст і селищ, переміщення категорій населення з правом вільного переходу, а також природного приросту. Однак демографічна криза, що вибухнула на землях провінції в 30-і рр.

XVIII ст. внаслідок татарського набігу, російсько-турецької війни і несприятливих природно-кліматичних умов призвела до зменшення тут кількості російського населення, яке не зуміло впоратися з усіма бідами. В.М.Кабузан виокремлює значний переселенський потік, що рухався в першій половині XVIII ст. з центральних областей Росії на південь, але це аж ніяк не позначилося на виниклій у краї до середини століття етнічній ситуації. Багато хто в силу перерахованих вище причин відразу втікав назад, особливо ті, хто був оселений у провінції силоміць, під час будівництва укріплених пунктів і т.д. Виходячи з наявних даних, можна сказати, що втечі не набули масового характеру і не каралися місцевою владою. Разом з тим українці, що масово переселялися із сусідньої Слобожанщини, зуміли швидко акліматизуватися і зайняти етнічну нішу, що пустувала.

Як уявляється, зміну етноситуації частково можна пояснити рівнем відповідності місцевих природних умов особливостям способу життя і характеру ведення господарства, притаманним тим чи іншим колонізаторам краю, а також зі здатністю останніх до акліматизації. У цьому відношенні росіяни, що жили в лісостеповій і лісовій природно-кліматичний зонах, опинилися в складній ситуації, яка вимагала перебудови ні багато ні мало – способу обробки землі, а потім і ведення господарства в цілому. Однак повної трансформації не відбулося: російським переселенцям вдалося зберегти окремі аспекти господарського укладу, у тому числі й традиційні прийоми агротехніки. Виходячи з цього, було б неправомірним наполягати на абсолютизації природного фактора в житті мешканців краю, коли залежність людини від природи була вже порівняно невисокою.

Не менш важливим фактором, що обумовив закріплення поселенців на даній території, був їх соціальний і етнічний склад. "Главнейшую часть русских колонизаторов издавна и особенно в течение прошлого века, составляли толпы беглых, искавших простора, разгула и свободы. – наголошує російський історик XIX ст. А.А.Клаус. – На Яик, Низовое Поволжье и Дон, в Малороссию и нынешнюю Новороссию являлись дворяне, убегавшие от царской службы, попы, монахи и сектаторы, изгоняемые давлением Москвы, крестьяне, которым крепостная кабала становилась не в моготу. Весь этот сброд или сливался с вольным казачеством, или

селился особыми слободами, хуторами и уметами ...; ... а следом Москва, шаг за шагом раздвигая свои рубежи, вновь захватывала в переделку своих беглецов и нещадно гнула их по-прежнему под свое железное ярмо" [153, с.5]. Іншими словами своєрідність процесу освоєння і заселення краю полягала у переплетенні двох типів колонізації – вільної (народної) і урядової, а можливість закріпитися в степу випливала зі ступеня маргіналізації переселенців. У такій ситуації уряд Російської імперії підтримував українців, як більше лояльних і найбільш “зручних” для колонізації завдяки земелеробському осілому способу життя. Тому держава всіляко сприяла їхньому переселенню.

Іноземна колонізація, що розгорнулася в 50-і рр. XVIII ст., відіграла велику роль в освоєнні земель краю. Перш ніж дати дозвіл на переселення, уряд Росії зробив спробу з’ясувати моральний стан мігрантів. Саме тут виявилося, що "между оными усмотрены многие безпокойные и неугомонные люди, которых они (іноземні уряди. – І.Б.) охотнее с рук сжить нежели удержать желали..." [38, с.356]. З моменту створення на землях Слов’яносербії розміщувалася невелика кількість мігрантів: у полках Г.Шевича і Р.Прерадовича служило 223 серби, 80 волохів, 20 молдаван, 42 угорці, 20 болгар, 6 славонців, 9 росіян, 11 греків, 4 македонці, 4 вихідці з Трансільванії, 4 турка, 3 людей "цессарской нации", 2 єврея; моравів, українців, боснійців, татар, німців, англійців, шведів – по 1 чол. [10.12, арк.21-48, 78-99]. Щоб утримати і захистити в разі потреби територію, цієї кількості населення було явно недостатньо, тому не дивно, що згодом більшість засельників Слов’яносербії становили українці, які продовжували переселятися на Сіверськодонеччину і далі – на Дон у масовому порядку. Порівнюючи різні переселенські потоки, В.О.Пірко дійшов висновку про те, що велика частина цих переселенців складалася з вихідців із Правобережжя, другим по масовості місцем виходу були Лівобережжя і Слобожанщина [195, с.96-97]. І це цілком закономірно, оскільки населенню перерахованих регіонів уряд Російської імперії дозволяв вільний перехід на освоювані території (з 1765 р.).

Академік Гільденштедт, до чиїх щоденників ми неодноразово зверталися як до цінного свідчення сучасника, вказує на наявність значного числа українських

населених пунктів на північному сході і північному заході Бахмутського повіту в 70-і рр. XVIII ст.: це слободи Святодмитрівська, Петропавлівська, Степанівка, Филипівка, Боброва, Муратова, Капитанівка, Безгинівка, Генералівка, Штормівка, Шульгінка, Боровенька, Мостки, Смолянинова, Воєводівка, Катеринівка, Варварівка, Кремінна, Шабельківка, Писарівка й Терни. Російських поселень у цьому районі було порівняно мало – слободи Трьохізбенська, Боровська, Алдинівка, Співаківка, Бахмутівка, Новий Айдар, Краснянка, Сухарівська, Ямполівка [73, с.52-62]. У той же час населення сусіднього Біловодського повіту здебільшого було українським [7.16, арк. 46зв.]. На основі наведених даних видається розвинути висловлену Д.І.Багалієм думку про поселення росіян і українців у XVII ст. окремо одне від одного, малоконтактними анклавами. У цьому зв'язку необхідно відзначити, що зазначене явище більш характерне для XVIII ст., коли уряд Російської імперії, переслідуючи мету якнайшвидшого заселення і перетворення південних земель з далекої і глухої окраїни на внутрішні, дозволяв вільне поселення всіх бажаючих, серією маніфестів залучали також іноземців і старообрядників (лише поселення останніх залишаються відокремленими і в наші дні).

Окремі зауваження щодо ряду поселень, розташованих на лівому березі Сіверського Дінця і його притоків, висловлені ученим-етнографом XIX ст. В.Івановим, який досліджував етнографічний матеріал з 50 слобод Старобільського повіту. Цей автор значну увагу приділяв традиційно-побутовій культурі населення, надаючи великого значення характерним особливостям місцевих говорів. Використовуючи метод екстраполяції даних, видається цілком можливим застосувати результати досліджень В.Іванова при розв’язанні поставленої вище проблеми. Так, Білокуракине, Шульгінка, Литвинівка, Кризьке, Просяне, Підгорівка, Біловодськ, Олексіївка, Штормове охарактеризовані як населені пункти, населення яких розмовляє на “малорусском” діалекті. Російська мова поширилася в Райгородці, Бахмутівці, Новоайдарі, Трьохізбенці, Великій Чернігівці [116, с.349, 528, 559, 575, 589, 600, 620, 731, 819, 916, 878, 938, 948, 991]. І це не дивно, адже саме ці землі заселялися донським козацтвом на рубежі XVII-XVIII ст., тут же розмістилися в 60-х рр. XVIII ст. російські старообрядники. При цьому, за

спостереженнями дослідника, слободи Святодмитрівська, Новоастрахань, Мостки, Кам’янка, Нещеретове, Нікольське, Олександрівка, Баранниківка, Новопсков, Кабичане, Поповка, Марківка, Бондарівка, Білолуцьк, Євсуг і Городище, що знаходилися на суміжних землях, відрізнялися неоднорідністю етнічного складу, а жителі розмовляли “нечистой” українською мовою, тобто на “суржику” [116, с. 1, 27, 63, 95, 120, 173, 343, 625, 757, 788, 831, 885, 951, 957, 986, 994]. Загалом, відсоткове співвідношення російського й українського етносів на цих і суміжних територіях за даними початку XIX ст. наступне: українське населення становило 70%, російське – 30%, при цьому останнє зосереджувалося, головним чином, на території Старобільського повіту [213, т.7, с.78].

Найважливішою характеристикою етнічних локальних груп є особливості їхніх говорів. Для розуміння етнопроцесів, що розгорталися на даній території, необхідно звернутися до порівняльно-історичних досліджень фонетичної і морфологічної систем говорів, що тут існували. Іншими словами – порівняти особливості місцевих говорів з елементами їхньої історичної характеристики й особливостями інших діалектів української мови, оскільки місця виходу росіян, що населяли край, відомі – це території сучасних Курської, Воронезької і Бєлгородської областей Російської Федерації.

Так, відомий учений-філолог Б.О.Шарпило, аналізуючи українські говори східної Слобожанщини (“Старобельщины”), дійшов висновку, що “исторические данные свидетельствуют о преимуществе полтавско-слобожанского элемента на Старобельщине при значительном слое переселенцев с восточной Черниговщины и возможном наличии полтавчан и слобожан – потомков переселенцев с Правобережной Украины” [241, с.6]. При розгляді фонетичних особливостей говорів досліджуваної території в сукупності з даними лінгвістичної географії та історії, дослідником виділено комплекс діалектних рис, що зближають “Старобельщину” з південно-східною Слобожанщиною і Полтавщиною. Щодо північної групи районів краю (Троїцький, Марківський, с. Лозно-Олександрівка) існує безліч даних про зв'язки з західною і північною Полтавщиною, Сумщиною і сусідніми районами Харківської області. Південно-західна частина краю (с. Мостки, Астрахань,

Білокуракинський і Старобільский райони, Нижня Дуванка), через мовні зв'язки наближається до південно-східної Полтавщини і Харківщини. У центральній частині “Старобельщины” (по берегах рр. Айдару і Білої. – І.Б.) велику частину населених пунктів очевидно було засновано переселенцями зі східної Чернігівщини. Таким чином, затверджує Б.О.Шарпило, на аналізованій териитории “преобладал полтавско-слобожанский элемент населения при наличии значительного слоя переселенцев из восточной Черниговщины и возможных связях по происхождению части полтавчан и слобожан из Правобережной Украины” [240, с.66]. Отже, лінгвістичні дані є прямим свідченням обміну населенням земель, розташованих на лівому березі Сіверського Дінця і його приток та суміжних земель Лівобережної України. Зрозуміло, що не можна стверджувати про наявність перерахованих колонізаційних зв'язків конкретно в XVIII чи на початку XIX ст. Однак результати аналізу наявних в нашому розпорядженні джерел, приналежних до XVIII ст., дозволяють приєднатися до викладеної вище думки [див. напр.: 10.3, арк.25-30, 43-164].

Підбиваючи підсумки, потрібно відзначити, що в XVIII ст. в краї склалася досить розвинена система розселення, яка мала чітко виражену ієрархію і дуже відрізнялася від ситуації первинного розселення, початкової стадії колонізації. Склалися великі опорні центри господарського освоєння – села, слободи, станиці, яким підлягали досить значні райони з певною кількістю дрібних поселень. Разом з тим, система поселень в даній місцевості продовжує активно розвиватися – виникають нові поселення, створені відбрунькованими від великих господарствами, коли на одне село припадало декілька поселень з більш низьким статусом – хуторів. Вім, розвиток системи поселень тут не мав рівномірного характеру, щільність заселення не скрізь була однаковою.

Суть процесу освоєння краю визначалася впливом низки факторів. По-перше, наявність розгалуженої системи шляхів сполучення (річки, шляхи) й далі стимулювала наплив народної колонізації. Напрямки переселенських рухів часто збігалися з напрямком течії річок, або обмежувалися будь-яким річковим басейном. У той же час численні стихійні лиха і важкі природні умови ускладнювали життя

поселенців. По-друге, будучи окраїною Слобожанщини, Землі Війська Донського і Росії на рубежі XVII-XVIII ст., Середньодонеччина стала місцем подальшої взаємодії різних міграційних потоків. Асиміляційні процеси, що розвивалися в краї, поклали початок формуванню багатонаціонального складу населення зазначеної території, основними субстратами якого були українці і росіяни. І якщо на початку століття в краї переважав російський компонент, то починаючи з 30-х рр. XVIII ст. – український. Дане твердження справедливе для усіх, без винятку, адміністративно-територіальних одиниць, що існували в краї протягом століття. По-третє, освоєння цих земель проходило під знаком виходу до Чорного моря – одного з найважливіших завдань зовнішньої політики Російської імперії в XVIII ст., яке, у свою чергу, визначалося економічним розвитком країни.

РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКЕ ОСВОЄННЯ ПОДОНЕЧЧЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII ст.

4.1 Розвиток економіки краю

Однією з особливостей господарського розвитку Росії кінця XVII-XVIII ст. було залучення до всеросійського ринку окремих, розташованих на далеких окраїнах, регіонів – Подоння, Приазов'я, Північного Причорномор'я і т.д. Через економічні зв'язки ці землі поступово перетворювалися з далеких окраїн у внутрішні землі Російської держави, що значною мірою визначалося зміною загальної обстановки на півдні. У даному зв'язку необхідно відзначити, що, на відміну від внутрішніх районів Росії, прикордонні землі розвивалися в специфічних місцевих умовах, які, в свою чергу, складалися під впливом природних чинників, ступеня освоєння й заселеності, а також політики держави стосовно того чи іншого регіону.

Специфіка економічного розвитку Подонеччя полягала в тому, що в зазначений період ці землі входили до складу Новоросії, Землі Війська Донського, Запоріжжя та Слобожанщини, які одне від одного відрізнялися нерівномірністю та неоднорідністю розвитку. Так, Північне Причорномор'я як історичний регіон складалося в процесі витіснення з цих земель татар, боротьби з Кримом і Османською імперією. Залежно від результатів протистояння змінювалися методи, форми і розмах заселення, великого значення набувала військова колонізація цього регіону, що провадилась під протекторатом уряду Росії. У такий спосіб остання прагнула закріпити свої досягнення в зовнішній політиці [112, с.4].

Донське козацтво в освоєнні нових територій також пройшло складний шлях боротьби з кочівниками та природою, однак війна, що забирала багато часу в козака, несприятливі історичні обставини й особливості козачого менталітету (заборона землеробства) стримували господарське освоєння Дону і прилеглих земель [207, с.54]. Деякими характерними особливостями відзначалася й Слобожанщина, населена українцями. Вони зберегли свій традиційний господарсько-побутовий та адміністративно-територіальний уклади, станову

структуру населення [226, с.183-361]. Найважливішими чинниками, що істотно впливають на появу тих чи інших галузей економіки краю, є наявність корисних копалин та ступінь їхньої розробки, а також характер природно-кліматичних факторів. Важливість впливу останніх полягає в тому, що вони, у свою чергу, визначають умови та рід людської діяльності, які, в свою чергу, визначають собою основний зміст історичного процесу. У своїй повсякденній діяльності людина змушена пристосовуватися до умов навколишнього середовища, виробляючи при цьому певні стереотипи поведінки, звички й навички, що закріплюють риси національного характеру. Таким чином, через діяльність закріплюється менталітет. Характер господарювання також задавався переважно етнічною більшістю. Протягом XVIII ст., в процесі заселення, на території краю поступово розвиваються сільське господарство, промисли, торгівля.

З кінця XVII ст. в краї тривав розвиток регіонального ринку, виникли такі організаційні форми внутрішньої торгівлі як ярмарки, торги та базари (періодична форма торгівлі), зміцнюються торговельні зв’язки із суміжними та більш віддаленими землями України та Росії. Про розвиток торгівлі в Подонеччі XVII ст. достовірних даних збереглося обмаль. Так, у 1641 р. отаман з Чугуєва Васька Копонь "...объявился на Тору... побивать русских людей и не пропускать рекою Северским Донцом и рекою Доном в Азов..." [16, т.2, с.121]. Зважаючи на те, що південний напрямок торгівлі для Росії був одним із пріоритетних, можна помітити, що такі дії істотно ускладнювали рух товарів по торгових шляхах та зазначених річкових артеріях. Від 1647 р. збереглася відписка у якій воронезький воєвода повідомляв у Москву про те, що "...воровские черкасы реку Дон отняли небольшими людьми и впредь торговым людям ходу на Дон от черкас не будет...", оскільки "воровские черкасы" "громили купцов" [16, т.2, с.204]. Однак, із просуванням у місця зосередження "воровства" (річки Тор, Бахмут, Красна, Жеребець) переселенців із прилеглих земель України, Росії та Дону, угруповання "воровских черкас" були змушені просуватися на північ і торговельні шляхи на Сіверськодонеччині було відновлено. Значною мірою цьому сприяло й заснування в середині − другій половині XVII ст. таких населених пунктів як Маяцький, Соляний

(Тор), Козача пристань. За підрахунками російського історика С.І.Рябова у 1677-1678 рр. через Коротояк, Усмань, Воронеж, Талець, Новий Оскол, Маяцький та Царев-Борисов пройшло 298 суден, з Лівобережної України на Дон пройшло 920 судів, у зворотньому напрямку – 61, причому загальна вартість товарів, відправлених лише цим шляхом, становила 2300 крб. У 1682-1683 рр. через Маяцький та Цареборисів пройшло 310 суден [216, с.57-60]. Через річкове й сухопутне сполучення до торгівлі з Доном втягувалися практично всі "украинные земли" Росії та Лівобережна Україна. У той же час мало місце й нелегальне завезення товарів у донські містечка, зумовлене тим, що торгівля в Подонеччі, як і в інших регіонах, розвивалася під строгим контролем держави. Це знайшло своє відображення в існуванні системи внутрішніх митних стягнень, ліквідованих лише наприкінці 1753 р., після того як були підвищені ввізні мита [78, с. 55].

У XVII ст. по дорогах та мостах розташовувалися застави, при яких знаходилися збирачі мостового та торгового мита. Напочатку після виникнення м. Тора його жителі, які займалися постачанням солі, користувалися правом несплати торгового та проїзного мита, тому мали "проезжую память", про що свідчать записи в митних книгах: "с нево проезду не взято" [23, т.1, с.130]. Спочатку такий захід сприяв розвитку торгівлі сіллю, що була єдиним стратегічно важливим товаром у Подонеччі ("великого государя соль", тобто – державна. – І.Б.) й у великій кількості відправлялася з Торських соляних озер на сусідню Слобожанщину, а також, згідно з царським указом 1665 р., до Бєлгорода – центру Бєлгородського розряду, складовою частиною якого був і Тор. Наприклад, у період з 4.09.1684 р. по 10.08.1685 р. мешканці м. Тора Андрій Долгів, Євсей Афанасьєв і Кирило Киянець вивезли до одиного лише Харкова та Сум 42 вози солі, а ще близько 300 возів було відправлено на продаж в інші місця [22, с.130-131]. Однак, як випливає з документів, збирачі мита часто допускали сваволю.

У відправленій у Розрядний приказ чолобитній, складеній жителями м. Тора в 1690 р., повідомлялося, що "в той, вашей, великих государей, грамоте написано, чтоб с нас, холопей ваших, в городах на мостах мостовщин и на перевозах перевозов и никаких статей иметь не велено и на Торских озерах таможню сложить, а

приказному человеку Льву Авдееву не быть на Соляном озере". Але відкупники з митниці "забирают в вашу, великого государя казну в Соляном напротив вашего великого государя указу по дважды и по трижды с воза проезжие деньги и дров своза по плахе и с нас, холопей ваших и бьют ... берут денежного сбору и в Мояцком ... с будары посаженкину с сажня по гривне ..." [23, т.1, с.156-157]. Крім того, незважаючи на відписки, грамоти й укази, мито з торян стягувалося також в Ізюмі, Чугуєві, Змієві, Харкові й інших містах південного прикордоння Слобожанщини. Проте, кількість перевозок поступово збільшувалася до 1680 р., з 1681 р. по 1687 р. вони скоротилися, а з літа 1687 р. знову зросли [103, с.137-138]. Крім торських промислів, сіль також видобували на Бахмутських озерах, де концентрація соляного розчину була найбільшою. Однак якщо в другій половині XVII ст. солепромисли процвітали, то, починаючи з 1718 р., безліч причин, головним чином якість та ціна солі, спосіб видобутку призвели до обмеження робіт, а згодом і до їх припинення.

Край і надалі залишався сполучною ланкою в торгівлі між Слобожанщиною та Землею Війська Донського завдяки водяному шляху, що проходив Сіверським Дінцем та з’єднував м. Ізюм з містами Черкаським й Азовом. Про подальший розвиток торгівлі та її значення для економіки краю свідчить і те, що під час Булавінщини повстанці, зупинившись в станиці Трьохізбенській, "плывущие от города Изюма по реке Донцу будары и лодки купецкие разбивали, чем остановили сухопутный и судовой ход, следующий с товарами и вещами" [211, с.136]. Інакше кажучи, ріка була досить значущою торговою артерією в межах Слобожанщини й Бахмутської провінції, але цей шлях не був безпечним. До кінця XVIII ст. рівень води в Дінці упав, внаслідок чого проходження великих суден тут стало неможливим. У 1793 р. по річці з м. Донецька у міста Черкаськ та Нахічевань (на р. Дон) ходили невеликі барки, навантажені зерном та бочками з гарячим вином [8.5, арк.78].

У 20-30-і рр. XVIII ст. через епідемії, недороди, татарський напад 1736 р. та слабкий ступінь заселеності краю торгівля тут практично завмерла. Чи не єдиним великим центром краю було м. Бахмут. За даними від 1731 р. можна судити про те,

що найбільш ходовим товаром тут, як і раніше, була сіль. Ціни на неї були такими: гаманна та цуркова продавалися по 10 коп. за пуд, баранцова (яка залишалася під сковородами. І.Б) – по 6 коп. У сусідньому Торі сіль коштувала 11 коп. за пуд. Щорічно з промислів продавали загалом 625.000 пудів солі за середньою ціною 8 коп. за пуд. Тут враховано відсоток на прибуток, а також витрати на виробництво. Це дозволило історику XIX ст. А.О.Скальковському, а згодом і сучасному українському історику В.О.Пірку, який ретельно дослідив цю проблему, зробити висновок про те, що промисел був нерентабельний та коштував казні дуже дорого [197, с. 9-10; 223, ч.2, с.457-459].

Ще одним показником торгового обігу є податки. Так, при продажу солі в Бахмуті податок з пуду становив 2,5 коп., крім того стягувалися шинкові, канцелярські ("проезжие") та митні збори. У шинках у 1735 р. стягували 4 крб. із продажу вина, 1 крб. – з меду, 50 коп. – з пива, 25 коп. – з браги. Мостові збори на той час складалися з плати за проїзд порожніх возів (1 коп.), з возів, завантажених господарськими товарами (2 коп.), за провіз риби та продуктів тваринного походження платня становила 1 коп. з крб., за прогін худоби стягувалося по 2 коп. за вівцю і 3 коп. за голову великої рогатої худоби; окрема плата стягувалася з пішоходів (0,5 коп.) [7.32, арк. 7зв.-8].

У 1742 р. у верхів’ях р. Біла Лугань було досліджено родовища залізної руди. Дослідник І.І.Морозов, незважаючи на наявність таких цінних корисних копалин, все ж не рекомендував будувати домну в цих краях, оскільки край заселений слабко, внаслідок чого недостатнє постачання продовольством. За спостереженнями науковця в м. Бахмут, під час добування солі, і в м. Черкаськ, у травні – червні (період риболовлі) хліб везли на продаж здалеку, оскільки місцевих запасів не вистачало [цит. за: 199, с.161].

Важливим показником розвитку крайової торгівлі та першою ознакою становлення внутрішнього ринку в другій половині XVIII ст. є ярмарки, що виникали на Лівобережній Україні в 40-х рр. За обсягами продажу та географією доставки товарів можна виділити ярмарки місцевого та регіонального значення. Порівняно з тими, що проводилися в населених пунктах Лівобережжя, ярмарки в

Подонеччі значними не були, проводилися час від часу та продовжувалися в середньому 2-3 дні. Проте ряд містечок та сіл перетворилися на значні центри ярмаркової торгівлі. Будучи найважливішою формою внутрішньої торгівлі, ярмарки разом з тим дають наочне уявлення про торгові зв'язки краю, його місце й роль в економічному розвитку півдня України та Російської імперії, а також відбивають специфіку господарського розвитку, економічне районування та спеціалізацію окремих областей регіону.

Наприкінці 70-х – початку 80-х рр. універсальні ярмарки тривалістю 2 дні проводилися в таких населених пунктах як Лиман, Сватова Лучка, Біловодськ, Білокуракине, в Білолуцьку ярмарки проводились двічі на рік. На ярмарок у Біловодськ приїздили купці з Харкова, Воронежа, Валуйок і привозили шовк, сукно; місцеві селяни поставляли на торг продовольство (хліб), посуд, дьоготь, сани, колеса. Так, у Сватовій Лучці великі, тривалістю 5 днів, ярмарки проводилися в день св. Великомученика Федора Стратилата (взимку) та 26 вересня. Сюди привозили товар купці зі Слобожанщини, Бєлгородської та Воронезької губерній, торгували, загалом, шовком, вовною, полотном, різними металами − сріблом, оловом, залізом та міддю, склом, посудом. Селяни з прилеглих сіл вивозили на продаж хліб, домашню птицю, рибу, пряники, овочі, велику рогату худобу, коней та овець. З Харкова й Ізюмської провінції поставляли гаряче вино. Крім того, на Фомин тиждень і 18 серпня також відбувалися торги, але їх скасували, оскільки "на оние никакова торгу сбора не бывает" [23, с.412].

Значущим був і ярмарок в Біловодську, де місцеві жителі "... скот продают приезжающим из разных мест скупщикам на месте, а хлеб частию отвозят в Черкаск, в крепость святого Дмитрия и Таганрог – всего примерно на 2000 рублёв" [48, с.61]. Тут торги відбувалися 4 рази на рік: 25 лютого, 26 квітня, 3 липня, 8 вересня. Географія торговельних зв'язків цього ярмарку досить широка − Черкаськ, Харків, Воронеж, Бєлгород, станиці Луганська та Корінна, звідкиля везли різні тканини − сукно, парчу, штофи, "гранитуры", тафту, вовну, нитки, а також предмети домашнього побуту. Іншими словами, ярмарок спеціалізувався на продажі побутових товарів. Це й багато іншого, як, наприклад, шкіра, верхній одяг, чоботи,

залізо, мідь, дьоготь, олов’яний та дерев’яний посуд і "прочее нужное к хозяйскому содержанию", продавалося в слободі Старій Білій, де також щороку проводилося по 4 ярмарки. Крім того на обох ярмарках жителі Бахмутського, Донецького, Валуйського повітів, козаки та калмики з донських станиць торгували худобою і овечою вовною. Закуповували, як правило, сукно та полотно і відправляли до фортеці св. Дмитра Ростовського та Москви, Орла, Тули. За свідченнями сучасників кращі торги проходили взимку, у лютому, і влітку, у червні-липні, "в разсуждении многаго съезду купцов и пригону скота" [48, с.118-120].

Великі ярмарки проводилися в слободі Закотній – тричі на рік, слободі Осиновій − п’ять разів на рік (продовжувалися по 3 дні). Сюди приїзджали купці з Біловодська та Валуйок, асортимент товарів практично не відрізнявся від асортименту вищеописаних ярмарків. Втім, рогата худоба та вівці, що продавалися московським купцям, тут виставлялися тільки "на першому ярмарку". На торгах у слободі Білолуцькій та Нижній Біленькій чотири рази на рік купці виставляли на продаж різні товари. У слободах Палацевої стаєнної волості Євсузі, Марківці та Литвинівці також продавали побутові та господарські товари. Однак господарська спеціалізація цих населених пунктів обумовила те, що основним товаром на проведених торгах була худоба, в першу чергу − коні, яких відганяли до Москви, Петербурга. Також сюди приїздили купці з Курська, Бєлгорода, Валуйок, Харкова, Черкаська. Найчастіше купці перепродували товар, як це відбувалось на ярмарках в Морозівці та Курячевці, куди худоба приганалася з донських станиць, відправлялася до Литвинівки й інших сіл і міст [7.28, арк.2]. Слід зазначити, що в слободах Марківці та Старій Білій відбувались невеликі ярмарки, куди приїзджали купці переважно з міст Воронезької губернії − Павловська, Острогозька, Валуйок і Воронежа [7.29, арк.5,14].

Характеризуючи торгівлю вищеописаної території, сучасники відзначають, що загалом жители "... обращаются по малой части в торгах мелким разным товаром, дегтем и рыбою, хлеб за продоволствием своим отвозят, а скот гоняют, равно и прочее, ими делаемое, продают в соседственных городах и селениях во время бываемых там ярмонок; по паспортам отходят для промыслов и работ в Саратов, в

донския станицы, в город Черкасск, в крепость Святаго Димитрия Ростовскаго и другие места" [48, с.120]. Таким чином, ярмарки в населених пунктах Біловодської округи спеціалізувалися на продажу продовольчих, побутових товарів, а також худоби. Активні торговельно-економічні зв'язки налагоджувалися, головним чином, із прилеглими губерніями і Землею Війська Донського.

У населених пунктах, розташованих на півдні Бахмутської провінції, торгівля набагато більше процвітала, ніж у сусідніх селищах Слободсько-Української губернії. Академік І.А.Гільденштедт, який подорожував північною частиною Бахмутського повіту в 1774 р., відзначає, що торгівля не відігравала значної ролі в економічному житті тутешніх населених пунктів, жителі продають надлишок хліба на ярмарках у Бахмуті, станиці Луганській та Новому Айдарі [73, с.65].

Одним із головних центрів ярмаркової торгівлі в краї було м. Бахмут. У 1775-1783 рр. ярмарки тут проводилися чотири рази на рік та продовжувалися по 5 днів. У Торі також проводилося по чотири ярмарки, але тут торгівля продовжувалася 4 дні [49, с.84]. За підрахунками історика Є.І.Дружиніної в одному тільки Катеринославському намісництві в 1784-1788 рр. відкрився 81 ярмарок, вперше відкрито 3 ярмарки в м. Донецьку, де продавали велику рогату худобу, овець, коней, вовну, юхту, саф'ян, овчинки, рибу, хліб, метали, прядиво, коноплі. Торгові зв'язки донецьких ярмарків були досить широкі − Київське намісництво, Брянський повіт Орловського намісництва, Новгород-Сіверський, Москва, Санкт-Петербург, Курськ, Воронеж [112, с.179]. Це не випадково, оскільки саме з цими центрами Донецьк пов'язувало річкове сполучення. Розвитку торгівлі сприяло й те, що кількість дрібних сільських виробників тут була досить високою порівняно з сусідніми повітами. Гадаємо, що бурхливе зростання різних ярмарків можна пояснити тим, що зазначені території в другій половині XVIII ст. належали до районів інтенсивного заселення. На 1784 р. у Донецькому повіті на приватних, палацових та казенних землях проживали 21.933 душі, проти 16.142 та 30.374 душ в Бахмутському та Слов'янському повітах відповідно [112, с.154-155; 8.1].

Поряд з великим ярмарками, що проводилися в перерахованих центрах Бахмутської провінції, торги місцевого значення проводились в казенних та

поміщицьких селищах повіту. Так, у 1789 р. Катеринославське намісницьке правління рапортувало в Санкт-Петербург про відкриття ярмарків у таких населених пунктах як казенні поселення Кремінне та Привілля (1788 р.), у поміщицьких – Миколаївка (1784 р., тричі на рік), Варварівка (1786 р., 4 ярмарки на рік), Іванівка (1788р., 3 торги на рік), у населених пунктах Донецького повіту – Донецьк (1787р., 3 ярмарки), Шульгінка (1788 р., 1 ярмарок), Юзбашівка й Олександрівка (1784 р., тричі на рік), Ніколаєвка та Первозванівка (1787 р., двічі та тричі на рік відповідно), Біле (1787 р., двічі), Іванівське (1787 р.), слобода Воскресенська (1788р., 4 торги на рік) [8.7, арк.6-16]. Крім перерахованих на території, що ввійшла до складу Катеринославського намісництва до відкриття останнього в 1789 р.., тричі на рік ярмарки діяли в Іванівці, одна – у Білому (1жовтня), по 4 – у Петропавлівці та Святодмитрівській, у слободі Штормовій ярмарки проводилися 25 березня та 8 вересня, великим центром торгівлі було с. Безгинівське, де торги бували 6 разів на рік, а також с. Муратове, куди купці приїзджали 4 рази на рік. Менш значимими були ярмарки в Юзбашівці, Серебрянському, Привіллі, Боровеньці. У слободі Кременній ярмарки бували 4 рази на рік, а також у слободі Миколаївці [8.7, арк.16зв.-17]. По три ярмарки проводилося в селах Красний Кут та Успенське, у Штерівці торги відбувалися тільки раз на рік [7.31].

Великим ярмарковим центром на лівому березі Дінця була станиця Луганська. Вона була третьою за значенням після Урюпінської та Михайлівської станиць Землі Війська Донського. І.А.Гільденштедт залишив опис ярмарку, що проводився козаками в останній тиждень серпня. Сюди приїздили купці з Черкаська, фортеці св. Дмитра Ростовського, Воронежа, Бєлгорода, Харкова, а також з прилеглих поселень. Головним товаром на торгах тут були коні, велика рогата худоба та вівці, яких приганяли не лише козаки, але й татари та калмики, що проживали на території Землі Війська Донського. Російські купці торгували дьогтем, горілкою, юхтою, саф’яном та полотном. Серед інших товарів була й продукція сільськогосподарського виробництва: пшениця з довколишніх сіл, цибуля, овочі та вовна. Ремісники торгували готовим одягом з домотканого полотна, китайки та бавовни, чоботами, поясами, шапками, посудом та господарським інвентарем. У

деяких крамницях продавалися досить дорогі вироби зі скла, шовку і тонкої бавовни. Крім того були відкриті 42 крамниці та шинки [цит. за: 199, с.164-165]. Наведені факти дозволяють зробити висновок про розвиток торгівлі в станиці порівняно швидкими темпами, що дозволило цьому поселенню стати крупним ринковим центром східних володінь Землі війська Донського. При цьому необхідно враховувати, що за документами початку XVIII ст. такого бурхливого економічного розвитку тут не спостерігалося. На думку істориків донського козацтва розвиток сільськогосподарського виробництва, суспільні та соціальні зрушення на Дону призвели до того, що Земля Донська поступово починає власну торгівлю як із суміжними, так і з віддаленими у просторі районами. Крім того, зовсім новим явищем у донській торгівлі XVIII ст. став розвиток внутрішнього обміну, що знову таки обумовлено економічним розвитком регіону в цілому [110, с.174]. Отже, у торгівлі станиця Луганська стала найбільшим конкурентом для інших центрів краю.

Найбільшим попитом на ярмарках Бахмутського та Донецького повітів, Біловодської округи та Землі Війська Донського користувалися побутові товари, сільськогосподарський інвентар, продовольство та худоба. Які ж були ціни на зазначені вироби? Так, у Біловодській окрузі, що входила до складу Воронезької губернії, у 1782-1784 рр. ціни на зернові були такими: чверть (міра об’єму сипучих тіл = 209,91 л. – І.Б.) пшениці коштувала від 2 – до 3.30 крб., пшеничне борошно – від 2 до 3.25 крб., жито – від 0.75 до 1.20 крб., крупа просяна – від 2.40 до 4.50 крб., гречка – від 1.50 до 2.85 крб., овес – від 0.35 до 1.20 крб., ячмінь – від 0.45 до 1.20 крб. [7.17, арк.27зв.]. У XVIII ст. чверть була загальноприйнятою мірою об’єму, тому, якщо покупець і продавець бажали розплатитися натуральними продуктами, то керувалися простим правилом – чверть пшениці дорівнює 10 пудам, жита − 9 пудам, ячменя − 8 пудам та вівса − 6 пудам. Але про обсяги постачання, продажу та суми виторгу від різних товарів на проведених тут ярмарках інформації мало, єдиним джерелом дослідження даної проблеми є Економічні примітки, але відбита в них інформація має загальний характер. На нашу думку це пояснюється тим, що торги в Подонеччі здебільшого не виходили за межі регіону і мали місцеве значення. На території Землі Війська Донського у 40-і рр. XVIII ст. корова

коштувала 5 крб., 10 сазанів – 1.60 крб., 2 цебра (1 цебро = 12,32 л. – І.Б.) меду – 75 коп., 5 цебер гарячого вина – 7.40 крб., цебро вишнівки – 2 крб., ягнята продавалися по 50 коп., мішок пшеничного борошна – 60 коп., 100 яєць – 10 коп., копиця сіна – 20 коп., мішок конопель – 50 коп., хата коштувала 10 крб., пара волів – 40 крб., шуба – 2.50 крб., зіпун – 1.50 крб., гусак – 30 коп., сорочка жіноча – 60 коп. [65, т.2, с.1963]. Наведений перелік, як видно, відбиває ціни на найбільш ходові на зазначеній території товари.

Наприкінці сторіччя, у зв'язку з заселенням краю та розвитком промисловості, все більшу увагу місцева влада надавала вирішенню продовольчої проблеми. Наприклад, керівництво Луганського ливарного заводу було стурбоване цінами на хліб та сіно, оскільки все це в значній кількості було потрібне для забезпечення заводського поселення. З листування керівництва заводу з Петропавлівським волостним правлінням від 1799 р. випливає, що на торгах у сусідніх із заводом селах ціни коливалися в наступних межах: на чверть житнього борошна – 1.30–2.50 крб., пшеничного борошна – 4–5 крб., вівса – 1.20–1.50 крб., ячменю – 1.40–2.50 крб., пшоно та гречка цінувалися, а тому продавалися по 4–6 крб., просо – 2.30–3.00 крб., особливою статтею продажу тут, як і в інших поселеннях, були спиртні напої [3.12, арк.1зв.-17зв.]. Пияцтво було великою проблемою суспільства того часу. К.Гаскойн, який будував Луганський завод, у 1795 р. писав керівникові Гірського департаменту М.Ф.Соймонову про необхідність заборонити продаж алкоголю в крамницях робочих селищ. Своє прохання він обґрунтував тим, що робітники й майстри почнуть продавати своє майно, а потім крастимуть з заводу, аби розплатитись "питейных лавках". Дана проблема хвилювала не лише керівництво Луганського заводу, а тому через 2 роки надійшло розпорядження Гірського департаменту про заборону продажу алкоголю поблизу рудників та заводів взагалі [199, с.163]. Проте торгівля алкогольними напоями процвітала в довколишніх селах. Крім ярмарків тут щонеділі улаштовувалися торги та базари, де цебро гарячого вина коштувало 3 крб., а питного меду − 1 крб. [3.12, арк.1зв.-18зв.].

Наибільшого розвитку крайова торгівля досягла у другій половині XVIII ст. У цей період основними формами внутрішньої торгівлі були ярмарки та недільні

базари, де продавалися товари народного споживання і, головним чином, сільськогосподарська продукція. При цьому чітко простежується тенденція економічного районування. Іншими словами, у різних повітах виділилися торговельні центри та райони, які тяжіли до сусідніх розвинених регіонів. Так, північний захід та північний схід краю були ринком збуту товарів зі Слобожанщини та Землі Війська Донського й деяких районів Росії, при цьому виділилися такі торговельні центри як Сватова Лучка, Біловодськ, Білолуцьк, Марківка, Стара Біла, Закотна, а також станиця Луганська, які розташовувалися на великих шляхах сполучення краю зі Слобожанщиною та суміжними регіонами. Така ж ситуація спостерігалася й на територіях повітів, розташованих на правому березі Сіверського Дінця, де серед великих центрів слід назвати слободи Муратову та Безгинівську. Але, невважаючи на активний торговельний обмін, географія економічних зв'язків краю все-таки не була широкою, все відбувалося головним чином усередині краю, де густа мережа базарів, торгів та ярмарків сприяла зміцненню економічних зв'язків між населеними пунктами краю. Як бачимо, винятком була лише торгівля коньми. На цій основі торговельні зв'язки краю з сусідніми регіонами значно зміцніли, а продаж в межах Росії та України набув загального характеру. Переваги торгівлі продукцією сільськогосподарського виробництва та побутовими товарами свідчать про економічний розвиток краю в XVIII ст. як аграрного регіону в системі південноросійського та східноукраїнського ринків.

Розвиток товарно-грошових відносин сприяв товаризації сільського господарства, пристосуванню його до потреб ринку. І якщо наприкінці XVII – в першій половині XVIII ст. сільське господарство краю перебувало лише на початковій стадії розвитку, то у другій половині століття склалися сприятливі умови для розвитку товарного виробництва. Найважливішою галуззю сільського господарства на території краю було тваринництво. В міру заселення та господарського освоєння краю все частіше виникала потреба в тягловій силі, тому великого значення місцеві жителі надавали розведенню коней. При цьому головним місцем вирощування тварин у Середньому Подонеччі були землі на території Біловодської округи (повіту).

За даними першої чверті XVIII ст. у Біловодському повіті нараховувалося 5 тис. коней на 686 дворів та 38 тис. населення, що є мінімальним показником і, на наш погляд, спричинене відносно слабким ступенем заселення краю [226, с.227]. Однак подальший розвиток господарства сприяв збільшенню поголів'я худоби. До того ж, у зв'язку з військовими потребами, уряд Російської імперії велику увагу приділяв питанням, пов'язаним з розведенням коней, та всіляко сприяв розвиткові цієї галузі господарства. Так, згідно з указом 1748 р. кінні заводи з Полтавщини були переведені в казенні слободи Бахмутського повіту [226, с.231]. 22 квітня 1765 р. на клопотання обер-шталмейстера князя М.В.Репніна Стаєнній канцелярії дано найвищий указ: Біловодську та Марківську слободи й Євсуг з навколишніми землями передати у відомство Стаєнної канцелярії. На той час у зазначених слободах уже нараховувалося 870 коней та 125 лошат. За указом від 5.01.1766 р. управляючим Деркульським конезаводом був призначений секунд-майор М.Врем'єв. При ньому було збудовано стаєнний двір у вигляді так званого "пластинника в забор" (стоячий колотий тин. – І.Б.). До 1767 р. в межах конезаводу побудована стайня для жеребців на 10 стійл, 2 стайні для кобил по 14 стійл, 2 денники, комора для зберігання вівса, кілька хлівів, а для того, щоб напувати коней, було викопано колодязь. Замість збору податків місцевим жителям запропоновано безкоштовно вивезти на завод сіно [127, с.20-30].

У 1767 р. керівництво Палацевої стаєнної канцелярії вважало за можливе відправити 38 коней зі Скопинського заводу на Деркульський, але, зважаючи на державні нестатки, відомство наказало перевести на Деркульські конезаводи 73 голови – 10 жеребців німецької і датської порід і 63 кобили іспанської, перської, англійської, неаполітанської, датської, угорської, трансильванської та російської порід. Крім цього, з Бронницького та Єрмолинського заводів привезено 2 німецьких жеребці, ще 9 кобил привезені в 1768 р. зі Скопинського заводу [127, с.31]. Таблиця наочно демонструє зміни чисельності поголів'я коней на конезаводах з 1770 по 1776 рр. (табл. А.5). Якщо в 1770 р. тут нараховувалося 140 голів (5,55% від загальної кількості коней по Канцелярії), то на початку 1773 р. – 251 (8,88%), а у грудні того ж року – на Біловодському заводі було 272 коня (9,52%), в 1774 р. – 295 (10,64%), в

1776 р. – 406 (13,87%) голів. Порівняння виражених у відсотках даних показує, що на Деркульських конезаводах знаходилася лише десята частина коней Палацевої стаєнної канцелярії загалом. Це не дивно, якщо брати до уваги особливості розведення та вирощування коней, а також те, що заводи існували ще порівняно недовго.

До моменту передачі Врем'євим заводу новому директору − Родіонову, там уже нараховувалося 16 жеребців, 157 кобил, 20 лошат трьох і чотирьох років, 35 двохрічних лошат та 46 однорічних, 23 кобилки трьох років та 30 двохлітніх, а також 40 кобилок однорічних; у 1777 р. народилося 39 лошат, 51 кобилка, також утримувалося 12 коней. Загалом на заводі нараховувалося 469 коней [127, с.33]. Згідно з "Экономическими примечаниями" Воронезької губернії на Деркульських конезаводах до 1781 р. нараховувалося 800 голів коней датської, турецької, англійської, "политанской", та "российской" порід [7.28, арк.7]. Наприкінці 80-х рр. конярство розвивалося досить жваво: у 1786 р. тут було 25 жеребців, 250 кобил, 600 лошат віком до 4-х років та 6 меринів, що становило 881 голову (див. табл.А.5) [127, с.43]. Безпорідних коней на заводі не тримали. Крім утримування державою, завод також обслуговувався населенням приписаних до Стаєнної канцелярії слобод Євсуга, Литвинівки, Марківки та Курячевки, що постачали сіно й інші корми [48, с.119-120].

Крім того, в другій половині XVIII ст. кінні заводи місцевого значення утримувало й багато поміщиків. Відмінності полягали в тому, що якщо на Деркульських конезаводах практикувалося племінне розведення тварин, то на приватних − ні. Так, граф Гендриков займався розведенням коней у маєтку, розташованому в слободі Краснянській (1764 р.), а його сусід − поміщик Шабельський у чолобитній на ім'я імператриці скаржився з приводу обмеження його земельних володінь, даних ще діду "в поддержание лошадей и протчего скота" [7.19, арк.268, 274]. Тобто скотарство у родині Шабельських було сімейною справою. Однак найбільша активність великих землевласників у розведенні коней припадає на кінець століття: у 1793 р. кінні заводи розміщувались в слободах Макаровій (поміщиці А.А.Шахової), Григоріївці, Іванівці, селах Успенському,

Петровському, Капітановому, Голубовці, Штерівці, Пришибі, Штормовім [8.5, арк.78, 85, 87, 89, 99, 103]. Згідно з даними від 1795 р. кількість подібних заводів практично не збільшилася [8.5]. Це, в свою чергу, дає підстави зробити деякі висновки про позитивний стан кіннозаводської справи, яка не тільки забезпечувала сільськогосподарських виробників Подонеччя необхідною тягловою силою, але й товаризувалася.

Крім спеціалізованих конезаводів, коней, велику рогату худобу (ВРХ), овець та свиней розводили в приватних господарствах для власних потреб. Наприклад, в приватних господарствах Слов'яносербії в 1764 р. налічувалося 989 коней, 3.545 голів ВРХ, 1.518 овець і 688 свиней, в той час як чисельність населення становила 1262 гусари та 189 поселенців, котрі займали зазначену територію [10.5, арк.563-587]. Чи візьмемо інше: у 1764 р. жителі Шульгінки скаржилися в повітову канцелярію на те, що невідомі украли у них більше ніж 600 овець та 200 голів ВРХ. У процесі розгляду з'ясувалося, що насправді було викрадено 370 овець та 103 голови ВРХ на загальну суму 715 крб., тобто збитки були в 2 рази меншими, ніж заявлено. Такі події мали місце в багатьох населених пунктах Бахмутської провінції, що є прямим свідченням збільшення поголів'я худоби та розвитку господарства загалом.

Проте цієї кількості худоби було явно недостатньо для задоволення потреб населення в продовольстві, вовні та шкірі, необхідних у ремісництві. Якщо взяти до уваги кількість господарств Бахмутської провінції і кількість худоби, що припадала на них, то уявляється можливим помітити просту закономірність: у 60-70-і рр. порівняно з ростом селянських і поміщицьких господарств поголів'я худоби збільшувалося досить повільно. На нашу думку, таке становище спричинене несприятливою у воєнному відношенні ситуацією в краї, а також низьким рівнем розвитку культури вирощування та догляду за худобою, недостатньою кількістю необхідних для цього коштів.

В останню чверть століття, зі збільшенням загальної площі пасовищ, подальшим розвитком сільського господарства і заготівлею більшої кількості різноманітних кормів скотарство в краї розвивалося динамічніше. Цьому також

сприяло поліпшення догляду, розведення нових порід та проникнення на село ринкових відносин, невід'ємною частиною яких була торгівля худобою. Однак у значній кількості худоба утримувалася лише у великих маєтках, хазяї яких володіли необхідними для її розведення статками. До кінця століття у тваринництві було поширеним вівчарство. Наприклад, у 1793 р. на землях східної частини Бахмутського повіту розміщалося 8 кошар (у маєтках Юзбашів, А.А.Шахової та ін.), а в 1795 р. – лише 4 вівчарні [8.5; 8.6]. Широко розповсюдженим було чабанство, коли отари овець влітку випасались під доглядом пастуха. Окрім вівчарства в краї займалися вирощуванням ВРХ, але у значно менших масштабах. Схожа картина спостерігалася й у сусідньому Біловодському повіті, де у 80-х рр. століття налічувалося 10000 голів ВРХ та 20000 овець на 38000 душ населення. Отже, тваринництво, особливо – поміщицьке, набирало торговельного характеру.

Тісно пов'язаним із сільським господарством були промисли – бджільництво та рибальство. Бджільництвом займалися всі верстви населення, одержуючи від нього значний прибуток. Ця галузь господарства в XVII-XVIII ст. розвивалася в двох формах – пасічництво та бортництво, які між собою розрізнялися методом розведення та догляду за бджолами. У лісостеповій і степовій зонах краю широко розвивалося пасічництво, яке по відношенню до бортництва було якісно новим етапом розвитку бджільництва як виробництва: якщо у бортах жили та давали мед і віск дикі бджоли, то у вуликах цілеспрямовано розводили бджіл, маючи на меті одержати якомога більше продуктів бджільництва. Так, ще на початку XVIII ст. приналежні жителям Ізюмського слобідського полку, а також "разных городов всяких чинов русские люди и черкасы" пасіки розміщували на землях майбутньої Біловодської округи – на берегах річок Красної, Харіної та Дуванної, "пасечные места" маячан, цареборисівців та полковника Ф.Шидловського розташовувалися на р. Жеребець [24, с.93, 95, 97-98, 101]. На правому березі – Ногайському боці – Сіверського Дінця та його притоках пасік не було через військову безпеку. У той же час у документах відсутні дані, які б могли пролити світло на деякі особливості бджільництва на зазначеній території за даний період.

В останній чверті століття тут превалював німецький тип ведення господарства, особливістю якого було використання легких однодонних вуликів. Вулик являв собою звужену догори конструкцію, куди вставлявся спеціальний отвір для бджол:"с лица не вделывают в них выемных колозней, но только одно летво, или очко" [51, с.32]. Взимку вулики ставилися на дерев'яні льохи, й так стояли до весни. Характерно, що мед та віск у місцях видобутку не продавали − через поширення бджільництва його продукція не користувалася попитом і призначалася для продажу далеко за межами зазначеної території. Про існування бджільництва на території Бахмутського, а також Донецького повітів збереглися вкрай скупі, епізодичні дані, що дозволяють говорити про існування приватних пасік, значного прибутку від яких хазяї не отримували [65, т.2, с.1953]. Це означає, що названа галузь сільського господарства тут розвивалася слабко. Очевидно на цих землях вона не була настільки поширеною, як на територіях Біловодського повіту.

Певну роль у економічному житті краю продовжувало відігравати рибальство. Цьому сприяла густа мережа великих та малих річок, безліч озер, а також штучних водоймищ − ставків та загат. На рубежі XVII-XVIII ст. переважна частина місцевого населення займалася рибним промислом для забезпечення власного столу, оскільки промислових видів риб тут не водилося [24, с.65]. На территорії Біловодського повіту такий стан речей зберігався до кінця XVIII ст., коли в річках ловили плотву, линів, карасів та раків [48, с.116]. Для вилову риби в мілководних річках на територіях краю, що входили до складу Катеринославької губернії, застосовувалися спеціальні "волоки", якими рибу ловили бродом, "підсак" для вилову раків і дрібної риби та "блешні" − блискучі мідні гачки з прикріпленими фігурками риб, яких використовували як принаду [80, с.75-77]. Проте кліматичні зміни спричинили обміління тутешніх річок та озер, унаслідок чого кількість риби зменшилася. Розвиток мірошницького виробництва також негативно позначився на стані рибного промислу: будівництво загат та гребель перепиняло шлях на нерест, сила-силенна риби гинула.

Значного розвитку рибальство досягло у донських козаків. Так, у ході археологічних досліджень Теплинського містечка було зібрано колекцію предметів

для озерно-річкового вилову риби − остроги, призначені для нічної ловлі, крючні снасті та сітки. Дослідження перелічених предметів дозволяє припустити наявність у козаків різних видів організації сезонної рибної ловлі [157, с.119-128]. Однак, розглядаючи розвиток рибальського промислу на Середній Донеччині, ми повинні підкреслити той факт, що достовірних історичних даних з цього питання збереглося мало, а тому зробити всеосяжну характеристику промислу на зазначеній території не можна.

Поряд із тваринництвом однією з економічних основ краю було землеробство. Ця важлива галузь сільського господарства розвивалася екстенсивним шляхом: переселенці, що освоювали нові землі, зорювали навколишні землі, використовували з господарською метою різні угіддя. У першій половині XVIII ст. навколо населених пунктів Бахмутської провінції, яка займала значну площину, оброблялася лише невелика частина земель. Такий стан рільництва можна пояснити, слабкою заселеністю краю та впливу таких об’єктивних факторів як несприятливі історичні (прикордонний статус, наскоки татар) та природні умови. Подальший розвиток процесу заселення краю сприяв розширенню посівних площ та подальшого розвитку землеробства

Про ступінь залучення земель краю до сівозміни в другій половині XVIII ст. свідчать такі цифри. На території Слов’яносербії в 1764 р. засівалися 5051 дес. землі, у 1766-1771 рр. відповідно до підсумків генерального межування по Новоросії загалом під ріллю було відведено 2203 дес. землі, під косовища – 6753 дес., непридатної землі було 1072 дес., з них у Бахмутському повіті під ріллею було 176 дес. (79,8%), 92 дес. – непридатної землі (8, 58%), косовища становили 544 дес. (8,05%); відповідно даних 1785 р. в Катеринославському намісництві нараховувалося 2634760 дес. придатної та 396918,75 дес. непридатної для посіву землі, в Донецькому повіті 489020 дес. землі являлись непридатними для обробки (18,5% від загальної кількості земель намісництва та 85,4% від загальної площі земель повіту) та 83337 непридатними (20,9% та 14,56% відповідно), на частині земель краю, що входили до складу Бахмутської провінції 243080 дес. землі розорювалися (9,22%, 81,01%), і 56977 виявилися непридатними для посівів

(14,35%, 18,98%); згідно з "Описанием к Атласу Екатеринославского наместничества", укладеного в 1795 р., кількість земель у Донецькому повіті становила 7603757 дес., з них оброблялися 7426463 дес. (97,66%), 73295 дес. не використовувалися через їхню неродючість (0,96%) і 103999 дес. було зайнято під косовища (1,36%) [10.5, арк.563-587; 7.30, арк.89; 8.5, арк.169-207; 93, с.231-233, табл.283; 28, с.32-38]. Наведені статистичні дані свідчать про те, що в другій половині XVIII ст. все більша кількість земель прилучалася до сівозміни, разом з тим пустували чимало земельних площ, використовуваних під косовища. Така ситуація спостерігалася майже повсюдно в Середньому Подонеччі на розташованих по правому боці ріки територіях. Це визначалося природним фактором − строкатістю ґрунтів, більш придатних для виростання трав, ніж культивованих у сільському господарстві рослин.

На землях Біловодського повіту помічаємо подібну ситуацію в землекористуванні. Тут генеральним межуванням було охоплено 590000 дес. землі, з них 148000 дес. – рілля (25,08% від загальної площі земель), 20000 дес. – непридатної землі (3,38%), 412000 дес. – косовища (69,83%); у середині 80-х рр. тут нараховувалося 590660 дес. землі, серед яких під ріллею перебувало 14800 дес. (24,8%), непридатної 20046 дес. (3,39%), площа косовищ становила 412008 дес. (69,75%); у 1785 р. рілля тут займала 69724 (11, 55%) дес., косовиця – 512881 дес. (84,97%), непридатної для вирощування рослин – 4360 дес. (0,72%), загальна площа земель (ліси та землі під поселеннями тощо) становила 603565 дес. [93, с.237, додаток 2; 48, с.118].

Основною культурою в земелеробстві традиційно були зернові. Перша половина XVIII ст. у краї пройшла під знаком боротьби з татарами, чий наскок у 1736 р. спричинив спустошення і без того слабко розвиненої в господарському відношенні Бахмутської провінції. До цього періоду належить згадка про вирощування тут "хлеба" [55, т.9, с.487, №6699]. Починаючи із середини століття в краї практично повсюдно культивувалися різні сорти злаків − пшениця, жито, ячмінь, овес, крім того вирощувалися просо і гречка. У господарствах Слов’яносербії врожайність перерахованих вище культур на 1764 р. була

неоднаковою й загалом становила 2391,9, 5852, 964, 466, 455, 39 чвертей з десятини відповідно [10.5, арк.563-587]. При цьому врожай гречки був найменшим, оскільки вона висівалася в невеликій кількості та вживалася тільки в харчування людей. Через нестійкість погодних умов ярові культури, навпаки, висівалися в значних кількостях, оскільки озимі могли загинути.

До того ж часу відносяться й знайдені В.І.Подовим в різних архівах дані про врожайність жита і пшениці, що наочно демонструють різницю врожайності на полях навколо Маяцького, Тора і Ямполя, розташованих в одній географічній зоні. При цьому в деяких місцях збирали всього у 2-3 рази більше зернових ніж посіяли (тобто врожайність сам-2, сам-3) [199, с.101]. Порівняльний аналіз опублікованих А.О.Скальковським даних також приводить до висновку про те, що, незважаючи на введення до сівозміни значної кількості посівних площ, врожаї 80-х рр. не були високими, а нові врожаї в цілому у півтори рази перевищували витрати. Так, згідно з "Ведомостью о бывшем в Екатеринославском наместничестве урожае хлебов в 1789 г." збір жита на 127,929 чвертей перевершував посів, пшениці – на 52,288 чвертей, ячменю – на 20,159 чвертей, вівса – на 42,466 чвертей, проса – на 67,793 чвертей, гречки – на 81,656 чвертей, насіння коноплі зібрано на 13,036 чвертей більше ніж посіяно, льону – на 11,036 чвертей, гороху – на 6,421 чвертей, сочевиці – на 62 чверті, маку – на 273 чверті, квасолі – на 370 чвертей, бобів – на 4 чверті, загальний прибуток склав 423,497 чвертей, при цьому висівалося 543,209 чвертей зернових та технічних культур [224, т.1, с.282, табл.10].

На полях сусідньої Біловодської округи та Воронезької губернії загалом у 1782-1784 рр. зібрано 2803709 чвертей озимого та ярового жита, яке в цих місцях вважалося маловрожайною, але найбільш популярною культурою, 557888 чвертей полби, озимої та ярової пшениці, 470804 чвертей ячменю, 1010822 чвертей проса, 1010822 чвертей гороху та сочевиці, 1448279 чвертей гречки. На 1460267 душ населення провінції припадало 6443980 чвертей, тобто по 4 чверті та 3 четверика хліба, чого, на думку губернатора Черткова "достаточно с избытком" [7.17, арк.16]. Достатність родючих чорноземів сприяла тому, що "урожай примерно бывает в хорошие годы против посеву вчетверо; а в средние втрое; в худшие ж с посевом

наравне" [48, с.116]. Гадаємо, що не лише особливості ґрунтів об’єктивно спричинили таку ситуацію на землях наведених повітів, а й загалом характеристики природних умов лісостепу та степу, які часто сприяли формуванню бузлічі локальних і мікролокальних просторів зі своєрідними погодними процесами, що й приводило до відмінностей у врожайності окремих ланів і навіть ділянок ланів.

Поряд із зерновими культивувалися і технічні культури, які використовувались як сировина для виготовлення полотна та різних ремісничих виробів. У зв’язку зі збільшенням кількості населення краю попит на полотняну тканину, необхідну для пошиття одягу, зростав. Це викликало розширення посівних площ таких культур як льон і коноплі. На території, що протягом XVIII ст. входила до складу Бахмутського, Донецького і Біловодського повітів, їх вирощували повсюдно [48, с.116; 73, с.55]. Зі стебел рослин виготовлялися грубі тканини, а насіння вживалося в їжу.

Наявність значного земельного фонду сприяла поширенню на досліджуваних територіях локальних варіантів трипільної та перелогової систем обробки землі. В агротехніці практично не застосовували добрива, лише навесні, для того щоб ґрунти не виснажувалися, випалювали виросли за літо бур’яни. Врожайність ланів досягалася завдяки чергування сівозміни.

Найбільш поширеним знаряддям обробки ґрунту тут був плуг. Російськими переселенцями традиційно використовувалася соха, українці ж на більшій частині території свого розселення застосовували плуг та рало. Але в прикордонних областях розселення росіяни перейняли в українців техніку обробки землі, при якій переважне значення мав плуг. Поширення традиційних знарядь сільськогосподарського виробництва вказує на їхній зв’язок з етнічною традицією. У маргінальних ареалах етнічного розселення в подібних природно-економічних умовах при змішаному етнічному складі спостерігалися взаємовпливи в культурно-господарській області. На нових територіях у період їхнього освоєння при змішаному етнічному складі "перемогли" не традиційні знаряддя праці, а місцеві, що відповідали тутешнім природним умовам. Академік Гільденштедт відзначив, що російське населення Бахмутського (Біловодського також. − І.Б.) повіту запозичило

від українських мігрантів "многие обычаи": традиційною сохою вони вже не користувалися й орали землю великим плугом, запряженим волами. При цьому російські однодворці продовжували тримати коней і використовували їх лише для їзди, тоді як українці запрягали волів [73, с.63].

Соха тут не знайшла широкого застосування, оскільки місцеві ґрунти містять глину, крейду й пісок, внаслідок чого погано піддаються обробці подібними знаряддями [248, с.192]. Оранка землі під зяб виконувалася в жовтні, навесні лани засівалися маком, анісом, ячменем, пшеницею, вівсом, горохом, просом, льоном та коноплею по черзі. На вперше розораній цілині сіяли або аніс, або просо на твердому ґрунті, пшеницю − на м’якому. Наступного року поле знову засівали просом та пшеницею, а потім − вівсом та житом [51, с.32-33]. Після цього поле на декілька років залишалося в перелозі.

Як допоміжні галузі сільського господарства розвивалися городництво та садівництво. Багато городніх культур виростали тут у дикому вигляді й були окультурені переселенцями. Серб С.С.Пишчевич у мемуарах писав, що на землях краю, відведених у 1753 р. під поселення Слов’яносербії, виростали дикий часник та цибуля, які іноземці вживали в їжу разом з "другою травою, способною к варенью пособлять себя, а простой народ толко однимы сухарямы и такою дикою травою и водою да овощ" харчувався [75, с.189].

В другій половині XVIII ст. місцеві жителі вирощували капусту, ріпу, моркву, огірки, часник, баштанні культури. З кінця 70-х рр. на землях краю вирощували картоплю, однак ця культура впроваджувалася дуже повільно. Важливо відзначити, що на різних територіях краю застосовувалися різні прийоми агрокультури овочів. Так, у Бахмутському, а потім і в Донецькому повітах овочі вирощували на городах, а в Біловодській окрузі − на полях [48, с.61]. Тут розводили, головним чином, баштанні культури, гарбузи, капусту, огірки та петрушку.

Певного розвитку в краї досягло садівництво. Більшість садів насаджувалася у поміщицьких маєтках: повсюдно садиби оточувалися вишневими та іншими фруктовими деревами [7.31, арк.31; 8.5; 8.6]. Крім цього в деяких населених пунктах (наприклад в станиці Луганській, с. Білому та ін. − І.Б.) розводилися виноградники

[110, с.87; 199, с.103]. Особливістю Біловодського повіту було те, що місцеві жителі садів не вирощували.

У господарському житті краю наприкінці XVIII ст. певну роль відігравала промисловість. З проблеми розвитку Торських та Бахмутських соляних промислів − найстарішої в Донбасі XVII-XVIII ст. галузі промисловості − перші аналітичні дані з'явилися ще під час функціонування промислів [7.7, арк.1-32зв.; 7.32, арк.2-8]. Вони датовані 30-ми рр. XVIII ст. та містять відомості про стан промислів, прибуток та інше. Пізніше цим питанням цікавилося багато дослідників. Так, деякі аспекти даної проблеми розкриваються в працях таких істориків як А.О.Скальковський, Д.І.Багалій, О.Л.Цукерник, О.Г.Слюсарський [289; 81; 234, с.272-281; 226, с.315-328]. Однак найбільш повна характеристика солепромислів міститься в працях сучасного українського історика В.О.Пірка, чималою заслугою якого є також публікація серії матеріалів та архівних документів, де розкрито досліджувану проблему [194, с.91-93; 197, с.3-23].

Формуванню гірничо-металургійного комплексу в Донбасі присвячено низку досліджень. Серед них − нарис А.О.Скальковського, збірка документів за редакцією О.О.Зворикіна [223, ч.2; 192; 138, т.1, с.36, 38]. Важливим внеском є монографія істориків-краєзнавців В.І.Подова та В.С.Курило, в якій розкривається безліч білих плям у вивченні означеної проблеми [202]. Автори висвітлюють історію будівництва й роботу Луганського ливарного заводу. Однією з дослідницьких робіт В.І.Подова є книга "Відкриття Донбасу", у якій краєзнавець змальовує історію відкриття й розробки родовищ кам'яного вугілля в XVIII ст. [198]. Отже наведене коло проблем в історичній літературі одержало досить повне висвітлення, тому автор даного дослідження зосередив свою увагу на вивченні ремісничого виробництва та розвитку промислів.

Серед промислів у краї одержали поширення "будные", продукція яких поставлялася для забезпечення армії та промисловості − випалювання поташу, деревного вугілля, гонка дьогтю, "смольчуги". Важливим промислом тут був видобуток селітри. Письмові джерела не зберегли згадок про цю галузь господарювання, втім низку інформації можна почерпнути з археологічних джерел.

В результаті археологічних розвідок на території Луганщини зафіксовано близько 35 комплексів, де вироблялася селітра – "майданів", розташованих на вершинах курганів (берегами річок Айдар, Деркул, Євсуг, Красна). Один з таких комплексів було досліджено М.М.Ключневим біля сучасного смт Біловодськ у 1991 р. [158, с.18-22]. Під час досліджень було відтворено картину процесу селітроваріння. Для видобутку селітри з гумусу, який у великій кількості знаходився в насипах, на вершині кургану викопувалася яма, на плоскому дні якої викопувався ряд ям меншого діаметра і глибини. Поруч виявлено залишки дерев'яних конструкцій і так звані "вуса" – відвали ґрунту. За припущенням М.М.Ключнева "вуси" являють собою не просто відвали відпрацьованого ґрунту, що змішувався з водою та потім виварювався, а виробничі майданчики, на яких збагачувалася отримана селітра. З вершини кургану сировина стікала по дерев'яних жолобах.

У зазначений період селітру одержували зі старих дерев'яних стін чи штучно виготовленої суміші з гною, будівельних відходів, попелу, гілок та землі (залишки чогось подібного виявлено і при розкопках майдану поблизу Біловодська). Цю суміш розкладали в дерев'яні ємкості і заливали водою. Через 24 години вода зціджувалася, нею ж заливали другу ємкість, на дні якої знаходився вкритий циновкою попіл. Отриманий у результаті відстоювання луг варили протягом 18-20 годин у мідному казані. Цю масу також відстоювали і зливали в посудину, де вона кристалізувалася в селітру [177, с.230-233]. Описаний технологічний процес в основному збігається з виявленими в під час розкопок залишками сировини й виробничих майданчиків. Наявність таких "майданів" XVIII ст., головним чином на півночі Луганщини, свідчить про поширення промислу на землях, які культурно та історично тяжіють до Слобожанщини. На наш погляд варто звернути увагу на тимчасовий характер промислу. В "Описании Воронежского наместничества" сказано, що в Біловодському повіті заводів, фабрик та промислового виробництва немає [48, с.60, 120]. Отже, селітроваріння або не було традиційним промислом місцевих жителів, або на 1785 р. вже не існувало.

Поряд з цим розвивалося ткацтво, бондарство, кушнірський, шкіряний та інші кустарні види виробництва, які базувалися переважно на власній сировині та праці

членів родини [7.28, арк.1-54; 7.29, арк.4-6зв.; 7.30, арк.25зв.-39зв.; 7.31, арк. 24зв.; 80, с.86-93]. Украй рідкісним був промисел вибійщиків. Вони працювали як удома, так і на ярмарках під відкритим небом. Суть їхнього ремесла полягала у вибиванні візерунків на полотні. Майстер накладав полотно на вибійну з нарізними візерунками дошку, попередньо оброблену синьою фарбою, в результаті на полотнині з'являвся відбиток. Малюнки на дошці вирізували з обох боків так, щоб можна було одночасно вибивати два візерунки. Набивні полотна використовувалися для пошиття одягу і постільної білизни [80, с.93-94].

Значного розвитку досяг тісно пов'язаний із землеробством винокурний промисел. Зі збільшенням площі орної землі селяни одержували досить зерна, щоб годувати себе і худобу, а його надлишок переробити на алкогольні напої, які користувались значним попитом. До того ж продаж алкоголю давав великий прибуток, що обумовлювало поширення винокуріння. До 1793 р. на землях Донецького повіту діяли 12 винокурних та 1 пивоварний заводи, через 2 роки кількість винокурень досягла 19, тоді ж був відкритий горілчаний завод у с. Н.Божедарівка [8.5; 8.4]. Про внутрішній вигляд винокурень та особливості протікання виробничих процесів дає уявлення опис, зроблений академіком І.А.Гільденштедтом в с. Протопопівка Бахмутського повіту в 1774 р. Під час будівництва заводу в даху робили отвір для проходження диму, по торцях − вхідні двері. Усередині, уздовж стіни, розміщувалися чани для шумування закваски, а також печі з двома отворами. У верхні отвори печей опускалися напівсферичні казани, вироблені з чавуну, куди лягав закритий кришкою затор. Щоб уникнути випаровування, щілину, яка утворювалася між кришкою та казаном, обмазували тістом. У кришці між краєм і центром знаходився невеликий отвір, на який ставили горщик у формі усіченого конуса ("шолом"). З нього виходили 2-3 глиняні трубки, що з'єднувалися однією мідною трубкою. Під нахилом ця система проходила через дерев'яний "холодильник", над яким по підвішених жолобах протікала холодна вода. Пара, потрапляючи в мідні трубки "холодильника", конденсувалася і горілка стікала в підготовлені ємкості. По краю нагрівальних казанів прокладалися жолоби, по яких перероблений затор, "называемый у великороссов чихирем, а у малороссов

– бардой" стікав у корита. Таких казанів у винокурнях ставили до 4 в ряд під кожною стіною, між ними ставили великий мідний казан, необхідний для нагрівання використовуваної при готуванні затору води. За оцінкою академіка, подібний пристрій украй неекономічний, оскільки форма та положення "шоломів”" не дозволяли збирати пару в максимальному обсязі, внаслідок чого значна частина спирту випаровувалася [73, с.71-72].

Поширенню винокурень сприяли пільги, надані урядом. У 1750 р. козакам Малоросійських та Слобідських полків, що живуть у російських містах і повітах, було заборонено займатися винокурінням, у тому числі заборона торкалася і земель нашого краю. Існування монополії в цій сфері значно збагачувало казну, тому право дозволу на винокурний промисел залишалося за державою. У 1764 р. в рамках "Плана о поселении в Новороссийской губернии", затвердженого Катериною II, розглядалися питання розвитку торгівлі та промисловості краю. Згідно з "Планом ..." сербським переселенцям дозволялося влаштовувати винокурні заводи, але за умови наявності поблизу лісових масивів [55, т.16, с.667, №12099]. У такий спосіб уряд вирішував наступні завдання − збільшення фінансів, зміцнення економічного становища місцевої правлячої верхівки та захист і без того поріділих на той час лісів.

Деревообробка для побутових та виробничих потреб також мала місце. Однак цей промисел не був поширений, оскільки тут не вистачало достатньої кількості лісів. Продукція деревообробки використовувалася головним чином у будівництві та виготовленні господарських знарядь праці. У 1699/1700 рр. капітан московських стрільців І.Верховський досліджував стан лісів на Сіверському Дінці. З його звіту випливає, що ліси Середньої Донеччини займали незначні площі і для промислового використання непридатні, крім того найбільший лісовий масив, який розташовувався в районі козацьких містечок Боровського, Сухарева та Краснянського, на той час був уже частково вирубаний [56, с.199-201]. Інакше кажучи, проблема збереження й без того нечисленних лісів виникла вже на рубежі XVII-XVIII ст., коли активізувалося заселення краю і розпочалося масове будівництво населених пунктів. Розробка Бахмутських та Торських солепромислів,

де як паливо використовувалося деревне вугілля, також вимагала значної кількості лісів. У даному зв'язку в 1732 р. Анна Іоаннівна відхилила прохання козаків про вирубку лісу для добудування палісаду навколо Черкаського містечка та в Трьохізбенському юрті. Території Подонеччя було оголошено заповідною зоною і жителі краю були зобов'язані звертатися до Сенату за дозволом на вирубку. В наказі говорилося про те, що "в осадных заповедных рощах, лежащих при донских и донецких станицах ... никому на полковыя и протчия потребности лес для представленных в том доношении резонов, рубить запретить, дабы оныя рощи опустошены не были" [13, с.209-211]. Цей захід також переслідував іншу мету: край ще не був надійно укріплений і піддавався нападам татар, для оборони від яких влаштовувалися дерев'яні засіки.

Однак, багато поміщиків, незважаючи на заборону, продовжували вирубувати ліс. Так, полковник І.Гаража в лісі Великому Пристені, який ріс на його землях, вирубав більше ніж 300 великих дубових брусів для будівництва млина. У джерелах знаходимо чимало свідчень вирубки лісу для будівництва садиб, через що було знищено значні площі промислового та дров'яного (використовувався під дрова) лісу [65, т.2, с.1953-1954]. Загалом до кінця XVIII ст. в краї виникла паливна проблема, оскільки ліси були практично знищені.

Серед інших промислів слід зазначити мірошницьке виробництво, яке розвивалося в Подонеччі здавна. Так, ще в 1704 р. населення Ізюмського полку побудувало на р. Жеребець 3 млини, з цього року до другої половини століття даних про млинарство немає. Вже у 1763 р. в Луганському та Каменському станичних юртах Землі Війська Донського на річках Деркул та Глибока стояли 3 млини, разом з тим у розпорядженні жителів Бахмутського гусарського полку та Біловодського повіту знаходилося до 17 млинів, використовуваних не лише для власних потреб, а й як ще одне джерело прибутку: за помол на полкових млинах стягувалася платня в розмірі від 1 до 2 крб. [24, с.102; 8.9, арк.1046, 1067-1068; 7.28, арк. 54; 10.6, арк.409-409зв.]. Наприкінці століття в Донецькому повіті діяло 90 водяних млинів та 6 вітряків [8.4; 8.5; 8.6]. Поширення саме водяних млинів визначалося наявністю річок зі швидким плином, що приводив у рух механізм млинів.

Водяні млини ставили на струмках і річках без загат, а звичайні сільські млини ставили на річках при штучних загатах, улаштованих за допомогою гребель. Через такий млин проходив великий горизонтальний вал, кінець якого виступав за стіну, на нього насаджували вертикальне колесо, що рухалося під дією води. Всередині млина на цей же вал надівалося зубчасте кулакове "сухе" колесо, що зчіплювалося з горизонтальним ланцюжком шестернею. На вісь шестерні насаджувалися верхній та нижній жорна й нерухомо закріплювалися на міцній підставці за допомогою дерев'яної рами-хомута. Безпосередньо під жорнами розташовувалася кам'яна, у вигляді усіченої піраміди, шухляда, призначена для стікання зерна на жернови [248, с.201]. Такого типу млини, що відрізнялися лише кількістю постав (2-3), будувалися городянами і жителями різних населених пунктів, у великих маєтках будувалися млини з 6 поставами.

Розвиток мірошницького виробництва стимулював видобуток мірошницького каменя, необхідного для помелу зерна. Для влаштування жорен використовували піщаник, чималі поклади якого відомі повсюдно на Середній Донеччині, однак його видобуток здійснювався не скрізь. Академік Гільденштедт, подорожуючи, зауважує, що "у слободы Протопоповской на высоком берегу Донца ломают песчаник, который годится частью на точильные камни, частью на мельничные жернова. Отсюда снабжаются мельницы на Луганчике..." [199, с.128]. Отже, у досліджуваний період на території краю млини були єдиними технічними установками, які механізували виробничі процеси. Протягом XVIII ст. млинарство відокремлюється від сільськогосподарських промислів і становить окрему галузь виробництва. Однак, виокремлення млинів у великі підприємства мануфактурного типу, як це відбувалося на Слобожанщині та Лівобережжі, не сталося, оскільки специфіка господарського розвитку краю визначала умови існування цього промислу загалом.

Огляд господарського розвитку краю в цілому дозволяє виділити географічне районування й з'ясувати спеціалізацію окремих галузей економіки. Так, у північній частині краю активно розвивалося землеробство (вирощування зернових та городніх культур) і скотарство, що мало товарний характер. Промисловість тут була відсутня, а виробництво селітри, незважаючи на існування численних майданчиків, не набуло

широкого розповсюдження, оскільки концентрувалося на певній території. У центрі та на півдні поряд із землеробством, садівництвом та скотарством важливими галузями економіки були промисловість та гірничо-металургійний комплекс, що наприкінці XVIII ст. тільки-но почав формуватися. Ремісниче виробництво на Середній Донеччині зародилося всередині натурального господарства й у XVIII ст. ще не вийшло за рамки мануфактури. Основною організаційною формою ремесла тут були кустарні промисли, продукція яких знаходила збут як на території краю, так і за його межами. Але здебільшого промисловики орієнтувалися на місцеве виробництво і збут. Певні зрушення відбулися й у сільському господарстві. Протягом століття розширилися посівні площі, поглибилася господарська спеціалізація окремих районів, великого значення набула племінна робота у тваринництві, яке в краї мало чи не першорядне значення. Через негативний вплив природних умов вирощування зернових мало ризикований характер, але значно розвинулося наприкінці століття, коли почали застосовувати нові прийоми агротехніки та відповідні знаряддя для обробки землі. Садівництво та сільськогосподарські промисли мали другорядне значення. Характерною рисою господарства загалом була його товаризація та пристосування до умов ринку.

4.2 Історико-археологічна реконструкція містечка “Луганське” як спроба моделювання господарсько-побутового укладу типового поселення

Письмові джерела не дають достатніх підстав для реконструкції життя населення краю в його конкретно-історичному розмаїтті. Використання лише архівних матеріалів явно недостатньо при здійсненні спроби моделювання системи життєзабезпечення населення степової зони. Розумінню господарсько-побутової специфіки регіону сприяє залучення даних археології. Насьогодні в краї археологічним розкопкам підлягає лише деяка частина пам’яток пізнього середньовіччя. До їх числа належить і донське містечко Луганське (Луган), початок археологічних досліджень якого поклали суперечки місцевих краєзнавців про час його заснування та місце розташування. У 1992 р. експедицією ЛДПУ під керівництвом К.І.Красильникова в передбачуваній зоні селища були проведені розкопки, у результаті яких виявлено значну кількість матеріалів, що підтверджує існування містечка та розкриває деякі маловідомі сторінки його історії [1.5, 88арк.].

Містечко Луганське розташоване за 3 км від сучасного смт Станично-Луганське Луганської обл., на невисокій терасі лівого берега р. Сіверський Донець, складеної із сильно запісочених намивних ґрунтів. Попередній огляд місцевості дозволяє лише виявити загальні контури містечка. Північна межа селища проходить уздовж берега Широкої Протоки, що з’єднує озера Пеньковате і Слюсарка. Північно-західні межі селища не визначаються, оскільки ця територія щільно заросла лісом. За залишками збережених у цій частині "валів/насипів" можна судити про довжину поселення близько 500-550 м. Загалом параметри селища такі: довжина – 700-800 м, ширина – 100-200 м, селище лінійно витягнуте між сучасним берегом Сіверського Дінця та Широкою Протокою (додаток В.4). Площа селища становить приблизно 110-120 тис. м^2. Однак на значній території поселення тепер розташовується лісорозсадник обласного лісництва, що утруднює проведення археологічних розвідок.

Під час проведення розкопок були виявлені залишки насипів, умовно названих "валами", що оперізують селище декількома лініями. Один з "валів" дуже виразний, рівний, інші "вали" зафіксовані в лісовій частині, а тому не помітні. Загалом висота

"валів" коливається в межах 0,5-1-1,7 м, вершини плоскі, у деяких місцях майже рівні, уздовж цих споруджень по обидва боки простежуються невеликі поглиблення − ровчаки. Одна з валоподібних ліній тягнеться уздовж русла Сіверського Дінця й у двох місцях цей "вал", за допомогою таких споруджень з'єднується з північно-східним "валом", що тягнеться уздовж Широкої Протоки. Північно-східний насип, сумнівів у штучному походженні якого немає, у багатьох місцях зберігся добре, особливо в північній частині, де висота уцілілої споруди становить 1 м, а ширина − не менше 5 м. Від цього "валу" відходить низка відгалужень, в основному на схід, тобто в напрямку берега Широкої Протоки, що, у свою чергу, мають різні, здебільшого протилежні напрямки. Усі лінії "валів", з'єднуючись під кутом 25-30°, становлять одне ціле, однак будь-якої свідомо визначеної, чіткої системи в їхньому розташуванні не встановлено. Частина "валів" нівельована, змита, у деяких випадках вони просто обриваються і зникають, не маючи "прив'язки" до загальної системи (див. В.4).

У даному разі доречна постановка проблеми про функціональне призначення описаних споруд, оскільки її вирішення дозволяє не тільки конкретизувати тип населеного пункту, але й певною мірою реконструювати його зовнішній вигляд. Крім того, врахування характеру фортифікаційних споруд також необхідне для уточнення хронології існування Луганського містечка.

Можливе пояснення поставленої проблеми подається дослідником цієї пам'ятки К.І.Красильниковим. Учений дійшов висновку про неможливість створення "валів" як системи захисту від ворога чи укриття від паводків [170, с.38]. На користь його доказів свідчать дані стратиграфії та топографії селища. Стратиграфія горизонтів указує на те, що ця територія сформувалася, в основному, з намивних, наносних пісчанико-мулистих ґрунтів алювіального походження, що підстилають та перекривають культурний шар пам'ятки. Це свідчить про те, що поселення протягом тривалого періоду піддавалося регулярному затопленню паводковими водами Сіверського Дінця. Цілком можливо, що в такій ситуації, коли рівень води в річці через кожні 20-30 років піднімався до 7-8 м, "вали" не виконували функцію дамби, оскільки їхня висота не перевищувала рівня води. Так,

на деяких ділянках, особливо уздовж Широкої Протоки, висота "валів" сягає 3-4 м. У ті періоди, коли паводок був низьким, необхідність у захисті відпадала, оскільки місце розташування селища природним чином підняте над рівнем води [1.5, с.7].

На думку К.І.Красильникова спірні "вали"/насипи могли бути земляною огорожею, що окреслює селище [170, с.38]. На вершині невисоких насипів могли ставити дерев'яну огорожу, частокіл або тин, які створювали видимість закритого простору. Адже характер місцевості іншого не вимагав. Ґрунт для насипки "валів" брали поруч, про що свідчать неглибокі розмиті рови, які спостерігаються з обох боків насипів.

Це припущення цілком підтверджується етнографічними даними, з яких відомо, що козачі містечка будувалися в затишних місцях, у лісі, за болотом чи на острівці в густих очеретах. Можливим поясненням саме такого розміщення донських містечок є воєнно-здобичницький характер козачого господарства, що утримувався до XVIII ст. Місце обносили частоколом або тином, зверху присипали землею й оконтурювали невеликою канавкою. Конструктивні особливості подібних споруджень козаки пояснювали так: "Пускай, говорили прадеды донцов, бусурманы жгут наши городки, мы в неделю выстроим новые, и скорее они устанут жечь, чем мы строить новые" [146, с.4]. Інакше кажучи, створення якихось фортифікаційних споруд не мало сенсу за умов коли здійснення тотального контролю над регіоном було ще неможливе. Проте, територіальне розширення Землі Війська Донського у бік татарських володінь та військовий спосіб життя все ж вимагали створення певних форпостів, функцію яких і виконували згадані вище містечка.

Виконання такої функції, на наш погляд, пояснює наявність звивистої системи "валів" з численними відгалуженнями. Можна припустити, що спорудження "валів" було пов'язане не тільки з необхідністю обгородити селище, а й з потребою в його захисті від ворожих нападів. Фортифікації розташовувалися на території містечка й за його межами − зі сторони, не захищеної річкою. Можливо, ця система була розрахована на те, щоб у випадку несподіваного нападу татар мати можливість призупинити їх. Кочівники не вели тривалої облоги, їхня тактика ведення війни полягала в блискавичному нападі, що козаки неодмінно мали б враховувати при

будівництві оборонних споруд. Стосовно ж поперечних "валів", які простежуються всередині лінії зовнішніх укріплень, можна припустити, що вони розділяли містечко на кілька господарсько-побутових частин: житлова, тваринницька, виробнича (ремісничa).

Територія містечка Луганське являє собою горизонт інтенсивно прожареного ґрунту (пухкої печини) потужністю від 3 до 20 см. Шар яскравого жовто-гарячого, місцями червоного кольору характеризується нерівномірністю товщини: інтенсивність його наростання в деяких місцях невелика, в інших він залягає у вигляді скупчень та заповнення ям. Аналогічна жовто-гаряча печина заповнює виявлені під час досліджень ями-вогнища та ями-печі, з якими пов’язані знахідки фрагментів кераміки та кальцинованих кісток тварин. Під горизонтом печини, на всій площі її залягання, зафіксовано невеликий, але інтенсивний за щільністю горизонт, що складається з чорної золи та вугілля. Зрозуміло, що наявність подібної картини зумовлена пожежею. Відомо, що під час Булавінщини містечко Луганське не було знищене карателями, оскільки не брало участі у повстанні. Але згодом, за нез’ясованих обставин, селище згоріло.

Наявність на дослідженій площі селища безлічі глинобитних прожарених майданчиків може вказувати на можливість розміщення тут наземних глиняних будівель (це єдина, археологічно зафіксована, ознака вірогідного житла). Така забудова, детально описана Є.Е.Бломквіст, характерна для донських містечок на рубежі XVII-XVIII ст., коли хутори, як відокремлене господарство, ще не були відомі і козаки жили в станицях, де налічувалося від декількох десятків до декількох сотень дворів, обведених дерев’яними чи земляними укріпленнями. Козачі хати-курені будувалися поруч, одна біля одної, надвірних та господарських будівель при них не існувало, оскільки козаки вели воєнний спосіб життя і тільки з поширенням у XVIII ст. землеробства характер забудови садиби змінився [85, с.38]. При цьому вибір глини не випадковий, оскільки на території краю вона є чи не найпоширенішим природним будівельним матеріалом, відомим з найдавніших часів та використованим у цьому регіоні й донині [85, с.90].

На території селища були розкриті вогнища та печі. Від вогнищ залишилися лише круглі ями, заповнені попелом, керамікою, склом та кальцинованими кістками тварин. Під одним з вогнищ простежується прожарений ґрунт, що є конструктивною ознакою відкритого вогнища. Ступінь прожареності ґрунту під кострищем свідчить про тривалість функціонування або інтенсивності полум'я в ньому. Ще одне вогнище, заповнене ошлакованою печиною, свідчить про наявність високого температурного режиму всередині печі. Знахідки чималої кількості кераміки у заповненнях печей та вогнищ свідчать про розвиток тут гончарного виробництва та використання вогню при обпалюванні керамічних виробів.

Існують різні моделі, що відтворюють конструкцію подібних печей. За однією з версій в часи пізнього середньовіччя кераміку випалювали в обмазаних глиною двох'ярусних горнах круглої чи грушоподібної форми. За допомогою перегородки з отворами горно розділялося на верхню та нижню камери, для того щоб виходив дим, нижня камера також розділялася на дві частини. В устя горна закладали дрова, а верхня камера завантажувалася керамікою [219, с.27-28; 261, с.130]. За іншою, базованою на даних етнографії, версією, над улаштованим в ґрунті горном піднімався напівкруглий клобук, що перекривав камеру для випалювання. Клобук складався з плетеного каркаса, на який укладалися й обмазувалися глиною ряди бракованих горщиків. У ході випалювання каркас згоряв, а перекриття зберігалося та слугувало протягом тривалого часу. Таке конструктивне рішення горна мало поширення на Наддніпрянській Україні [106, с.131].

Наявні матеріали демонструють певну подібність з першою моделлю. Розкриті вогнища та печі є залишками напольних печей, що являли собою обгороджену стінами і перекриту ґратами з отворами для полум'я конструкцію. Ґрати умовно розділяли піч на дві частини й виконували роль поду, на який клалася різна продукція гончарного виробництва. Такі печі належать до числа вогнищ відкритого типу, що поширилися серед напівосілого населення степових регіонів [170, с.37].

Простежений у печах Луганського містечка шар розжареної печини непрямо свідчить на користь того, що тут технологія випалювання могла бути трохи іншою. Поскільки існує необхідність особливо ретельно відгородити керамічні вироби від

дії продуктів горіння і від нерівномірного впливу температури полум'я на звернений до нього бік, майстри-керамісти виробили прийоми випалювання, що відомі до нашого часу й детально описані у відповідній літературі [219, с.32]. Суть ще одного зі способів полягає у використанні спеціальних вогнетривких коробок − капсулів, куди вкладали посуд, замазуючи усе глиною. Випалення відбувалося в спеціальних печах-муфелях, при цьому вставлена вогнетривка коробка з усіх боків обпалювалась полум'ям, прямому впливу якого посуд не піддавався. Одна з особливостей таких горен полягає в періодичності їхнього застосування, іншими словами − горно розпалювали щоразу для випалювання нових партій керамічних виробів.

Якість випалювання кераміки перебуває в прямій залежності від температури та її перепадів, складу утворюючих полум'я газів, головним чином − балансу кисню та вуглекислого газу. Керамічний комплекс Луганського містечка представлено тонкостінними теракотовими предметами, що обпікаються значно швидше від фарфору і т.д. Для випалювання теракоти необхідна температура від 600 до 1400°С, при цьому з керамічної маси виходять не тільки залишки води, але й вода, хімічно розчинена в глині. Про ступінь температурної обробки кераміки можна судити виходячи з характеру зламу її фрагментів: ступінь щільності теракоти невелика, тому після випалювання вона залишається пористою, а черепок − грубий, кольоровий і тонкий, поверхню такої посудини додатково обробляти не слід. Майстри з Луганського містечка для випалювання посуду та кахлів очевидно використовували дуб та осику, що росли в заплаві Сіверського Дінця [56, с.90]. Застосування дуба пояснюється значною кількістю тепла, яку він виділяє при горінні, осики − тривалістю тління, що дозволяло підтримувати в горні необхідну для випалювання температуру.

Матеріальний комплекс досліджуваного селища представлено як керамічними виробами, що у великій кількості знайдено майже на всій площі розкопу, так і виробами з металу та каменю. Серед них масовою категорією є посуд і кахлі. За морфологічними та функціональними ознаками кераміка поділяється на 3 групи, а саме: тонкостінні горщики з невеликою ручкою у вигляді петлі, кухонного призначення, ємністю 1,5-3, кухлі та миски (рис.Б.1, Б.2, Б.3). Весь посуд з

комплексу Луганського містечка має низку загальних ознак. По-перше, горщики сформовано на гончарному крузі, про що свідчать сліди обертання, які залишилися на донцях. Як матеріал використовувалася біла, ретельно відмучена глина з домішком дрібного піску. Характерною для більшості горщиків деталлю є невелика ручка. На нашу думку цей елемент має радше декоративне значення, ніж практичне, оскільки призначений для захоплення двома пальцями жіночої руки. З огляду на об'єм та можливу вагу наповненого посуду, підняти його можна, підтримуючи дно. По-друге, набір посуду, що виготовлявся в містечку, має одноманітну форму зі схожими орнаментальними сюжетами, нанесеними на шийки та плічка горщиків: малюнок у вигляді горизонтальних прямих та вигнутих ліній, у сполученні/без з рядками коротких косих рисок чи мазків підтрикутної конфігурації, виконувався мінеральною фарбою вохристого кольору. По-третє, посуд рівномірно обпалений, колір випалу світлий, за рахунок чого важкі горщики навигляд легкі та стрункі. Поливної кераміки не знайдено. На горщиках не виявлено слідів браку, господарського використання ні зовні, ні всередині. Яке ж пояснення таких технологічних прийомів у виготовленні та прикрашенні посуду?

Гадаємо, що горщики виготовлялися майстром-гончаром, що спеціалізувався на виробництві однотипного посуду певного функціонального призначення. Це, разом з обставинами виявлення, кількістю горщиків і відсутністю слідів господарського використання, уможливлює думку про те, що посуд місцевого виробництва виготовлявся серійно, на продаж. Манера виконання орнаментів, що не відрізняються розмаїттям, на всіх виробах однакова. Очевидно, що вона належить одному майстру, можливо гончару, який виготовляв посуд, а не іншій особі. Однак тематика малюнка могла визначатися як канонами часу, так і традиціями етносу, вихідцем з якого був майстер. При цьому з'ясувати визначальне значення тієї чи іншої традиції вкрай складно, оскільки населення Землі Війська Донського поповнювалося переселенцями різного етнічного походження, які, в свою чергу, були носіями не тільки культурних традицій свого етносу, але і сформувалися на базі традицій регіонів виходу мігрантів. У зв'язку з цим часткове вирішення поставленого питання видається можливим якщо порівняти посуд з комплексу

Луганського містечка донського козацтва з аналогічними предметами із синхронних пам'яток. Так, деякі аналогії можна провести з керамічним комплексом із містечка-фортеці Нижньотепле (р. Сіверський Донець), датоване рубежем XVII-XVIII ст. [277, с.92-98].

Порівняння приводить до висновку про те, що загалом предмети з Луганського містечка представлені менш типовим розмаїттям, зокрема тут відсутня більша частина набору кухонного посуду, що знайдений у шарах Нижньотеплого, − покришки-миски, сковороди, макітри, а також столова і тарна кераміка. Тільки один різновид посуду виявляє схожість − кухонні горщики, що становлять більшість на обох пам'ятках [277, с.93, рис.1.1-9]. При цьому горщики зі станиці Луганської відрізняються тонкістю і стункістю форм, плавністю їхніх обрисів, відсутністю всередині горщика ребра в основі шийки, але невелика колекція гостроребернних горщиків знаходить повні аналогії в матеріалах Нижньотеплого [277, с.93, рис.1.10]. Важливою лінією порівняння кераміки є її орнаментація. Спільне полягає в тому, що виконані мінеральною фарбою прямі й хвилясті лінії, мазки різної конфігурації й напівовали розташовуються у верхній частині горщиків, на шийці та плічках, однак сполучення наведених елементів орнаментації посуду з обох поселень різне. Це, разом з відмінностями у типах виробленого/використовуваного набору посуду є однією з ознак етнокультурної приналежності творців названих комплексів.

Опубліковані археологом М.М.Ключневим дані про керамічний матеріал з Нижньотеплого репрезентовані українською керамікою, яка становить більшість, що пояснює неможливість проведення повних аналогій з матеріалами Луганського містечка. Аналіз описаного вище посуду із шару станиці Луганської дозволяє припустити існування тут гончарного центра, продукція якого зазнала впливу традицій як українського, так і російського образотворчого мистецтва, з явним превалюванням останнього. Однобокість розвитку тут керамічних форм може бути визначальною рисою господарської спеціалізації і районування.

Яскравою категорією предметів з Луганського містечка, яка заслуговує детального розгляду, є кахлі − широко розповсюджений на території Росії та України елемент декоративного оздоблення печей, функція якого полягала в

збільшенні теплопровідності. Серед численних проблем сучасного етапу вивчення середньовічної історії названих країн дослідження питань розвитку кахельної справи найбільше залежать від стану джерельної бази. Це особливо актуально для розгляду зазначеної проблеми в Подонеччі, де кількість розкопаних пам'яток пізнього середньовіччя поки що невелика. У літературних джерелах вміщено відомості про розвиток кахлярства в центральних регіонах України, при цьому інформація про Подонеччя відсутня [174, 80с.; 92, с.265-272; 206, 408с.]. Однак за останні роки накопичено й видруковано в наукових виданнях краю достатню кількість інформації про низку донецьких комплексів пізнього середньовіччя, у матеріалах яких міститься й категорія знахідок, що нас цікавить [162, с.43-50; 163, с.40-44]. Під час археологічних досліджень Луганського містечка виявлені як цілі кахлі, так і реконструйовані форми (170 фрагментів), що загалом поділяються на три функціональні типи.

В основу типологічного підрозділу кахлів нами покладено їхні морфологічні ознаки і функціональне призначення − кутові, карнизні та стінні кахлі прямокутної форми, що виготовлялися для укладення горизонтальних рядів, верха та кутів грубного облицювання (рис. Б.5, Б.6, Б.7). Колекція кахлів прикрашена рельєфним орнаментом висотою до 0,2 мм, особливістю якого є ретельне пророблення дрібних деталей. Морфологічний аналіз цієї категорії знахідок дає можливість певною мірою відтворити технологію їхнього виробництва, що включала кілька послідовних етапів.

На попередньому етапі придатна за властивостями глина виморожувалася, відмучувалася та розминалася. Ці технологічні операції виконувалися з метою очищення глини від різних домішок та одержання пластичної гомогенної маси. Наступний виробничий етап включав формування тіла кахлю і випалювання. Підготовлена глина викладалася в дерев'яні, присипані піском форми з вирізаним на них орнаментом, про що свічать сліди дрібних вкраплень на лицьовому боці кахлів. Цей спосіб виготовлення кахлів в епоху пізнього середньовіччя широко практикувався як українськими, так і російськими майстрами-кахлярами [260, с.65-75; 181, с.9; 123, с.22-24]. Водночас існували й інші способи виготовлення кахлів і

нанесення на них орнаменту за допомогою використання шаблонів/матриць або розмітки на гончарному крузі [104, с.83-88]. Сформовані кахлі сушилися, а потім випалювалися. Гадаємо, що для одержання зображення, однакового за висотою та чіткістю, покладену в форму глину вирівнювали дерев'яною дощечкою з нерівним краєм. На користь цього свідчать рядки різноспрямованих рівнобіжних борозенок, що простежуються на поверхні зворотного боку кахлів. Можливо, що подібна обробка виконувалася задля підвищення коефіцієнта зчеплення готової форми зі стіною печі.

Для кріплення кахлів у грубному облицюванні чи цегельній кладці з тильного боку за обертанням на гончарному колі робилися румпи. Майстер наповнював глиною форму і, обертаючи її, поступово нарощував румпу, оброблену по периметру відігнутим, а потім ретельно розгладженим рукою валиком. Сліди загладжування також чітко простежуються на румпах луганських кахлів. У типологічному відношенні ці румпи наближаються до широко розповсюджених у XVIII-XIX ст. коробчастих румп [181, с.13]. Однак кілька екземплярів зберігають риси архаїчних, поширених у XVII-XIX ст., так званих відступаючих від країв румп (див. рис.Б.5.1, Б.6). У морфологічному відношенні вони наближаються до вузькорамочних кахлів московського виробництва з прямокутною формою лицьової пластини і відступаючою від країв румпою. Подібні кахлі вироблялися головним чином у російській провінції короткий час.

Кутові та стінні кахлі прикрашено рельєфними зображеннями рослинного й орнаментального характеру. Варіативність орнаментів на кахлі з матеріалів Луганського містечка невелика: на пласких плитах переважають мотиви лілії (тюльпан, пролісок), лози (грона винограду), різні гірлянди, зображення геометричних фігур: ромбів, шестигранників і прямокутників, контури яких виконані у вигляді декількох паралельних ліній, внутрішній простір декількох фрагментів кахлів зубцюватими валиками розділяється на серію квадратів (див. рис.Б.6, Б.7.).

Серед матеріалів культурного шару селища виявлений фрагмент кахлю, орнаментований серією рельєфних валиків. Судячи з фрагмента малюнка, який

частково зберігся, кахель був пишно декорований квітами та стрічками. У нижній частині фрагмента зберігся напис кирилицею – ***ВЧП***, знак титла над буквами вказує на найбільш уживані слова, писати які повністю не було необхідності. Однак, через фраґментарність орнаменту визначитися зі змістом відповідного семантиці кахлю напису неможливо.

Характерною особливістю луганських кахель є відсутність комплектів кахлів з будь-якими сюжетними орнаментами, зображеннями фігур людини і тварин, геральдичними мотивами, а також розрахованих як центр композиції екземплярів. Керамічний набір складається з килимових кахлів, призначених для горизонтального й вертикального укладання. Однак орнамент із чотирибічною симетрією зображувався винятково на стінних плитах. На карнизних кахлях представлено геральдичне зображення Георгіївського хреста − унікальний мотив, віддалені аналоги якого зустрічаються на теракотових плитах із Суздаля, датованих 70-80 рр. XV ст. [181, с.34, рис.21] (див. рис.Б.5). Крім цього зазначений тип кахлів має зображення квітки, що нагадує тюльпан/пролісок. Ще одним елементом декору карнизів є проста орнаментація верхньої частини кахельної плити у вигляді облямівки з рядками паралельних ліній, або неорнаментованої облямівки. За характером орнаментальних композицій кахлі з Луганського містечка відрізняються від більшості подібних предметів, розповсюджених по Україні на рубежі XVII-XVIII ст. [108, с.85-92; 159, с.92-97; 90, с.88-90]. Переважна більшість стінних кахлів оформлена стилізованими квітами лілії, тюльпана та проліска, рідше ці ж мотиви зустрічаються на рельєфах карнизних кахлів. При цьому спостерігаємо простий взаємозв’язок окремих складових малюнка: лілія чи тюльпан обов’язково зображувалися в ромбі, але на жодному кахлі обидві рослини разом не присутні.

Відомі нам якоюсь мірою наближені аналогії окремих композиційних мотивів кахельних плит із Луганського зустрічаються на теракотових плитах Рождественського собору Ферапонтова монастиря (1491 р., пролісок) [181, с.37, рис.9]. Мотив зображених у геометричних фігурах лілій з чотирибічною симетрією присутній на кахлях, що походять з розкопок Мохначанського городища на Харківщині, причому один виявлений тут фрагмент є точною копією орнаменту

луганських кахлів, але відрізняється технікою виконання у вигляді вирізаного валика [1.4]. Сюжет з ліліями, обрамлений пишними гірляндами, широко застосовувався майстрами-керамістами з Умані [108, с.89, рис.3]. На досліджуваній території така сюжетна лінія існує як у максимально наближеному до природного так і в стилізованому вигляді рослин. Проте, найбільше число аналогій походить з пізньосередньовічних комплексів Середньої Донеччини. Так, складовою матеріального комплексу Святогорського монастиря та поселення Явір Донецької області, датованих рубежем XVII-XVIII ст., є кахлі з чотирибічною симетрією, орнаментовані мережею геометричних фігур, що розподіляють площину кахлю на кілька частин, заповнених рослинним орнаментом [163, рис.3.4,5, рис.6.3; 162, с.45, рис.7, с.47].

За багатьма показниками колекція кахлів з досліджуваних пам’яток наближається до матеріалів Козачої Пристані (1684-1737 рр.). Порівняльний аналіз зазначених комплексів уможливлює проведення наступних паралелей. По-перше, зазначені комплекси протягом тривалого часу існували синхронно, що не виключає можливості контактування їхнього населення. По-друге, серед матеріалів цих пам’яток відсутня поливна кераміка як побутового, так і декоративного призначення. По-третє, тут наявні всі виділені типи кахлів, але якщо в матеріалах Козачої Пристані превалюють квадратні плити, а прямокутні, що абсолютно домінують на українській та суміжній російській землях в XVIII ст., рідкісні, то в луганській колекції квадратні форми відсутні. По-четверте, переважаючим елементом декору кахлів з обох комплексів є рослинний та геометричний орнаменти із зображенням лілії, проліска, тюльпана, грона винограду. Карнизні кахлі за особливостями оформлення облямівки також мають багато спільного [163, с.42, рис.2.5, 6, 7, с.43, рис.3].

У той же час спостерігаються й деякі розходження. Так, серед кахлів Козачої Пристані окремі екземпляри мають зображення геральдичних фігур, безліч кахлів декоровані S-виглядними завитками, пишним рослинним орнаментом, різновиди якого зустрічаються в комплексах з різних частин України. Крім цього, тут існує певна кореляція типологічних підгруп кахлів залежно від кольору тіста і додаткових

елементів орнаменту, що не співвідноситься з однотипними матеріалами з Луганського.

Всебічне дослідження морфологічних і типологічних ознак, особливостей декору досліджуваних кахлів, проведення аналогій дають можливість установити їхню відносну хронологію, а також етнокультурноу інтерпретацію. Схожість основних образотворчих елементів оформлення луганських кахлів з декором кахлю з датованих за археологічними та письмовими джерелами поселення Явір та Святогорського монастиря дозволяє віднести досліджуваний кахельний комплекс до рубежу XVII-XVIII ст. Абсолютно домінуючі в матеріалах Луганського містечка кахлі з чотирибічною симетрією при зіставленні з аналогічними матеріалами Козачої Пристані датуються першою чвертю XVIII ст., тобто петровським періодом, що підтверджується наявністю в шарах Козачої Пристані відповідних нумізматичних матеріалів.

При цьому в орнаментальних композиціях луганських кахлів простежуються образотворчі мотиви, загалом типові для кахельного виробництва України та Росії початку XVIII ст.: поєднання рослинного і геометричного орнаментів, наявність симетричних килимових кахлів [220, с.50]. Разом з тим орнаменти гранично стилізовані, одноманітні за композиційним рішенням, відсутній пишний декор та характерні для епохи Відродження візерунки з S-образними завитками, сюжетні і геральдичні композиції, зображення людей і тварин. У зв’язку з цим стає можливим припустити, що в Луганському містечку відбувався процес формування локального центра виробництва кахлів. На користь нашої гадки свідчить той факт, що виявлені у вогнищах кахлі складали декілька цільних комплектів, призначених для облицювання печі які відрізняються один від одного тільки оформленням карнизних кахлів.

Складовою частиною керамічних предметів, що походять з культурного шару Луганського містечка (шурфи, заповнення вогнищ, печей) є прясельця – біконічної форми, з отвором посередині (рис. Б.8.1-3). Одне з них виготовлено з глини способом ручного формування з подальшим випалюванням, друге зроблено на гончарному колі, а потім відшліфоване й просвердлене. Крім цього, виявлено

зроблені зі стінок посуду гральні вироби (4 екз.) округлої форми, невеличкі за розміром, та іграшка (рис. Б.8.4).

Іграшка-свисток сформований вручну зі світлої глини у видгляі зооморфної фігурки, пронизаної каналом із двома вихідними отворами по боках. Свисток орнаментований, як і горщики, мінеральною фарбою червонясто-жовтого кольору. Малюнок у вигляді широких смуг нанесено на хребет і тулуб фігурки (рис. Б.8.4). Схожі фігурки знайдені й на Козачій Пристані, Слов’янську та інших поселеннях України. У конкретному випадку вони датуються хронологічними межами існування поселень, хоча загалом такі фігурки вироблялися протягом XVII-XVIII ст.

Виробів з каменю на дослідженій територии селища виявлено мало, вони представлені виготовленими з піщанику абразивом та лощилами з гальки.

Серія матеріалів станиці Луганської представлена виробами з металу, серед них безліч побутових – фраґмент виробу, що нагадує стрижень, прямокутний у перетині, дверна петля, два цвяхи, трикутні в перетині (рис. Б.9; фото Б.2.8-14). Крім того виявлені зігнута у вигляді гака зі злегка вигнутими кінцями скоба, пластина прямокутної форми, а ближче до її усіченого краю знаходиться отвір прямокутної форми. Друга пластина теж має прямокутну форму. Ще один металевий предмет являє собою вироб зі сплющеним стрижнем, прямокутним у перетині і загостреним на кінці. З протилежного боку до стрижня прикріплена куляста деталь, сплюснена з обох боків. Виходячи з форми можна атрибутувати описаний вироб як елемент обкуття якихось дерев'яних дверей або речі. При цьому куляста деталь могла бути декоративним елементом, який за допомогою стрижня закріплювався на дереві.

Форма і призначення виробів з металу малозрозумілі, оскільки вони погано збереглися, більшість з них представлені предметами, використовуваними в побуті. Усі виконані технікою кування. Певний відсоток знахідок становлять залишки ковальських інструментів, шматки металу, шлаки, що їх знайдено в зольниках (фото Б.3.1-2). Останнє дозволяє говорити про існування тут кузні. Ознаки металургійного виробництва (шлаки, металева окалина, печина, чорна зола) виявлені також у заповненні шурфів з суміжної території. Інакше кажучи, на поселенні було можливе існування залізообробного виробництва.

Важливою знахідкою, що дозволяє датувати досліджуваний комплекс, є виявлені в заповненні вогнищ три мідних монети номіналом "копійка". На аверсі монет знаходиться погано збережене зображення московського символу – святий Георгій, що уражає змія. Напис "ЦРЬ ПЕТР АЛЕЗІЕВИЧ" і позначення монетного двору дуже затерті. На реверсі читається номінал – "копійка" і "УСЕЯ РОСІЯ ПОВЕЛИТЕЛЪ". На монетах збереглися написи, що вказують дату карбування: ЕІ/ВІ? 715/712?, Ψ – 700, на третій монеті дата карбування не визначається.

Мідні гроші в Росії були введені до обігу під час грошової реформи, проведеної Петром І у 1689-1725 рр. З появою мідної копійки російська грошова система набула завершеного вигляду і одержала статус загальноєвропейської, тому що в процесі перетворень були використані технічні досягнення, вагові норми і стандарти монетного виробництва європейських країн. При цьому збереглися традиційні риси російської системи – грошовий розрахунок, назви монет, написи російською мовою [182, с.105-109]. Карбування мідних копійок у Росії здійснювалися протягом 1704-1718 рр. і було припинене в зв'язку зі зменшенням її ваги і появою величезної кількості фальшивих монет [228, с.74-76]. Виходячи з вищесказаного датування нумізматичного матеріалу з Луганського містечка уявляється таким.

Дата карбування однієї з монет містечка відноситься до 1715 р., отже інші копійки комплексно датуються періодом їхнього карбування в Росії – 1704-1718 рр., тобто петровским часом. На тлі превалювання в грошовому обігу суміжних територій Слобожанщини і Подонеччя європейської монети знахідки з Луганського містечка стоять трохи відокремлено [165, с.68-73]. На нашу думку, обіг на цій частині Землі Війська Донського російської монети можна розцінити як один із аспектів залучення території в сферу економічного життя Російської держави.

Одним з показників господарського життя селища є наявність у культурному шарі остеологічного матеріалу. Останній представлено набором кісток свійських і диких тварин: до 85% знахідок становлять кістки корів, коней, кози й овець, кількість кісток великих і дрібних тварин співвідноситься майже 1:1. Крім цього, знайдені кістки промислових тварин – кабана, лося, козулі, лисиці, вовка, зайця,

меншу частину становлять кістки водоплавних птахів і собак. У числі кісткового матеріалу – хребці риб, лусочки панцира черепах, шкарлупа яєць. Як правило, остеологічний матеріал виявлений у зольниках і заповненнях вогнищ, 30% від його кількості кальциновано. В анатомічному вигляді виявлено тільки кістяки собак і коней. На деяких кістках простежуються сліди залощенности, а також механічних пошкоджень – удари, розпил. Гадаємо, пласкі кістки могли використовуватися як лощиви, а трубчасті – як ручки для ножів.

Відносно невелика кількість остеологічного матеріалу вказує на слабкий ступінь інтенсивності господарського життя селища: мало розводили велику і дрібну рогату худобу, коней, очевидно, одним із джерел харчування жителів було полювання. Втім, такий характер господарства не дивує, оскільки він спричинений воєнним способом життя.

Всебічний розгляд матеріалів з культурного шару Луганського містечка донського козацтва дозволяє зробити ряд висновків про час існування і господарство селища. По-перше, однорідність типологічних форм, а також орнаментація, що характеризує побутову і декоративну кераміку, вказує не лише на ознаку ремісничої спеціалізації, але свідчить також про товарну спрямованість керамічного виробництва. Остання обставина, в сукупності з наявністю елементів металообробки, дає можливість констатувати значний ступінь розвитку в селищі ремісничого виробництва. У цьому відношенні Луганське містечко донського козацтва з'являється або функціонує як селище майстрів, причому основна маса виробництва концентрувалася в південно-східній частині селища, де були виявлені вогнища й більшість знахідок.

По-друге, виділення і наступний аналіз морфологічних і функціональних особливостей керамічного комплексу, з урахуванням обставин його виявлення, дає підстави припустити, що тут відбувався процес формування локального центру керамічного виробництва, який ввібрав в себе традиції як російського, так і українського декоративно-прикладного мистецтва.

По-третє, інтенсивність господарської діяльності жителів селища була невисокою, а тривалість його функціонування була порівняно невеликою, про що

свідчить аналіз культурного шару селища, датованого за нумізматичними матеріалами першою чвертю XVIII ст., який має несистематичний і обмежений у багатьох місцях характер. Поєднання аналіза карти “Tabula geographica...” з даними стратиграфії, що зафіксувала сліди пожежі на території поселення, дає підстави думати, що колишнє містечко внаслідок якихось трагічних подій (пожежа, періодичне затоплення) мешканці залишили і поселились неподалік від сучасного смт Станично-Луганського приблизно в першій чверті XVIII ст. У зв'язку з цим можна взяти під сумнів висновки станично-луганского краєзнавця Б.К.Гурова про те, що переселення мешканців відбулося близько 1773 р. [266; 267; 268].

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження процесу заселення та господарського освоєння Середнього Подонеччя в другій половині XVII-XVIII ст. дозволяє говорити про його певну історичну значимість. Ті суттєві зміни статусу краю – від напівосвоєного татарами Дикого поля до розвинутого індустріально-аграрного регіону – обумовили подальший активний економічний розвиток Донбасу та його входження до числа найбільш заселених та розвинутих районів півдня Росії та України. За умов, коли у внутрішній політиці сучасної України однією з невирішених залишається проблема інтеграції регіонів, вивчення історії останніх є досить актуальним. При цьому невід'ємним компонентом вироблення державної регіональної політики є звернення до історії формування населення окремих історичних областей, а також взаємодії різних міграційних потоків, в рамках яких відбувалися асиміляція та обмін культурними феноменами, формувався локальний варіант розселення та тип колонізації. У зв'язку з цим виникає необхідність пояснення багатогранності зазначених процесів у конкретному регіоні протягом певного хронологічного періоду. На сьогодні в історіографії краю порушувалися лише окремі аспекти такого підходу до теми, але не було жодної спроби комплексного розгляду проблеми за визначеними нами напрямками. Такий методологічний підхід ґрунтується на можливості виокремлення Подонеччя як регіону, який можна хронологічно й історично порівняти з суміжними землями України та Росії у XVII-XVIII ст.

Заселення та освоєння степових масивів Середнього Подонеччя за розглядуваний період являло собою багатогранний та здебільшого суперечливий процес, який, в свою чергу, виявився результуючою різних за силою впливу факторів.

Основні передумови заселення названої території мали переважно класичний характер. Насамперед слід згадати сприятливі природно-кліматичні умови: наявність відносно розгалуженої річкової системи, помірний клімат, придатний для ведення сільського господарства грунт, наявність різноманітних будівельних матеріалів природного походження тощо. Як приклад придатності даної території

для проживання можна навести кочові пам’ятки та слов’янські поселення пізнього середньовіччя. Однією з найістотніших особливостей процесу формування цих поселень була наявність протягом тривалого часу (аж до початку XVIII ст.) змішаного, поліетнічного складу населення. Незважаючи на те, що кочова форма організації нарешті витіснила осілу, наявність середньовічних поселень була серйозною базою для повторного заселення краю в розглянутий період.

Протягом XVII-XVIII ст. в процесі заселення можна виділити три основних етапи. Перший етап, початок якого пов’язаний із виникненням тут юртових володінь донського козацтва (30-і рр. XVII ст.), характеризувався створенням системи типових донських містечок та будівництвом укріплених пунктів російської колонізації − Маяцького, Соляного (Тора) і Бахмута. Істотним атрибутом даного етапу є значний вплив різновекторних переселенських потоків, які зароджувалися як на теренах України, так і на Землі Війська Донського, Запоріжжі та Росії.

Незважаючи на те, що Росія виявилася найбільш активною та впливовою стороною, до того ж зацікавленою у приєднанні сіверськодонецьких земель, її військово-політичний вплив ще був незначним: не відмовляючись від майбутнього придбання цих територій, Москва вважала за доцільне реалізацію власних далекоглядних планів "чужими руками", принаджувала та надавала всіляку підтримку українським переселенцям. Такими пільгами користувалися також і російські переселенці, що складалися переважно з дітей боярських та службовців, інакше − військового контингенту, необхідність присутності якого випливала з умов незахищеного степу. Більш стриману позицію царський уряд посідав стосовно донського козацтва: не сприяючи, але й не перешкоджаючи освоєнню козаками цього стратегічно й економічно важливого регіону, Москва все ж уважно стежила за ходом цього процесу. Заслуговує на увагу також і запорізький вектор колонізації Середнього Подонеччя, але, на відміну від донців, запорожці істотно на хід заселення краю не вплинули, хоча й запровадили своєрідний тип соціально-економічних відносин, які існували на Запорізькій Січі в XVII ст. Слід підкреслити, що на цьому етапі опанування краю представниками вказаних вище міграційних хвиль відбувалося на тлі витіснення звідси татар. При цьому боротьба за степові

простори відбувалася на державному та місцево-побутовому рівнях. Так, у другій половині XVII ст. Росія продовжує вирішувати одне з важливих зовнішньополітичних завдань – просування державних кордонів на південь. Внаслідок цього в порубіжжі тривала боротьба з кочівниками та розгорнулося будівництво засічних ліній і міст – форпостів урядової колонізації. Паралельно із цим українці та росіяни, просуваючись вглиб Дикого поля, засновують низку поселень, що також дозволяє закріпитися на широких степових просторах. Наявність таких різних за ступенем і характером впливу етносоціальних факторів на віки визначила своєрідність процесу розвитку регіону. Закінчення першого етапу заселення та господарського освоєння краю збіглося з часом Булавінського повстання, внаслідок якого зазначений процес було навмисно перервано: значну частину місцевого населення було знищено, а разом з тим − частково порушено вже складену систему етнокультурних зв’язків.

Початок другого етапу (1711-1752 рр.) досліджуваного процесу органічно пов’язаний із завершенням етапу попереднього − усунення значної кількості донського козацтва та збіглого населення, яке також населяло донські містечка, відкрило шлях до масової української колонізації краю. Характерною особливістю цього етапу можна назвати освоєння порівняно великих територій та виникнення нового типу населених пунктів − слобідських поселень. Принципово інше співвідношення різних векторів переселенських потоків відобразилось також у фактичній втраті донським козацтвом провідної ролі в процесі заселення та господарського опанування.

В той же час змінюється й політична роль Росії в досліджуваному регіоні. Придушення Булавінського повстання стало яскравою демонстрацією надзвичайної зацікавленості російського уряду в майбутньому даних територій. Відтепер Росія докладала чимало зусиль до того, щоб запобігти подібному перебігу подій надалі. Поряд з тим, російські політики розуміли, що застосування одних лише силових методів задля підтримки стабільного контролю над цією територією не лише малоефективне, а й досить обтяжливе. Набагато більш дієвишими було визнано соціально-економічні методи впливу, а саме: сприяння міграціям лояльних до влади

груп населення і наступна асиміляція та інкорпорація до адміністративно-територіальної структури держави. Прямим наслідком застосування таких методів була поступова втрата землями досліджуваного регіону територіальної та етнокультурної своєрідності. Остаточне оформлення цієї структури на території краю можна вважати верхньою хронологічною межею другого етапу.

Обґрунтуванням виділення завершального (1752-1795 рр.) етапу дослідженого процесу є, перш за все, виникнення військових поселень Слов'яносербії. Ця обставина мала досить знаковий характер. Незважаючи на збереження і частковий розвиток українського, російського, донського та запорізького міграційних потоків, головна роль в еволюції Середнього Подонеччя як історично складеного регіону остаточно перейшла до Росії. Оселення на частині цих земель сербських мігрантів, а разом з тим − виникнення відокремленої військово-адміністративної одиниці Слов'яносербії, що підпорядковувалася безпосередньо державі, було підтвердженням того, що в Петербурзі вже вважали ці території невід'ємною частиною імперії. З цього випливала й необхідність захисту цієї смуги від кочовиків. Ґарантоване володіння цими територіями виправдовувалося й геостратегічними перспективами Росії, в світлі яких досліджувані землі розглядалися як вигідний плацдарм для подальшого просування до узбережжя Чорного моря.

Незважаючи на те, що побічним ефектом поселення сербів була відома активізація територіальних конфліктів та ворогування на побутово-господарському рівні, загалом ці заходи царського уряду призвели до поліпшення демографічної ситуації в регіоні. Видимість відносної безпеки цих земель, що її створювала присутність тут сербських військових формувань, була не останнім фактором, який впливав на активне переселення сюди особисто вільних мігрантів з України та Росії, збіглих кріпаків тощо. Ще однією з особливостей розвитку Середнього Подонеччя було доповнення типології місцевих населених пунктів значною кількістю поселень хутірського типу.

Завершення даного етапу забезпечили якісні зміни системи та типології населених пунктів: окрім вже існуючих поселень сільського типу з відповідним способом життя мешканців виникли поселення при заводах. Подібні зміни

відбувалися в тісному зв'язку з процесом розвитку капіталістичних відносин на півдні України та Росії, внаслідок яких Середнє Подонеччя поступово трансформувалося з аграрного в аграрно-промисловий регіон.

Аналізуючи виділені етапи, слід зауважити, що на першому з них урядова та народна колонізація відігравали порівняно однакову роль, доповнюючи одне одного у вирішенні різних проблем, які виникали в процесі заселення та господарського освоєння. Наступні етапи характеризувалися помітним посиленням в них ролі держави. Подібна еволюція була зумовлена, перш за все, підвищенням міжнародного статусу Росії та подальшим розширенням її південних кордонів і встановленням тут імперської влади.

При цьому перший етап було охарактеризовано як ряд основних послідовних форм колонізації досліджуваного регіону внаслідок створення систем порубіжних укріплень (Бєлгородська та Ізюмська лінії), відокремлених територіальних володінь − юртів, містечок донського козацтва та прикордонних фортець Маяцького, Соляного (Тора), Бахмута.

Значне збільшення ступеню участі Росії в процесі колонізації краю зумовлене суттєвими змінами форм останньої: у XVIII ст. на зміну укріпленим поселенням прийшли традиційні для етнічної більшості населення (українців) населені пункти − слободи. Подальший розвиток господарства призвів до зростання кількості хуторів.

В міру розвитку форм колонізації змінювалася й функціональна структурність та ієрархічність типів поселень. На початковому етапі, внаслідок розселення на території краю різних етнокультурних груп, якоїсь систематизації та супідрядності населених пунктів не спотерігаємо − існували відокремлені, не взаємопов'язані анклави. Приблизно з середини XVIII ст. загальна картина змінюється: відбувається уніфікація типології спочатку великих, а згодом і дрібних поселень. Природним наслідком подібної уніфікації стала можливість їх супідрядності. Від великих сіл та слобід відбрунькувалися села та хутори (процес, характерний для всіх, без винятку, адміністративних одиниць досліджуваної території). Таким чином, протягом різних етапів локальний варіант розселення характеризувався різними типами

функціональної структурності та ієрархічності поселень, зміни яких відбувалися під впливом як природничого так і етнокультурного факторів.

Зазначені фактори можна розглядати також і як основні результуючі процесу становлення поліетнічного складу населення регіону. Проте слід відмітити, що вплив останніх у відносно чистому вигляді простежується лише на першому етапі заселення та господарського освоєння, коли відбувалося заміщення кочових мешканців Подонеччя осілими. Втім, в міру пересування смуги осілості на південь, татари, як етнічні номади, змушені були відступити, в той же час козаки, що були лише носіями окремих рис кочівництва, змушені були пристосовуватися до нових умов життя. В подальшому досліджуваний процес перебував під зростаючим впливом зовнішньополітичного фактора, який, на відміну від двох попередніх, мав здебільшого штучний характер.

Взаємодія між різними етнічними групами відбувалася на рівні обміну культурними феноменами. Найбільш чітко це простежується на прикладі тих населених пуктів, склад населення яких початково складався з представників українського та російського етносів. Причому превалювала в подібних поселеннях, як правило, матеріальна культура етнічної більшості.

Важливою складовою матеріальної культури дослідженого регіону є господарство. У період переходу від кочового до осілого способу життя за сприяння кліматичних умов тут відбувається зародження сільского господарства. Однак аж до середини XVIII ст. рівень розвитку агрокультури був порівняно невисоким − визначальну роль в економіці регіону відігравали видобуток та торгівля сіллю. Наступна інтенсифікація демографічних процесів вплинула на розвиток різних галузей сільського господарства, а також застосування передових для свого часу засобів полипшення культури землеробства. Так, тутешні мешканці успішно займалися садівництвом, городництвом, рільництвом. Немаловажними галузями господарства були різні ремесла й промисли, що базувалися на власній сировині та праці значної кількості людей. Вагоме значення цей вид праці зберігав протягом дослідженого періоду. Значного розвитку досягла також крайова торгівля − результати аналізу товарообороту свідчать про наявність багатовекторних

економічних зв’язків та розвиток регіону як одного з центрів ярмаркової торгівлі в системі всеукраїнського та всеросійського ринків.

Отже, заселення та господарський розвиток Середнього Подонеччя являли собою складний та багатоплощинний процес, перший етап якого можна охарактеризувати як зародження локальної етноконтактної зони, яка, в свою чергу, виявилася складовою частиною контактних ареалів, що виникали на великому просторі історичного Дикого поля. Характерними рисами цієї зони виявились нестабільність та розпливчатість кордонів, примат соціального, етнокультурного, релігійного та територіально-адміністративного факторів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

1. Архів Луганського Обласного Краєзнавчого Музею

1.1. Бровендер Ю.М., Ключнев М.Н., Рябоконь И.А., Ключнева И.Н., Драчев А.Г. Отчет о работе Центрально-Донецкой археологической экспедиции ИА НАН Украины на многослойном поселении у с. Вергулёвка Перевальского района Луганской области в 1994 г. – Ф.2. – Оп.02-23, д. 85/95.

1.2. Бровендер Ю.М., Милица Г.Я., Отрощенко В.В., Литвиненко Р.А. Отчёт Центрально-Донецкой археологической экспедиции о работах на территории Луганской области в 1992 г. – Ф.2. – Оп.02-23, д. 67.

1.3. Ключнев М.Н. Отчет об охранных раскопках разрушенного кургана у пос. Кленовый Свердловского района Луганской области и укрепленного поселения периода позднего средневековья у с. Нижне-Теплое Станично-Луганского района. – Ф.2. – Оп.02-23.

1.4. Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях средневековой археологической ХГПУ им. Г.С.Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине. – Архив научно-исследовательской лаборатории ХГПУ им. Г.С.Сковороды. – Харьков, 2000.

1.5. Красильников К.И., Тельнова Л.И., Дземан Л.В. Отчёт о проведении поисково-разведывательных работ на старом казацком посёлке “Луганский” (1993 г.). – Ф.2. – Оп.02-23, д.

1.6. Павлова И.Н., Манько В.А., Гурин Ю.Г., Бритюк А.А. Отчёт о разведках памятников археологии в Славяносербском районе Луганской области, с. Кряковка в марте 1993 г. – Ф.2. – Оп.02-23, д. 44/97.

2. Архів Санкт-Петербурзького Інститута історії Російської академії наук.

2.1. Народонаселение Новороссийского края при вступлении в должность генерал-губернатора Г.А.Потёмкина (1774 г.). – Ф. 200 “Скальковский А.А.”. – Оп.3, д. 52, лл. 2–9.

2.2. Промемория исканцелярии Войска Донского в канцелярию Запорожского Низового Войска (1746). – Ф. 200 “Скальковский А.А.”. – Оп.3, д. 19.

2.3. Промемория исканцелярии Бахмутского конного казачьего полка (1752 г.). – Ф. 200 “Скальковский А.А.”. – Оп.3, д. 35.

2.4. Промемория от Коша Войска Низового Донского войска в Канцелярию войскового дела. – Ф. 200 “Скальковский А.А.”. – Оп.3, д. 21.

3. Державний архів Луганської області

3.1. Геометрический специальный план Бахмутского уезда дачи с. Красного (1799 г.). – Ф.106 “Геометрические планы и карты”, д. 7.

3.2. Геометрический специальный план Бахмутского уезда с. Каменного (1799 г.). – Ф.106 “Геометрические планы и карты”, д. 1.

3.3. Геометрический специальный план Бахмутского уезда участка земли у с. Вергунка. – Ф.106 “Геометрические планы и карты”, д. 6.

3.4. Геометрический специальный план пустоши, принадлежащей к селу Николаевка Бахмутского уезда (1798 г.). – Ф.106 “Геометрические планы и карты”, д.5

3.5. Геометрический специальный план слобод Большой Черниговки, Лашиновки, Богдановки (1780 г.). – Ф.106 “Геометрические планы и карты”, д. 2.

3.6. Краткая ведомость о приписных к Луганскому заводу крестьянах, с показанием сколько по V ревизии было налицо. – Ф.1 “Луганский литейный завод государственной Берг-коллегии”. – Оп.1, д. 100.

3.7. Переписка Государственной военной коллегии с правлением завода о присылке на работу в завод бывших польских военнослужащих. – Ф.1 “Луганский литейный завод государственной Берг-коллегии”. – Оп.1, д. 94.

3.8. Переписка директора завода с управляющим о предоставлении послужных списков на чиновников и мастеровых завода (17 октября - 15 декабря 1797 г.). – Ф.1 “Луганский литейный завод государственной Берг-коллегии”. – Оп.1, д. 106.

3.9. Переписка директора завода с Черноморским адмиралтейским правлением о переводе мастеровых по отлитию медных орудий с Херсонского пушечно-

литейного завода на Луганский (1 июля 1797 - 19 мая 1799 гг.). – Ф.1 “Луганский литейный завод государственной Берг-коллегии”. – Оп.1, д. 103.

3.10. Переписка заводского пристава с правлением о положении польских пленных и постройке острога для них (14 июня - 26 ноября 1799 г.). – Ф.1 “Луганский литейный завод государственной Берг-коллегии”. – Оп.1, д. 138.

3.11. Переписка с Новороссийским губернатором о польских военнопленнных, находящихся при заводе (25 января - 8 сентября 1802г.). – Ф.1 “Луганский литейный завод государственной Берг-коллегии”. – Оп.1, д. 148, лл. 1–49.

3.12. Переписка с Петропавловским волостным правлением о ценах на хлеб и сено (1799 г.). – Ф.1 “Луганский литейный завод государственной Берг-коллегии”. – Оп.1, д. 141, лл. 1об.–18об.

3.13. Переписка с управляющим Александровского пушечного завода о присылке вольнонаёмных плотников (5 февраля 1799 - 12 декабря 1800 гг.). – Ф.1 “Луганский литейный завод государственной Берг-коллегии”. – Оп.1, д. 136.

3.14. Переписка сенатора горных и монетных дел Соймонова с директором завода Гаскойном о приписке к заводу 1561 человек казённых крестьян из Новороссийской губернии (1798-1801 г.). – Ф.1 “Луганский литейный завод государственной Берг-коллегии”. – Оп.1, д. 107.

3.15. Указ Екатерины II и переписка Екатеринославского генерал-губернатора графа Зубова с Екатеринославским наместником о присылке на работу в завод бывших польских военнослужащих (16 августа 1797 - 11 февраля 1798 гг.). – Ф.1 “Луганский литейный завод государственной Берг-коллегии”. – Оп.1, д. 97.

3.16. Указ Сената и переписка директора завода с Тамбовским губернаторством о переводе мастеровых (18 сентября 1797 - 15 мая 1798 гг.).– Ф.1 “Луганский литейный завод государственной Берг-коллегии”. – Оп.1, д. 98.

3.17. Указ Сената и переписка заводского правления с Новороссийским губернским правлением о приписке казенных поселений к заводу (3 ноября 1797 - 29 ноября 1798 гг.). – Ф.1 “Луганский литейный завод государственной Берг-коллегии”. – Оп.1, д. 99.

4. Інститут рукописів наукової бібліотеки України імені В.І.Вернадського

4.1. Описание городов и уездов бывшего Екатеринославского наместничества в конце XVIII - начале XIX вв. – Ф.V, д. 704.

4.2. Сакович П.С. О границах наших на Украйне, украинских линиях и поселениях до 1774 г. (Черновик 1908 г.). – Ф.VIII, д.1612, 8лл.

5. Відділ картографії Російської національної бібліотеки ім. М.Є.Салтикова-Щедрина

5.1. Tabula geographica qua pars Russiae Magnae Pontus Euxinus seu Mare Nigrum, et Tartaria Minor cum finitimus Bulgariae, Romaniae et Natoliae Provinciis exhibiteur a I.Baptista Homanno Sac Caes Majestatis Geographo Noribergae Cum Privilegio S.C.M. (1721 г.). – Ф.0.

5.2. Ukrania qua et Terra Cossaccorum cum vicinis Walachiae, Moldaviae, Minoris Tartariae provinciis exhibita a I.Baptista Homanno Noribergae. (1721 г.). – Ф.0.

6. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки ім. М.Є.Салтикова-Щедрина

6.1. Географическое описание Российской империи. – Ф. 658 “Эрмитажное собрание”, д. 245/2, с.239.

6.2. Карта Изюмской и Бахмутской провинции с частию реки Донца // Атлас описных лесов (1779 г.). – Ф. 658 “Эрмитажное собрание”, д. 610, л.51.

6.3. Окладная книга по всему государству по последней IV ревизии. – Ф. 658 “Эрмитажное собрание”, д. 264.

6.4. Сколько ведомств дворцовая конюшенная канцелярия волостей (1771 г.). – Ф. 658 “Эрмитажное собрание”, д. 538/1.

6.5. Список именной дворцовой конюшенной канцелярии (1774 г.). — Ф. 658 “Эрмитажное собрание”, д. 538/4.

6.6. Список именной дворцовой конюшенной канцелярии (1776 г.). – Ф. 658 “Эрмитажное собрание”, д. 538/2.

7. Російський державний архів давніх актів

7.1. Алфавит учинённой ревизии (1748 г.). – Ф.350 “Ландратские книги и ревизские сказки”. – Оп.2, д.247, лл.1–233.

7.2. Белгородский стол, стб.118. – Ф.210 “Разрядный приказ”. – Оп. 12 “Столбцы Белгородского стола”.

7.3. Белгородский стол, стб.54. – Ф.210 “Разрядный приказ”. – Оп. 12 “Столбцы Белгородского стола”.

7.4. Белгородский стол, стб.64. – Ф.210 “Разрядный приказ”, Столбцы Белгородского стола.

7.5. Ведомость “Колькое число Воронежской губернии Бахмуцкой провинции в городех по правительственной переписи. – Ф. 248 “Сенат”. – Оп. 17, д.1163, ч.1.

7.6. Городовые сметные книги. – Ф.210 “Разрядный приказ”. – Оп. 22, д.31.

7.7. Дело о возобновлении Торских соляных заводов (1743 г.). – Ф.353 “Главная соляная контора”. – Оп.1, ч.2, д. 1033.

7.8. Донские дела. – Ф.111 “Донские дела”. – Оп.1, д. 15а.

7.9. Книга описная порубежных укреплений по новой Белгородской черте от г. Рая (Казацкая пристань) до г. Коломка, составленная воеводой Г.Козловским (1687 г.). – Ф.210 “Разрядный приказ”. – Оп. 21, д.731а.

7.10. Книга переписная мужеска полу душ Воронежской губернии Бахмутской провинции (1748 г.). – Ф.350 “Ландратские книги и ревизские сказки”. – Оп.2, д.248.

7.11. Книга переписная служилых людей. Бахмутский уезд (1720 г.). – Ф.350 “Ландратские книги и ревизские сказки”. – Оп.2, кн.239.

7.12. Книги Белгородского стола №54-57. – Ф.210 “Разрядный приказ”. – Оп. 6.

7.13. Краткая ведомость полное число в Бахмутской провинции сприписными городами и слободами, подлежащая к положению в оклад мужеска полу душ. – Ф.350 “Ландратские книги и ревизские сказки”. – Оп.2, д.247, лл.234–235.

7.14. Московский стол, стб.168. – Ф.210 “Разрядный приказ”.

7.15. Московский стол, стб.961. – Ф.210 “Разрядный приказ”.

7.16. О Воронежском наместничестве в новом ево составе и о народонаселении в нём (1779 - 1780 гг.). – Ф.16 “Госархив”, д. 354.

7.17. Донесения губернатора Черткова о губерниях Харьковской и Воронежской (1782 - 1784 гг.). – Ф.16 “Госархив”, д. 1000.

7.18. О городах, известных во времена Петра I. – Ф.16 “Госархив”, д. 368.

7.19. О полковнике Острогожского полка Тевяшове (1764 -1765 гг.). – Ф. 248 “Сенат”. – Оп. 17, д.5958, лл. 253–281.

7.20. Первый департамент Сената о падеже скота. – Ф. 248 “Сенат”. – Оп.113, д. 44.

7.21. Переписная книга Мояцкого местечка (1676 г.). – Ф.210 “Разрядный приказ”. – Оп. 22, д.31, лл. 474–481об..

7.22. Подлинная выписка Бахмутской провинции семи слобод и переписные книги дворового числа. – Ф.350 “Ландратские книги и ревизские сказки”. – Оп.2, д.728 “Перечневые выписки и табели Воронежского уезда” (1720 - 1721 гг.).

7.23. Подлинная выписка Бахмутской провинции семи слобод и переписные книги дворового числа. – Ф.350 “Ландратские книги и ревизские сказки”. – Оп.2, д.727 “Перечневые выписки и табели Воронежского уезда” (1720 - 1721 гг.)., лл. 765-802, 807–894.

7.25. Ревизские сказки служилых людей Бахмутского уезда (1748 г.). – Ф.350 “Ландратские книги и ревизские сказки”. – Оп.2, д.249.

7.26. Статистическая записка о донских казаках (1783 г.). – Ф.16 “Госархив”, д. 704.

7.27. Строельная книга новой черте и валовому строенью Евгения Донца (1685 г.). – Ф.210 “Разрядный приказ”. – Оп. 8, Вязка 11, д.57.

7.28. Экономические примечания Воронежской губернии Беловодского уезда. – Ф.1355 “Экономические примечания генерального межевания” (1766 - 1771 гг.), д. 197, лл.1–54.

7.29. Экономические примечания Воронежской губернии Беловодского уезда. – Ф.1355 “Экономические примечания генерального межевания” (1766 - 1771 гг.), д. 198, лл.4–6об.

7.30. Экономические примечания и алфавиты Бахмутского уезда. – Ф.1355 “Экономические примечания генерального межевания”, д. 369, ч.1, лл.1–39об.

7.31. Экономические примечания Славяносербского уезда. – Ф.1355 “Экономические примечания генерального межевания”, д. 393.

7.32. Экстракт из дела о недостатке на Бахмутских и Торских соляных заводах приписных к ним людей (1737 г.). – Ф.353 “Главная Соляная контора”. – Оп.1, Ч.2. – д. 780, лл.2-8.

8. Російський державний військово-історичний архів

8.1. Атлас Екатеринославского наместничества (1784 г.). – Ф.ВУА. – Оп.16, д. 18724.

8.2. Атлас Екатеринославского наместничества (1794 г.). – Ф.ВУА. – Оп.16, д. 20772.

8.3. Генеральная карта землям Войска Донского (1797 г.). – Ф.ВУА. – Оп.16, д. 20764.

8.4. Описание к атласу Екатеринославского наместничества (1793 г.). – Ф.ВУА. – Оп.16, д. 18728, ч.2.

8.5. Описание к атласу Екатеринославского наместничества (1793 г.). – Ф.ВУА. – Оп.16, д. 18727, ч.3.

8.6. Описание к атласу Екатеринославского наместничества (1795 г.). – Ф.ВУА. – Оп.16, д. 18728.

8.7. Рапорт из Екатеринославского наместнического правления об открытии его в 1789 г. – Ф.52 “Потёмкин-Таврический Г.А., князь, генерал-фельдмаршал”. – Оп.1/194, д.601, ч.1, лл.5–47.

8.9. Связка 105. – Фонд №13 “Казачья экспедиция канцелярии Военной канцелярии”. – Оп. 1/107 “Материалы по хозяйственной части”.

8.10. Связка 103. – Фонд №13 “Казачья экспедиция канцелярии Военной канцелярии”. – Оп. 1/107 “Материалы по хозяйственной части”.

8.11. Связка 19. – Фонд №13 “Казачья экспедиция канцелярии Военной канцелярии”. – Оп. 1/107 “Материалы по хозяйственной части”.

9. Російський державний історичний архів

9.1. Ведомость о числе обитающихся в Екатеринославском наместничестве по V ревизии. – Ф.558 “Экспедиция для освидетельствования государственных счетов Сената”. – Оп.2, д.154, лл.2об.–12.

9.2. Ведомость прибыли и убыли разного звания людей в Екатеринославской губернии. – Ф.558 “Экспедиция для освидетельствования государственных счетов Сената”. – Оп.2, д.41, лл.164–188об.

9.3. Ведомость, учинённая Воронежского наместничества в казённой палате коликое число после отправленной в правительствующий Сенат о числе народа. – Ф.558 “Экспедиция для освидетельствования государственных счетов Сената”. – Оп.2, д.30, лл.11–12.

9.4. Ведомость, учинённая Воронежского наместничества в казённой палате обо всех находящихся в Воронежском наместничестве оброчных статьях. – Ф.558 “Экспедиция для освидетельствования государственных счетов Сената”. – Оп.2, д.30, лл.104–129.

9.5. Ведомость, учинённая Воронежского наместничества в казённой палате по силе предложения Его Сиятельства господина действительного тайного советника генерала-прокурора и кавалера кн. А.А.Вяземского – Ф.558 “Экспедиция для освидетельствования государственных счетов Сената”. – Оп.2, д.30, лл.40–41.

9.6. Генеральная табель о числе душ и дохода по новой ревизии по Воронежской губернии. – Ф.558 “Экспедиция для освидетельствования государственных счетов Сената”. – Оп.2, д.30, л.200.

9.7. Генеральная табель о числе душ по V ревизии. – Ф.558 “Экспедиция для освидетельствования государственных счетов Сената”. – Оп.2, д.154, лл.117об.–300.

9.8. Генеральная табель о числе разного звания людей в наместничестве Екатеринославском. – Ф.558 “Экспедиция для освидетельствования государственных счетов Сената”. – Оп.2, д.41, лл.114–117, 163–166.

9.9. Книга означающая разного звания людей и с них доходы за 1782 по 1789 г. по каждому Екатеринославской губернии уезду. – Ф.558 “Экспедиция для освидетельствования государственных счетов Сената”. – Оп.2, д.40, лл.1–257.

9.10. Окладная книга о числе разного звания душ с 1782 по 1789 гг. – Ф.558 “Экспедиция для освидетельствования государственных счетов Сената”. – Оп.2, д.40, лл.125–140.

9.11. Рапорт коликое число в нынешнем 1784 г. по Азовской губернии должно быть окладных сборов. – Ф.558 “Экспедиция для освидетельствования государственных счетов Сената”. – Оп.2, д.42, лл.1–50.

9.12. Табель о числе народа и дохода (1798 г.). – Ф.558 “Экспедиция для освидетельствования государственных счетов Сената”. – Оп.2, д.154, лл.109об.–144.

10. Центральний державний історичний архів України

10.1. Ведомость коликое число до каких хуторов пришедших козаков и подпомощников и на каких землях осели последние. – Ф.1782 “Комиссия о слободских полках”. – Оп.1, д.43, лл. 1–30.

10.2. Ведомость коликое число поописи украинского корпуса Казловского полку. – Ф.1782 “Комиссия о слободских полках”. – Оп.1, д.43, л. 171.

10.3. Ведомость о количестве украинцев, проживающих в хуторах Войска Донского (1763 г.). – Ф.1782 “Комиссия о слободских полках”. – Оп.1, д.41, лл. 25–164.

10.4. Ведомость по мере явилось вёрст коликое число, зачиная от Бахмута до Сребряной и между всех по реки Донцу плочани поселяющих рот. – Ф.1413 “Славяносербская комиссия”. – Оп.1, д.7, лл. 299–299об.

10.5. Ведомость учинённая сприсланной Бахмутского гусарского полку от рот ведомостей о живущих при оном полку малороссияне (1765 г.). – Ф.1413 “Славяносербская комиссия”. – Оп.1, д.45, лл. 780–809.

10.6. Ведомость, учинённая всем ордера вашего превосходительства о состоящих в Бахмутском гусарском полку у разных лиц мельницах (1765 г.). – Ф.1413 “Славяносербская комиссия”. – Оп.1, д.40, лл. 409–409об.

10.7. Грамота царя Алексея Михайловича (1641 г.). – Ф. 1791 “Чугуевская приказная изба”. – Оп.2, д.7, л.14.

10.8. Известия от Ивана Бестужева о приходе татар под Чугуев. – Ф. 1791 “Чугуевская приказная изба”. – Оп.2, д.7, лл.14об.–18.

10.9. Копия указа Ея Императорскаго величества от 1760 г. о переселении однодворцев. – Ф.1913 “Славянская нижняя расправа”. – Оп.1, д.6, лл. 313–322об.

10.10. О переводе на вечное житьё из разных городов детей боярских. – Ф. 1791 “Чугуевская приказная изба”. – Оп.2, д.11, лл.1–16.

10.11. Ревизские сказки о количестве подданных в деревнях Бахмутского уезда. – Ф. 1821 “Бахмутский уездный суд”. – Оп.1, д.39, лл.1–711.

10.12. Список именной за майскую треть сего 757 году команды генералмаиора Райко Депрерадовича. – Ф.1413 “Славяносербская комиссия”. – Оп.1, д.11, лл. 13–40, 78–99.

10.13. Список именной команды генералмаиора Райко Депрерадовича. – Ф.1413 “Славяносербская комиссия”. – Оп.1, д.7.

10.14. Список именной, учинённый по осмотру тайного советника А.М.Кливерна о состоящих в бывшем Прерадовичевом полку (1764 г.). – Ф.1413 “Славяносербская комиссия”. – Оп.1, д.45, лл. 563–587.

II. ОФІЦІЙНІ ВИДАННЯ ДОКУМЕНТІВ

11. Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1842. – Т. 5.

12. Акты Лишина. – Новочеркасск, 1891. – Т. 1. – 344с.

13. Акты Лишина. – Новочеркасск, 1894. – Т. 2. – 368с.

14. Акты Лишина. – Новочеркасск, 1894. – Т. 3. – 440с.

15. Акты Московского государства, изданные императорской Академией наук / Под ред. Н.А.Попова. – СПб., 1890. – Т. 1. – 770с.

16. Акты Московского государства, изданные императорской Академией наук / Под ред. Н.А.Попова. – СПб., 1890. – Т. 2. – 773с.

17. Акты Московского государства, изданные императорской Академией наук / Под ред. Н.А.Попова. – СПб., 1901. – Т. 3. – 674с.

18. Акты Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1861. – Т. 3.

19. Акты Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1867. – Т. 5.

20. Акты Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1875. – Т. 8.

21. Арсеньев Ю.В. Описание Москвы и Московского государства. – М.: из-е Московского археологического института, 1911. – 12с.

22. Багалей Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – Харьков, 1886. – Т.1.

23. Багалей Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – Харьков, 1890. – Т.2.

24. Булавинское восстание. – М.: изд-во Политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1935. – 527с.

25. Веселовский С.Б. Материалы по истории общего описания всех земель Русского государства в конце XVII века // Исторический архив. – М.-Л.: изд-во АН СССР, 1951. – Т. 7. – С. 300-397.

26. Восемнадцатый век. Исторический сборник, изданный по бумагам фамильного архива князем Ф.А.Куракиным. – СПб., 1905. – Т. 2. – 538с.

27. Водарский Я.Е., Чистякова Е.В. Роспись государства Московского градом // Археографический ежегодник. – М.: “Наука”, 1974. – С.304-310.

28. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI – XVIII ст. / Укладач Пірко В.О. – Донецьк, 2001. – 93с.

29. Донские дела. Книга 1 // Русская историческая библиотека. – СПб., 1898. – Т. 18. – 1081с.

30. Донские дела. Книга 2 // Русская историческая библиотека. – СПб., 1906. – Т. 24. – 1240с.

31. Донские дела. Книга 3 // Русская историческая библиотека. – СПб., 1909. – Т. 26. – 1068с.

32. Донские дела. Книга 4 // Русская историческая библиотека. – СПб., 1913. – Т. 29. – 1013с.

33. Донские дела. Книга 5 // Русская историческая библиотека. – СПб., 1917. – Т. 34. – 1074с.

34. Дополнения к актам историческим. – СПБ., 1872. – Т.12. – 423с.

35. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1875. – Т. 9. – 353с.

36. Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844. – Т. 1. – 654с.

37. Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848. – Т. 2. – Ч.I. – 654с.

38. Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1858. – Т. 4. – Ч. II. – 673с.

39. Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1877. – Т. 10. – 657с.

40. Исторические и статистические описания станиц и городов. Составлены генштаба полковником П.С.Балуевым. – Новочеркасск, 1900. – 242с.

41. Кабузан В.М., Шепукова Н.М. Табель первой ревизии народонаселения России (1718-1727 гг.) // Исторический архив. – 1959. – №3. – С. 126-165.

42. Книга Большому чертежу. – СПб., 1838.

43. Материалы для истории раскола в Донской области. – Новочеркасск, 1872. – 63с.

44. Материалы для очерка служебной дятельности Шидловских в Слободской Украине (1696-1727). Собранные и изданные С.И.Шидловским. – СПб, 1896. – 266с.

45. Материалы по истории Воронежской и соседних губерний. Древние акты XVII столетия. – Воронеж, 1885. – Вып. III.

46. Материалы по истории СССР / Под ред. Е.П.Подъяпольской. – М. - Л.: изд-во АН СССР, 1957. – Вып. V.

47. Наш край. Материалы по истории Донской области. – Ростов-на-Дону: изд-во Ростовского университета, 1963. – 309с.

48. Описание Воронежского наместничества 1785 года / Отв. ред. д. и. н. Загоровский В.П. – Воронеж: изд-во Воронежского университета, 1982.

49. Описание границ и городов Азовской губернии (1775-1783). – Спб., 1865.

50. Описание Слободско-Украинской губернии. – Харьков, 1899.

51. Описи Харківського намісництва кінця XVIII століття. – К.: Наукова думка, 1991. – 224с.

52. Переписи населения России. Итоговые материалы подворных переписей и ревизий населения России (1646-1858 гг.). – М.: изд-во АН СССР, 1972. – Вып. 1-6.

53. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.: изд-во АН СССР, 1946. – Т.7. – Вып. 2. – 936с.

54. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.: изд-во АН СССР, 1946. – Т.11. – Вып. 2. – 743с.

55. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 1-27.

56. Роспись, что по осмотру капитана московских стрельцов Ивана Верховского вверх по реке Северскому Донцу // Сборник Области Войска Донского Статистического комитета. – Новочеркасск, 1914. – Вып. 12. – С. 199-201.

57. Сахаров П. Материалы по истории колонизации и быта земли донских казаков в XVIII веке // Сборник Области Войска Донского Статистического комитета. – Новочеркасск, 1910. – Вып. 10. – С. 105-139.

58. Сборник архива крепости св. Дмитрия Ростовского / Под ред. Н.Н. Мурзакевича. – Ростов, 1839.

59. Сборник историко-филологического общества. – Харьков, 1891. – Т. 3.

60. Сборник Русского исторического общества. – Юрьев, 1905. – Т. 120. – 536с.

61. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Славяносербский уезд. – Екатеринослав, 1886. – Вып. 3. – 441с.

62. Сведения о Войске Донском: статистические, исторические, географические, этнографические, сельскохозяйственные и прочие. – Новочеркасск, 1878. – Вып.1. – 44с.

63. Сулин И. Материалы по истории заселения Миусского (ныне Таганрогского) округа // Сборник Области Войска Донского Статистического комитета. – Новочеркасск, 1907. – Вып. 7. – С. 123-148.

64. Церковно-приходская летопись Свято-Троицкой церкви слободы Беловодска, Старобельского уезда, Харьковской епархии. – Харьков, 1905.

65. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т. 1-2.

III. МЕМУАРИ

66. Барбаро и Кантарини о России. – Л.: Наука, 1971. – 275с.

67. Боплан Гійом Лавасер де. Опис України. – К.: Наукова думка, 1990. – 301с.

68. Гакман. Пространное землеописание Российского государства. – СПб., 1787. – 67с.

69. Гваньини А. Описание Московии. – М.: Греко-латинский кабинет Ю.А.Шигалина, 2001. – 172с.

70. Herberstein S. Von. Der alte Rußland. In Alehnung an die älteste dt. Ansg. aus dem Latein übertr. von Wolfram von den Steinen. Mit linem Nachw. von Walter Beitsch unter hrsg. Mitarb. Von Paul König. Zürich. Manesse Bibl. der Welt geschichte. 1985. 383S.

71. Герберштейн С. Записки о Московии. – М.: изд-во МГУ, 1988. – 430с.

72. Гильденштедт И.А. Дневник путешествия в Южную Россию // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1879. – Т. 11. – С. 180-228.

73. Гильденштедт И.А. Дневник путешествия по Слободско-Украинской губернии // Харьковский сборник. Харьков, 1891. – Отд. II. – С. 71-158.

74. Котошихин Г. О России в царствование Алексея Михайловича. – Oxford, Clarendon press., 1980. – 775с.

75. Пишчевич С.С. Известие о похождении Симеона Степановича Пишчевича // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. – М., 1881. – Книга 4. – С. 1-320.

76. Челеби Э. Книга путешествия. – М.: Наука, 1979. – Вып.2. – 287с.

IV. ЛІТЕРАТУРА

77. Анисимов Е.В. Податная реформа Петра I. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1982. – 296с.

78. Анисимов Е.В. Россия в середине XVIII века. –

79. Ашарина Н.А. Стеклянный фольклор XVIII века // Труды Государственного исторического музея. – М., 1990. – Вып. 75. – С. 51-80.

80. Бабенко В.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. – Екатеринослав, типография губернского земства, 1905. – Ч.1. – 102с.

81. Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887. – 637с.

82. Балабушевич Т.А. Територія та кордони запорозьких земель (1667 – 1775) // Історично-географічні дослідження в Україні. – К.: Наукова думка, 1994. – С.73-88.

83. Беляев И.О. О сторожевой и станичной службе на польской окраине Московского государства до царя Алексея Михайловича. – М., 1848.

84. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV веков. – К.: Наукова думка, 1982. – 117с.

85. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов // Труды института этнографии АН СССР. – М., 1956. – С. 3-460.

86. Бочкарев В.И. Очерк истории революционного движения в России (XVII – XX вв.). – М.: Русский книжник, 1918. – 191с.

87. Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история и современность. – М.: Наука, 1987.

88. Буганов В.И. Крестьянские войны в России XVII – XVIII веков. – М.: Наука, 1976. – 223с.

89. Важинский В.М. Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII веке (по материалам южных уездов России). – В.: изд-во Воронежского университета, 1974. – 237с.

90. Василенко А., Ігнатенко І. Чернігівські кахлі з розкопок 1990 – 2000 рр. // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. – К.: УТОПІК, 2001. – Вип.10. – С. 88-90.

91. Васильев Л.С. История Востока. – М.: Высшая школа. – 1998. – Т.1. – 495с.

92. Виногродська Л.І. До історії розвитку кахлярства в Україні у XIV – XVII ст. // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К.: Наукова думка, 1998. – С.265-272.

93. Водарский Я.Е. Дворянское землевладение в России в XVII – первой половине XIX века. – М.: Наука, 1988. – 301с.

94. Водарский Я.Е. Население России в конце XVII – начале XVIII веков: Автореф. дис... д-ра.ист.наук. – М., 1975. – 22с.

95. Водарский Я.Е. Население России в конце XVII – начале XVIII века. – М.: Наука, 1977. – 265с.

96. Воронов П.В., Сахарова И.Г. О датировке и распространении некоторых видов московских изразцов // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1955. – Вып. 44. – С. 77-115..

97. Глуховцева К.Д., Леснова В.В., Ніколаенко І.О., Сердюкова Т.І., Ужченко В.Д. Східнослобожанські українські говірки: Науково-навчальний посібник / За ред. д-ра філол. наук, проф. П.Ю.Гриценка. – Вип. 1. – Луганськ, 2001. – 107с.

98. Голобуцький В.А.Запорозьке козацтво. – К.: Наукова думка, 1994. – 539с.

99. Головинский П. Слободские казачьи полки. – СПб., 1864.

100. Городские поселения в Российской империи. – СПб., 1860. – Т. 1–2

101. Городские поселения в Российской империи. – СПб., 1865. – Т.5. – Ч.І.

102. Громыко М.М., Буганов А.В. О воззрениях русского народа. – М.: Паломник, 2000. – 541с.

103. (Гумилевский) Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1858. – Отд. V.

104. Гугля В. Пізньосередньовічні кахлі с.Суботова: технологія виготовлення керамчної форми-негативу // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. – К.: УТОПІК, 2001. – Вип. 10. – С. 83-90.

105. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Украіні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – К.: вид-во АН УРСР, 1962. – 205с.

106. Данченко Л. Народна кераміка Наддніпрянщини. – К.: Мистецтво, 1969. – 142с.

107. Дашкевич Я.Р. Большая граница Украины (этнический барьер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (география, динамика. методы изучения). – М.: изд-во АН СССР, 1989. – С. 7-21.

108. Діденко О. Орнаментація кахлів пізнього середньовіччя з Уманщини // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. – К.: УТОПІК, 1998. – Вип. 8. – С. 85-92.

109. Дністрянський М.С. Кордони України. – Львів: Світ, 1992. – 142с.

110. Дон и степное Предкавказье в XVIII – первой половине XIX века. – Ростов-на-Дону: изд-во Ростовкого университета, 1977. – Т. 1. – 240с.

111. Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII века. – СПб., 1889. – 355с.

112. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800гг. – М.: изд-во АН СССР, 1959. – 278с.

113. Дулов А.В. Географическая среда и история России (конец XV – середина XIX столетия). – М.: Наука, 1983. – 253с.

114. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. – М.: Наука, 1985. – 246с.

115. Елфимова А.А. История заселения Воронежского уезда в XVII веке: Автореф. дисс... канд.ист.наук. – Воронеж, 1974. – 20с.

116. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / Под ред. В.В.Иванова. – Харьков, 1898. – Т. 1.

117. Загоровский В.П. Земледельческое население в придонских уездах на Белгородской черте в середине XVII в. и возникновение первых сел “за чертой” // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Кишинев.: Картя Молдовеняскоэ, 1966. – С. 199-207.

118. Загоровский В.П. Белгородская черта. – В.: изд-во Воронежского университета, 1969. – 304с.

119. Загоровский В.П. Общий очерк истории заселения и хозяйственного освоения южных окраин России в эпоху зрелого феодализма // История заселения и хозяйственного освоения Воронежского края в эпоху феодализма. – В.: изд-во Воронежского университета, 1987. – С. 3-22.

120. Загоровский П.В. Изюмская черта. – М., 1985. – 279с.

121. Загоровский П.В. История возникновения и развития городов Воронежского края в XVII- XVIII веках: Автореф. дисс... канд.ист.наук. – Саратов, 1985. – 18с.

122. Заика И.В. Сравнительная характеристика печных изразцов Верхнесалтовского городища и селища // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы международной научной конференции, посвященной 10-летию независимости Украины, 16-18 мая 2001. – Харьков, 2001. – С. 133-134.

123. Заика И.В.Технология изготовления кафеля XVII – XVIII вв. по материалам Верхнего Салтова // Белгородский историко-археологический сборник. – Белгород: изд-во БелГУ, 2001. – Вып.1. – С. 22-24.

124. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі. – Львів: Світ, 1992. –

125. Звездин З.К. К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII в. – начале XVIII века // Исторические записки. – М.: изд-во АН СССР, 1952. – №39. – С. 181-204.

126. Зверинский В.В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях Российской империи. – СПБ., 1890. – Т. 1 – 2.

127. Зезюлинский Н. Историческое исследование о коннозаводском деле в России. – СПб., 1889. – Вып. 3. – 218с.

128. Ивахненко С. Поселения эпохи позднего средневековья на Северском Донце // Дослідження археологічних пам’яток доби українського козацтва. – К.: УТОПІК, 1994. – Вип. 3. – С. 40-42.

129. Игнатьев Е. Россия и окраины // Политическая бибилиотека “Биржевых ведомостей”. – СПБ., 1906. – Вып.26. – С. 3-45.

130. Иностранные карты России. Каталог. – Л.: изд-во РНБ, 1990. – 95с.

131. Историческое описание Земли Войска Донского. – Новочеркасск, 1872. – Т.2. - 267с.

132. Историческое описание Земли Войска Донского. – Новочеркасск, 1903. – 399с.

133. История внешней политики России конец XV – XVII век. – М.: Международные отношения, 1999. – 448с.

134. История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. – К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1976. – 727с.

135. История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область. – К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1976. – 811с.

136. История Дона с древнейших времен до падения крепостного права. – Ростов-на-Дону: изд-во Ростовского университета, 1973 – 298с.

137. История России. Проблемы цивилизационного развития. – Саратов: Летопись, 1999. – 510с.

138. История технического развития угольной промышленности Донбасса. – К., 1969. – Т. 1-2.

139. Кабузан В.М. Крестьянская колонизация Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII – первой половине XIX вв. (1719 – 1857 гг.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Кишинев.: Картя Молдовенянскоэ, 1966. – С. 313-324.

140. Кабузан В.М. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60-80-х рр. XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип.1. – С. 135-150.

141. Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX века. – М.: Наука, 1971.

142. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века. – М.: Наука, 1976. –

143. Кабузан В.М. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. – М.: Наука, 1990. – 256с.

144. Кабузан В.М. Эмиграция и реэмиграция в России в XVIII – начале XX века. – М.: Наука, 1998. – 317с.

145. Кабузан В.М. Население Российской империи в XVIII в. // Исследования по истории России, XVI – XVIII вв. – М., 2000. – С. 42-75.

146. Казаки: Очерк из истории стародавнего казацкого быта в общедоступном изложении, для чтения в войсках, семье и школе. Составил К.Абаза. – СПБ., 1899. – 187с.

147. Казачий Дон. Очерки истории. – Ростов-на-Дону: изд-во Рост. обл. ИЦУ, 1995. – 189с.

148. Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. – М.: 1999. – 328с.

149. Каргалов В.В. На степной границе. – М.: Наука, 1974. – 184с.

150. Картины былого Тихого Дона. – СПб., 1909. – 522с.

151. Кауфман А.А.Переселение и колонизация. – СПб., 1905. – 349с.

152. Кизилов Ю.А. Земли и народы России в XII – XV вв. – М.: Высшая школа, 1984. – 160 с.

153. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – Т. 1. – 503с.

154. Ключевский В.О. Русская история. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – Т.1-3

155. Ключнев М.Н. До питання про місцезнаходження зимівника Макара Безрідного // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. – К.: УТОПІК, 1999. – Вип.8. – С. 17-20.

156. Ключнев М.Н. Исследования крепости-поселения XVII – XVIII вв. у с. Нижнетеплое Луганской обл. // Дослідження археологічних пам’яток доби українського козацтва – К., 1994. – Вип. 3. – С. 42-45.

157. Ключнев М.Н. Рыболовство у донских казаков Теплинского городка (конец XVII - XVIII вв.) // Луганщина: етнокультурний вимір. – Луганськ: Альма матер, 2001. – С. 19-128.

158. Ключнєв М.Н. Селітроварення на Луганщині у добу пізнього середньовіччя (за даними археології) // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. – К.: УТОПІК, 2001. – Вип.10. – С. 18-22.

159. Коваленко О. Кахлі гетьманської доби з Полтави // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. – К.: УТОПІК, 1999. – Вип.8. – С.92-97.

160. Козловский А.А. Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX – XIV вв. // Земли Южной Руси в IX – XIV вв. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 62-71.

161. Контактные зоны в истории Восточной Европы: перекрестки политических и культурных взаимовлияний. – М., 1995. – 112с.

162. Кравченко Э.Е. Бытовой комплекс Святогорского монастыря XVII в. (по результатам археологических исследований 1989 г.) // Материалы исследований, реставрации и использования памятников культуры. Научно-практический семинар, 29.30.1995. – Славяногорск, 1995. – С. 43-50.

163. Кравченко Э.Е., Мирошниченко В.В. Изразцы поселения Казачья Пристань // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк: Східний видавничий дім, 2000. – С. 40-44.

164. Кравченко Э.Е., Духин А.И. Керамические люльки и мелкая пластика поселения Казачья Пристань // Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура. – Донецк: изд-во ДонНУ, 2000. – С. 147-161.

165. Кравченко Э.Е. Клад монет XVII в. с Казачьей Пристани (северо-западный Донбасс) // Літопис Донбасу. – Донецк, ДОКМ, 2001. – №9. – С. 68-73.

166. Кравченко Э.Е. Памятники оседлого населения XI – XIV вв. в Среднем течении Северского Донца // Степи Европы в эпоху Средневековья. – Донецк: изд-во ДонГУ, 2000. – С. 75-99.

167. Кравченко Э.Е. Предметы христианского культа с южной окраины Слобожанщины // Донецкий археологический сборник. – Донецк: изд-во ДонНУ, 2001. – Вып. 9. – С. 131-144.

168. Кравченко Э.Е. Средневековая поливная керамика Подонцовья // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X – XVIII вв. по материалам поливной керамики. Тезисы докладов научн. конф., Ялта, 25-29.05.1998. – Симферополь, 1998. – С. 131-135.

169. Краеведческие записки. – Луганск, ЛОКМ, 1993. – Вып. 1-2.

170. Красильников К.И. Археологический аспект истории казацкого поселка “Луганской” // Дослідження археологічних пам’яток доби українського козацтва – К.: УТОПІК, 1994. – Вип. 3. – С. 36-40.

171. Краткое историческое и статистическое описание Войска Донского. – Новочеркасск, 1887. – 85с.

172. Крюков А. О станичных лесах Донской области // Сборник Области Войска Донского Статистического Комитета. – Новочеркасск, 1910. – Вып. 10. – С. 80-102.

173. Лаврів П. Історія південно-східної України. – К.: вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 192с.

174. Лащук Ю.П. Українські кахлі IX – XIX ст. – Ужгород.: видавничий відділ Закарпатського обласного управління по пресі, 1983. – 80с.

175. Лисянский А.С. Конец Дикого поля. – Донецк: Донбасс, 1973. – 127с.

176. Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации. – М.: изд-во МГУ, 1996. – 510с.

177. Лукьянов П.М. История химических промыслов и химической промышленности в России. – М.-Л.: изд-во АН СССР, 1949. – Т. 1-2.

178. Лурье С.В. Историческая этнология. – М.: Аспект-пресс, 1998. – 448с.

179. (Макарьевский) Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880. – Вып. 2. – 372с.

180. Макущенко А.А. Сборник исторического описания Старобельского края. – на правах рукописи. – 1988. – 233с.

181. Маслих С.А. Русское изразцовое искусство XV – XIX веков. – М.: Изобразительное искусство, 1983. – 28,[20с.]., ил., 110л., ил.

182. Мельникова А.С., Узденников В.В., Шиканова И.С. Деньги России. История русского денежного хозяйства с древнейших времен до 1917 г. – М.: Стрелец, 2000. – 224с.

183. Миклашевский И.Н. К истории хозяйственного быта Московского государства. – М., 1894. – Ч.1. – 310с.

184. Милов Л.В. Исследование об “Экономических примечаниях” к Генеральному межеванию. – М.: изд-во Московского университета, 1965. – 311с.

185. Милов Л.В., Вдовина Л.Н. Культура сельскохозяйственного производства. Оерки русской культуры XVIII века. – М., 1985. – Ч.1.

186. Мирошниченко В.В., Кравченко Э.Е. Изразцы с поселений среднего Подонцовья второй половины XVII века. (поселение в урочище Явир и Святогорский монастырь) // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы международной научной конференции, посвященной 10-летию независимости Украины. – 16-18 мая, 2001. – Харьков, 2001. – С. 137-138.

187. Мирошниченко В.В. Детские керамические игрушки с севера Донецкой области. // Літопис Донбасу. – Донецк, ДОКМ, 2001. – №9. – С. 74-78.

188. Мірошниченко І.О. Старобільщина: історико-краєзнавчий нарис. – Луганськ: ВАТ “ЛОД”, 2002. – 112с.

189. Нелепин Р.А. История казачества. – СПб.: Православная Русь, 1995. – Т.1. – 558с.

190. Никифоренко Н.А. Соціально-економічний стан Донеччини в останню чверть XVIII ст. (за “Щоденником” І.А.Гільденштедта) // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк: вид-во ДонГУ, 1998. – Кн. 6. – С. 20-29.

191. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в XVII веке. – М.-Л.: АН СССР, 1948. – 447с.

192. Открытие и начало разработки угольных месторождений в России. – И.: Углетехиздат, 1949. – 611с.

193. Палий Г.М. Славянск. – Донецк: Донбасс, 1987. – 90с.

194. Пірко В.О. До питання про розвиток техніки в соляній промисловості на Україні у XVII - XVIII ст. // Нариси з історії природознавства і техніки. – К., 1985. – Вип.31. – С. 91-93.

195. Пірко В.О. Заселення степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 1998. – 124с.

196. Пирко В.А., Чепига Г.Г. Село Маяки (вторая половина XVII – XVIII вв.) // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк: вид-во ДонГУ, 1999. – Кн. 7. – С. 209-217.

197. Пірко В.О. Торські та Бахмутські соляні промисли у XVII – XVIII ст. // Новые страницы в истории Донбасса. – Донецк, 1994. – Кн.3. – С. 3-23.

198. Подов В.И. Открытие Донбасса. – Луганск, 1992. –

199. Подов В.И. Донбасс. Век XVIII-й. – Луганск: Світлиця, 1998. – 228с.

200. Подов В.И. История Лисичанска в документах. – Лисичанск, 1995. – Ч.1. – 118с.

201. Подов В.И. Славяносербия. – Луганск: Globus, 1998. – 120с.

202. Подов В.И., Курило В.С. Первенец металлургии Украины. – Луганск, 1998. – 218с.

203. Полонская-Василенко Н. Из истории Южной Украины в XVIII в. заселение Новороссийской губернии (1764-1775 гг.) // Исторические записки. – 1942. – №13. – С. 130-174.

204. Полубояринова М.Д. Русские люди в Золотой Орде. – М.: 1978. – 133с.

205. Попов Х. Краткий очерк прошлого донского казачества // Сборник области Войска Донского статистического комитета. – Новочеркасск, 1907. – Вып. 7. – С. 36-51.

206. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства. – К.: Молодь, 1993. – 408с.

207. Пронштейн А.П. Земля Донская в XVIII веке. – Ростов-на-Дону: изд-во Ростовского ун-та, 1961. – 374с.

208. Пронштейн А.П., Мининков Н.А. Крестьянские войны в России XVII – XVIII веков и донское казачество. – Ростов-на-Дону: изд-во Ростовского университета, 1983. – с.

209. Пудавов В.М.История Войска Донского и старобытность начал казачества. – Новочеркасск. – Вып.1. – 320с.

210. Рабинович М.Г. Московская керамика // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1949. – Т.12. – С.37-105.

211. Ригельман А.И. История о донских казаках. – Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство, 1992. – 220с.

212. Россия и Черноморские проливы (XVIII – XX столетия) / Под ред. Нежинского Л.Н., Игнатьева А.В. – М.: Международные отношения, 1999. – 557с.

213. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. Малороссия. – СПб, 1903. – Т.5-7.

214. Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. – М.: “Наука”, 1979. – 392с.

215. Рыблова М.А. Традиционные жилища и усадьбы донских казаков-верховцев (вторая половина XIX - начало XX вв.): Автореф. дисс... канд.ист.наук. – Уфа, 1996. – 18с.

216. Рябов С.И. Донская земля в XVII веке. – Волгоград: Перемена, 1992. - 244с.

217. Рябов С.И. Донская земля в последней четверти XVII – начале XVIII вв. : Автореф. дисс... канд.ист.наук. – Ростов-на-Дону, 1984. – 18с.

218. Савельев Е.П. Войсковой круг на Дону. Исторический очерк. – Новочеркасск, 1908. – 16с.

219. Салтыков А.Б. Русская керамика XVIII – XIX веков. – М.: Госкультпросветиздат, 1952. – 271с.

220. Сергиенко И.И. Сюжеты и орнаменты русских изразцов XVIII века // Труды Государственного исторического музея. – М., 1990. – Вып.75. – С.29-50.

221. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К.: Українська видавнича спілка, 2000. – 430с.

222. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1846. – Ч.1.

223. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Хозяйственная статистика Новороссийского края. – Одесса, 1853. – Ч. 1-2.

224. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1731 – 1823 гг.). – Одесса, 1836. – Ч.1. – 288с.

225. Скорик А.П. Возникновение донского казачества как этноса. Изначальные культурные традиции. – Новочеркасск, 1992. – 67с.

226. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII – XVIII веке. – Харьков: Харьковское книжное издательство, 1964. – 460с.

227. Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К.: Наукова думка, 1991. – с.

227. Советская историческая энциклопедия. – М., 1962 – 1975. – ТТ.1-16

228. Спасский И.П. Русская монетная система. – М.: Учпедгиз, 1957. – 124с.

229. Срезневский И. Историческое обозрение гражданского устроения Слободской Украины. – Харьков, 1839. – 93с.

230. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К.: Наукова думка, 1984. – 217с.

231. Тихомиров М.Н. Российское государство XV – XVII веков. – М.: Наука, 1973. – 423с.

232. Три века. Россия от Смуты до нашего времени / Под ред. Каллаша В.В. – М., 1912. – Т.2.

233. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К.: Абрис, 1999. – 200с.

234. Цукерник А.Л. Соляная промышленность Донецкого бассейна в XVIII в. // Вопросы экономики, планирования и статистики. – М., 1957. – С. 272-281.

235. Цыбин М.В. Древнерусские поселения второй половины XIII – XIV вв. в среднем течении Дона // Проблемы изучения Доно-Волжской степи. – Воронеж, изд-во Воронежского университета, 1989. –

236. Черкасов П.П. Екатерина II и Людовик XVI. Русско-французские отношения: 1774 – 1792. – М.: Наука, 2001. – 528с.

237. Чернікова І.В. Господарчі споруди Слобожанщини др. пол. XVII-XVIII (на прикладі поселення Верхній Салтів) // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк: Східний видавничий дім, 2000. – С.44-46.

238. Черницын С.В. Донские татары: некоторые вопросы этнической истории и расселения // Историческая география Дона и Северного Кавказа. – Ростов-на-Дону: изд-во Ростовского университета, 1992. – С. 106-113.

239. Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье, история и судьбы традиционно-бытовой культуры (XIX – XX вв.). – М.: Наука, 1988. – 256с.

240. Шарпіло Б.О. До питання про історичну природу деяких гіперичних явищ в говорах південно-східного наріччя української мови // Наукові записки серія філологічна. – Ворошиловград, 1956. – Вип.5. – С. 59-74.

241. Шарпило Б.А. Сравнительно-историческая характеристика украинских говоров восточной Украины (Старобельщины): Автореф. дисс... канд.ист.наук. – Киев, 1960. – 20с.

242. Щелков К.П. Историческая хронология Харьковской губернии. – Харьков, 1882. – 110с.

243. Щелкунов З. Об устрйстве казачьих поселений и об юртовых при них довольствиях // Сборник Области Войска Донского Статистического Комитета. – Новочеркасск, 1907. – Вып.7. – С.51-65.

244. Щербина Ф.А. История Кубанского казачьего войска. – Екатеринодар, 1910. – Т.1. – 423с.

245. Эварницкий Д.И. Вольности Запорожских козаков (Историко-топографический очерк). – СПб., 1890. – 384с.

246. Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон: В 96 т.– СПб., 1896. – Т.28. – 480 с.

247. Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон: Биографии. В 12 т. / Отв. ред. В.М.Карев, М.Н.Хитров. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 1993. – Т.4: Герарди – Дюма. – 864с.

248. Этнография Восточных славян. Очерки традиционной культуры. – М.: Наука, 1987. – 557с.

249. Юркевич В. Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. – К., 1932.

250. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1-3.

251. Янчевский Н.Л. Разрушение легенды о казачестве. Краткий очерк истории колониальной политики на Дону в связи с эволюцией аграрных отношений. – Ростов-на-Дону: Северный Кавказ, 1931. _ 80с.

V. СТАТТІ В ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ

252. Андрианов Б.В., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и проблемы их картографирования // Советская этнография. – 1972. – №2. – С. 3-16.

253. Багалей Д.И. Займанщина в Левобережной Украине в XVII и XVIII столетиях // Киевская старина. – 1883. – №12. – С. 564-571.

254. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первыя шаги его по пути культуры // Киевская старина. – 1889. – Т.XXV – XXVI. – С. 474, 110-131.

255. Брук С.И., Кабузан В.М. Динамика численности и расселения русского этноса (1678 – 1917 гг.) // Советская этнография. – 1982. – №4. – С. 9-26.

256. Брук С.И., Кабузан В.М. Миграции населения России в XVIII - начале XX века (Численность, структура, география) // История СССР. – №4. – С. 41-59.

257. Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и размещение украинского этноса в XVII – начале XX вв. // Советская этнография. – 1981. – №5. – С. 15-31.

258. Брук С.И., Кабузан В.М. Этнический состав населения России (1719 – 1917 гг.) // Советская этнография. – 1980. – №6. – С. 18-32.

259. Бугаївський І.А. Про час заснування Айдарських та Деркульських поселень // Український історичний журнал. – 1984. – №2. – С.82-85.

260. Віногродська Л.І., Горішній П.А., Юра Р.А. Середньовічна кераміка із м. Суботів Черкаської області // Археологія. – 1985. – №50. – С. 65-75.

261. Віногродська Л. І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV – XVIII ст. // Археологія. – 1997. – №2. – С. 129-140.

262. Воронежские епархиальные ведомости. – 1870. – №2. – С. 286-292.

263. Воронежские епархиальные ведомости. – 1872. – №7. – С. 303-310.

264. Донские епархиальные ведомости. – 1892. – №6. – С. 251-258.

265. Гамаюнов С.А. Местная история в контексте россиеведения // Общественные науки и современность. – 1996. – №1. – С. 55-63.

266. Гуров Б.К. Городок Луганский – памятник истории // Знамя труда. – 1988. – 8-13 сентября.

267. Гуров Б.К. Древний городок Луганский // Наша газета. – 1991. – 6 квітня.

268. Гуров Б.К. У истоков станицы // Знамя труда. – 1988. – 30 августа.

269. Журнал Министерства внутренних дел. – 1849. – №25. – Книги 1-2.

270. Замятин Д.Н. Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XX в. // Полис. – 2001. – №6. – С. 97-116.

271. Замятин Д.Н.Русские в Центральной Азии во второй половине XIX в: стратегии репрезентации и интерпретации историко-географических образов границ // Восток. – 2002. – №1. – С. 43-

272. Замятина Н.Ю. Зона освоения (фронтир) и ее образ в американской и русской культурах // Общественные науки и современность. – 1998. – №5. – С. 77-84.

273. Замятина Н.Ю. Модели политического пространства // Полис. – 1999. – №4. – С. 29-41.

274. Ильин М.В. Проблемы формирования “Острова Россия” и контуры его внутренней геополитики // Вестник МГУ. – 1995. – №1. – С. 37-53.

275. Ильин М.В. Этапы становления внутренней геополитики России и Украины // Полис. – 1998. – №3. – С.82-94.

276. Каманин И. Библиография. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. Исследование Д.И.Багалея. Москва, 1887 // Киевская старина. – 1889. – Т.XXIV.

277. Ключнев М.М. Особливості українського пізньосередньовічного посуду з розкопок укріпленого поселення біля с. Нижньотепле, Луганської області // Археологія. – 2001. – №31. – С.92-98.

278. Кудряшов Е. Юрьевецкие изразцы // Декоративное искусство СССР. – 1973. – №12. – С. 20-23.

279. Левин М.Г., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области // Советская этнография. – 1955. – №4. – С. 3-17.

280. Локтюшов С. Залежність між клімато-геологічними й етнічними явищами на території Донбасу від постплейстоцена до історичних часів // Радянська школа. – 1930. – №9-10. – С. 97-101.

281. Маркедонов С.М. Донское казачество и Российская империя (история политических взаимоотношений) // Общественные науки и современность. – №1998. – №1. – С.103-111.

282. Особенности статистического исследования Курской губернии (1887 г.) // Киевская старина. – 1889. – Т.XXIV.

283. Панфьорова М.А. Заселення східних володінь Війська Запорозького після ліквідації Січі // Вісник Східноукраїнського національного університета. – 2001. – №10. – С. 41-56.

284. Петров Н.И. К истории колонизации Слободской Украины // Киевская старина. – 1888. – Т.XXI. – С. 23-51.

285. Пирко В.А. Торская укрепленная линия // Вопросы истории. – 1986. – №1. – С. 180-184.

286. Полонская-Василенко Н. Заселение южной Украины в середине XVIII в. // Историк-марксист. – 1941. – №5. – С. 30-46.

287. Попов Н.А. Военные поселения сербов в России // Вестник Европы. – 1870. – №6. – С. 584-615.

288. Пушкарев С.Г. Донское казачество и Московское государство в XVII веке // Вопросы истории. – 1994. – №11. – С. 105-120.

289. Скальковский А.А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715 – 1817 гг.) // Журнал Министерства внутренних дел. – 1849. – Ч.25. – Кн.1-2.

290. Сухоруков В.Г. Историческое описание Земли Войска Донского // Дон. – 1988. – №4-12; 1989. – №1-8, 10-12; 1990. – №1-12.

291. Три “черкасския” слободы по современному их описанию // Киевская старина. – 1887. – №6 (т. XVIII). – С. 559-564.

292. Фрадкин Н.Г. Инструкции для академических экспедиций 1768-1774 гг. // Вопросы географии. – 1950. – №17. – С. 213-218.

293. Цымбурский В.Л. “Остров Россия” (перспективы российской геополитики) // Полис. – 1993. – №5. – С.6-24.

294. Цымбурский В.Л. Как живут и умирают международные конфликтные системы (судьба балтийско-черноморской системы) // Полис. – 1998. – №4. – С. 52-73.

295. Яковенко И.Г. Цивилизация и варварство в истории России. Казачество// Общественные науки и современность. – 1998. – №1. – С.103-111.

296. Яцунский В.К. Изменения в размещении населения Европейской России в 1724 – 1916 гг. // История СССР. – 1957. – №1. С.192-224.

Таблиці
Додаток А

Таблиця 1

Хронологія заснування населених пунктів Подонеччя XVII-XVIII ст.

Населений пункт	дата заснування	сучасна назва
тимчасове перебування козаків на Сіверськім Дінці	1570 р.	–
“Донецкая волость” - юрти у середній течії Сіверського Дінця	1626 р.	–
тимчасові кочовища татар	1620-і гг., 1642-1659 рр.	–
Гундоровский юрт донского казачества	1636 р.	–
стойбища “воровских черкас” на рр. Бахмут, Тор, Чорный Жеребец	1641-1646 рр.	–
Трьохизбянский юрт донского казачества	1647 р.	–
запорозькі пікети на Северськім Дінці	1650 р.	с.Суходол, Слов’яносербського р-ну Луганської обл.
Краснянский и Айдарский юрты донского казачества	1656 р.	–
Маяцкий городок	1663 р.	с. Маяки, Донецкої обл.
Боровской городок донского казачества	1672 р.	с. Боровське, Лисичанського р-ну Луганської обл.
Луганский, Староайдарский и Теплинский городки донского казачества	1673 р.	смт. Станично-Луганське, Старий Айдар, с. Нижньотепле Станично-Луганського р-ну
Сухарев и Трехизбянский городки донского казачества	1675 р.	біля м.Кремінна, Луганської обл.; с. Трьохізбенка, Слов’яносербського р-ну Луганської обл.
Соляный (Тор)	1676 р.	м. Слов’янськ, Донецької обл.
Гундоров городок донского казачества	1678 р.	м. Донецьк, Ростовської обл., Росія

Таблиці
Додаток А

продовження таблиці 1

урочище Шелковый Проток (поселение запорожских казаков)	1680 р.	с. Шовкова Протока Лутугінського р-ну Луганскої обл
Краснянский городок и Новоайдарский юрт донского казачества	1683 р.	с. Краснянка, Кременського р-ну Луганської обл.; м. Новий Айдар Луганської обл.
Казачья Пристань (Райгородок)	1685 р.	не існує
запорожский пикет близ Макарова Яра	1690 р.	біля с.Пархоменко, Краснодонського р-ну, Луганської обл.
Обливы, Беленской и Закотенский городки донского казачества	1696 р.	м. Старобільськ, Луганської обл.; с. Закотне, Новопсковського р-ну Луганської обл.
овраг Каменный, Проток Гриценков,	1699-1707 рр.	м. Брянка Луганської обл.
гора Сокол и Соколовка, балка Мечетная и Глубокий яр – зимовник запорожского старшины П.Довгаля	на рубежі XVII–XVIII ст.	місцевість у р-ні с. Красний Кут Антрацитівського р-ну Луганської обл.
Осиновый Ровенек и Новый Айдар (городки донского казачества)	1700 р.	м. Ровеньки Бєлгородської обл., Росія; м. Новий Айдар Луганської обл.
Осиновский юрт донского казачества	1701 р.	с. Осинове Новопсковського р-ну Луганської обл.
Кабаний юрт донского казачества	1702 р.	с. Кабаннє, Кременського р-ну Луганської обл.
Шульгин городок донского казачества	1705 р.	с. Шульгінка, Старобільського р-ну Луганської обл.

Таблиці
Додаток А

продовження таблиці 1

Студенки	: 1703 р.	Харківська обл.
Герасимова Лука, Меловой Брод	: між 1703/04–1707 рр.	м.Мілове?
Осинова Лука, Новый Боровской, Беловодск, Сватова Лучка, Явсуг	близько 1707 р.	с.Осинове Новопсковського р-ну Луганської обл.; с.Боровське Лисичанського р-ну Луганської обл.; м.Біловодськ Луганської обл.; м.Сватове Луганської обл.; с.Євсуг Біловодського р-ну Луганської обл.
Знищення донських містечок на Сіверськім Дінці	1708 р.	–
заселення долин рр. Красної та Жеребеця	з 1710 рр.	–
хутор Осиновка	1712 р.	?
повторне заселення Сухарева, Краснянского, Боровского, Ново- и Староайдарского городков донского казачества; присвоєння цим поселенням слобідського	близько 1720 р.	–
Данилов Буерак, слобода Жеребец	1720 р.	?
хутора В.Вергелева, А.Торопова, С.Чиркова П.Савенкова, Е.Путятина	1721 р.	район м.Артемівськ, Донецької обл.
хутор Боровской пустыни	1722 р.	?
повторное заселение Шульгин городка (Шульгинка)	1725 р.	–

Таблиці
Додаток А

продовження таблиці 1

Райгородка, слободы Меловатка и Ольховатка	засновані між 1719-1732 рр.	с.Райгородка та Мєловатка Сватівського р-ну
слобода Дуванная	1730 р.	с.Верхня Дуванка

		Сватівського р-ну Луганської обл.
слободы Кременная, Боровенка (Писаревка), Голубовка (Белая), Петропавловка, Шабельковка (Ольховая), Дованка	1733 р.	м.Кремінна Луганської обл.; с.Боровеньки та с.Голубівка Кремінського р-ну Луганської обл.; с. Нижня Ольхова Станично-Луганського р-ну Луганської обл.; Нижня Дуванка Сватівського р-ну Луганської обл.
донские хутора по р. Деркул	30-40-і рр. XVIII ст.	–
с. Муратово, слободы Петровская и Капи тановка	1738-1745 рр.	с.Муратове Новоайдарського р-ну Луганської обл.; с.Капітанове Старобільського р-ну Луганської обл.
с. Павловка, слободы Танюшевка, Березовка, Бела-Куракина	40-і рр. XVIII ст.	с.Павлівка Білокуракінського р-ну Луганської обл.; смт.Білокуракіне Луганської обл.; с.Танюшівка Новопсковського р-ну Луганської обл.; с.Березівка Троїцького р-ну Луганської обл.
слобода Кальновка (Новотроицкая)	близько 1750 р.	смт.Троїцьке Луганської обл.
Варваровка, Катериновка, Головниновка, хутор Кудрявцев	близько 1752 р.	с.Варварівка Кремінського р-ну Луганської обл.; с.Катеринівка Лисичанського р-ну Луганської обл.
Бахмутовка, Степановка, Суходол, Первозвановка, Петровка	близько середини 1750-х рр.	с.Бахмутівка Новоайдарського р-ну Луганської обл.; с.Степанівка Троїцького р-ну Луганської обл.; с.Суходол Слов’яносербського р-ну Луганської обл.; с.Петрівка Білокуракінського р-ну Луганської обл.

Таблиці
Додаток А

продовження таблиці 1

Серебрянка, Привольное, Верхнее, Нижнее, Крымское, Подгорное, Желтое, Раевка, Красный Яр, Вергунка, Каменное (Каменный Брод), Черкасское, Хорошее,	1754 р.	с.Серебрянка Донецької обл.; с.Привілля,с.Верхнє Лисичанського р-ну; с.Нижнє Первомайської міськради Луганської обл.; с.Кримське

Калиново – бывшие славяносербские роты		Слов'яносербського р-ну; смт.Слов'яносербськ; с.Жовте,Раївка,Красний Яр Слов'яносербського р-ну Луганської обл.; п.Велика Вергунка Жовтневого р-ну м.Луганська; Кам'янобрідський р-н м.Луганська; м.Зимогір'я Слов'яносербського р-ну; с.Хороше Слов'яносербського р-ну; с.Калинове Лисичанського р-ну Луганської обл
Троицкое, Белая гора – бывшие славяносербские роты	1755 р.	с.Троїцьке та с.Біла гора Лисичанського р-ну Луганської обл.
слобода Александровка	друга половина 50-х рр. XVIII ст.	с.Олександрівка Новоайдарського р-ну
слобода Смольяниновка	1756 р.	с.Смолянинове Новоайдарського р-ну Луганської обл.
слободы Алдыновка, Царев-Борисовка (Петропавловка), Спеваковка (Заводовка), Кабаний и Елдимовский хутора, Ямполовка	1759 р.	с.Царівка та с.Співаковка Новоайдарського р-ну Луганської обл.
слобода Святодмитриевская	1761 р.	?
слобода Белая	1762 р.	смт.Біле Лутугінського р-ну Луганської обл.
донские хутора Кутейников и Ольховая	1763 р.	?
Черниговка (Верхняя сотня), Лашиновка (Средняя сотня), Богдановка (Нижняя сотня), слобода Протопоповичей (Суходольская); донские хутора по речках Полной и Камышной	1764 р.	с.Велика Чернігівка та с.Богданівка Станично-Луганського р-ну Луганської обл.; с.Суходол Родаківської сільради Станично-Луганського р-ну.

Таблиці
Додаток А

продовження таблиці 1

с. Рубежное, хутор Прерадовичей (будущее с. Николаевка), хутора по р.Луганчик, с. Белое, слободы Геевка (Щигловка), Генераловка, Штормовка	близько 1765 р.	м.Рубіжне Луганської обл.; с.Миколаївка Лисичанського р-ну Луганської обл.; ?; с. Юріївка Лутугінського р-ну Луганської обл.; с.Штормове Новоайдарського р-ну Луганської о.

Марковка, Куручевка, Морозовка, Баранниковка, Колядовка, Городище, Наколесовка, Великоцкая, Черниговка (правоверная), Аннова, Новобеленская, хутора – Богданов, Попов, Гнядашный, Третьяков, Данилов, Брусов, Шуленяков, Очкуров, Царев, Выселка, Лымарев, Конаненков, Гармашев, Пугачев, Гончаров, Бондарев, Безбожный, Зорянов, Стрельцов, Кравский, Кабычанный, Пивнев, Шелестов, Нехаев, Просяной, Шеповалов, Сенков, Шпатанычев, Голодов, Алексеев, Малахов, Большой Савельев, Сенельников, Головля, Проезжий, Студенецкий, Рогов, Тренбачев, Константиновский, Никольский, Анпилов, Шуликин, Шпотин, с. Красногоровка, Родионовка, Сурова Белогоровка, Резанцево, Новоселки, деревни Подгорная, Шепиловка, Волчеярское, Меловая, Александровка, Филатовка, Перещепная, Троицкое, Васильевка, Панграцовка, Леонтьевка, Алексеевка	1766-1771 рр.	смт.Марківка; с.Курячівка Марківського р-ну; с.Морозівка Міловського р-ну; с.Баранниківка Біловодського р-ну; с.Колядівка Новоайдарського р-ну; с.Городище Біловодського р-ну; с.Великоцьк Міловського р-ну; с.Новобіла Новопсковського р-ну; с.Білогорівка Лисичанського р-ну; с.Волчеярівка Лисичанського р-ну; м.Первомайськ (Олександрівка) Луганської обл.; с.Троїцьке Лисичанського р-ну

Таблиці
Додаток А

продовження таблиці 1

хутора Родакова, Леоновича, Сентенина, Комаровича, хутор Бахмутовский, Штеричанка, Кречановка	1767 р.	смт.Родакове та с.Сентянівка Слов'яносербського р-ну Луганської обл.; смт.Штерівка Краснолучського р-ну Луганської обл.; с.Бахмутівка (?) Новоайдарського р-ну Луганської обл.; ?
Рашковка (Макаров Яр), Большая Екатериновка, Городище	1769 р.	с.Пархоменко Краснодонського р-ну Луганської обл.; с.Катеринівка Слов'яносербського р-ну Луганської обл.; с.Городище Біловодського р-ну Луганської обл.
Мостки, Малая Екатериновка	1770 р.	с.Мостки Сватівського р-ну Луганської обл.; ?
х. Попасный, Юрьевка, Николаевка, Михайловка	1773 р.	?; с.Макіївка Кремінського р-ну Луганської обл.; с.Миколаївка Станично-Луганського р-ну (?) Луганської обл.; с.Михайлівка Кремінського р-ну Луганської обл.;

Таблиці
Додаток А

продовження таблиці 1

х. Гречишкин, слободы Арентова, Веселая, Меловая Шабельковка, Писаревка, Кудрявцева, Головиновка.		с.Гречішкине Новоайдарського р-ну Луганської обл.; ?; с.Веселе Старобільського р-ну Луганської обл.; ?; ?; с.Писарівка Новопсковського р-ну Луганської обл.; с.Кудряшівка Кремінського р-ну Луганської обл. (?); ?
Чернухино, Городище, Фащевка, Орехово	1772-1773 рр.	с.Чорнухіне, с.Городище Перевальського р-ну Луганської обл.; с.Фащівка та Оріхове Антрацитівського р-ну Луганської обл.
Валок, Перещепина, Голубовка, Гарькавая, Арсеньевка (Белая гора), Устиновка, Горки (Горское), Луковкина (поселение донских казаков)	1775 р.	?; ?; с.Голубівка Перевальського р-ну Луганської обл.; с.Біла гора та Устинівка Лисичанського р-ну Луганської обл.; м.Горське Первомайської міськради; ?
Бобриково-Петровская, Палевский-Каршин	1776 р.	с.Бобрикове Антрацитівського р-ну Луганської обл.; с.Паліївка Лутугінського р-ну Луганської обл. (?)

Таблиці
Додаток А

продовження таблиці 1

Исаевка-Дьяковка, пос. Леонов, Есауловка, Мало-Крепинькой, Ребрикова-Троицкая	1777 р.	с.Дьякове Антрацитівського р-ну Луганської обл.; ?; с.Єсаулівка, с.Ребрикове Антрацитівського р-ну Луганської обл.;
хутора Попанин, Городищенский, Камышный, Обышкин, Морозов, Елпатов, Просяной, Половинкин, пос. Крепинский-Исаев (Малая Дьяковка)	1779 р.	?; ?; с.Камишне Станично-Луганського р-ну; ?; ?; с.Просяне марківського р-ну Луганської обл.; с.Половинкине Старобільського р-ну Луганської обл.; смт.Крепінський Антрацитівського р-ну Луганської обл.
Дальние Ступки, Петровенка, Уткина слобода, Красный Кут (Катериновка), Шипиловка, Санжаровка, Громовка, Плоская, Исааковка, Васильевка	1778 р.	?; с.Петровеньки Слов'яносербського р-ну Луганської обл.; с.Уткине Перевальського р-ну Луганської обл.; с.Красний Кут Антрацитівського р-ну Луганської обл.; с.Шипілівка Лисичанського р-ну Луганської обл.; ?; ?; ?;?; с.Василівка Лутугінського р-ну Луганської обл. (?)

Таблиці
Додаток А

продовження таблиці 1

Кривая Лучка, хутора – Кряковский, Капитанский, Лапаскино, Казацкий, казацких старшин Иловайского и Мартынова, Шабельских, Мешкова; слободы – Лекарская, Куськина, Лозовая, Хвощевка, Новопавловка, Ванина,	1779 р.	с.Кряківка Слов'яносербського р-ну; с.Капітанове Новоайдарського р-ну; с.Кузькине Лутугінського р-ну; с.Лозова (складова майбутнього м.Брянка); с.Новопавлівка Лутугінського р-ну
слобода Куречанка	1779-1780 рр.	с.Курячівка Марківського р-ну Луганської обл.
слободы Кабычева, Литвиновка, Алексееевка, Кризская, Стрельцова, хутора - Руденков, Дахнев, Разсохов, Тишков, Сычев, Бондарев, Кононов, Семикозов, Шпотин, Данилов, Нижебаранников, Моисеенков, Калмыков, Заринов, Безбожный, Шелестов, Нехаев, Гавриловский, Рубеженский, Бондарев, Даниленков, Размазнин, Каменка, сельцо Рогово, Картушина	1780 р.	с.Кабичівка, Бондарівка, Сичів,с.Кризське Марківського р-ну Луганської обл.; с.Нжнєбараниківка Біловодського р-ну; ймовірно, що інші населені пункти існували на території сучасних Марківського та Біловодського р-нів Луганської обл.
Васильевка, Калиново, Алексеевка, Бурьяновка, Раздольская, Афанасьевка, Петрова Милость, Грубина, Григорьевка, Петровка, Васюковка, Софийская, Тихоновка, Пиволье, Шипиловка, Новоселки, Мечетное, Филатовка, Лучок, Чарково, Устинское, Лукерьино, Епифановка	1782-1783 рр.	

Таблиці
Додаток А

продовження таблиці 1

п. Щетов	1783 р.	смт.Щетове Антрацитівського р-ну Луганської обл.
Степановка, Хрестовое, Паньковка, Сухое, Пороша, Хрящеватое, Палитровка, Церковное, Комиссаровка, Рассыпное, Григорьево, Каменное, Волнухино, Шелковое, Ивановка, Петровка, Милютиновка, Успенское, Юхимовка, Георгиевка, Воскресенское, Ивановка (Поликарповка), Акимовское, Плоское, Васильевка, Павловка, Ящиково, Селезневка, Адрианополь, Миусчик, Скелай, Сабодашевка, Отлучное, Славиновка, Божедаровка, Анненское, Еремеевка, Каменка, Журское, Миоковка, Орлово, Граково, Глубокое, Чистое, Максимовка, Пришиб, Светличное, Константиновка.	Близько 1785 р.	
Луковка, Виноградный Сад, Новоселка, Верхнее (р.Ерик), Топольская, Капустиновка, Мечевка, Лаптевка (р.Чорний Жеребець), Поповка, Коженка (р.Кам'янка), Ровная (р.Сіверський Донець)	1785-1793 рр.	с.Виноградне Марківського р-ну Луганської обл.; с.Верхнє Лисичанського р-ну Луганської обл.;.; с.Попівка Краснодонського р-ну Луганської обл.
Каршин-Вишневецкий, пос. Мечетный	1789 р.	с.Мечетка Антрацитівського р-ну Луганської обл
Орлово-Ровенецкая (Екатериновка)	1793 р.	м.Ровеньки Луганської обл.

Таблиці
Додаток А

закінчення таблиці 1

Астаховка, Верхне-Крепинский	1794 р.	с.Астахове Свердловського р-ну Луганської обл.; смт.Крепінський Антрацитівського р-ну Луганської обл.
Степановка, Федоровка, Вонгреневка, Сокольники, поселок Луганский завод, поселок в Лисичьей балке	1795 р.	с.Степанівка Перевальського р-ну Луганської обл.; с.Федорівка Свердловської міськради Луганської обл.; с.Сокольники Слов'яносербського р-ну Луганської обл.; м.Луганськ; м.Лисичанськ
Диков-Алексеевский, Ново-Александровский (Процыков, Теплянский-Процыков)	1797 р.	с.Новоолександрівка Краснодонського р-ну Луганської обл.

Примітки: назви населених пунктів подаються російською мовою за джерелами XVII–XVIII ст.

Таблиці
Додаток А

Таблиця 2

Дані з кількості населення окремих територій Середнього Подонеччя у складі Слободсько-Української та Воронезької губерній.

Населені пункти, повіти	1732р. (перепис Хрущєва)	1776 р.	1773 р.	1779-1780 рр.	1786 р.	1797-1804 рр.
Кабаннє, Міловатка, Сватова Лучка, Жеребець, Дованка, Дуванна, Райгородка, Тор, Маяки.	3.022	–	–	–	–	–
Біловодський повіт	–	за ревізією – 37.878; “налицо” – 40.683; насправді – 35.049; оподаткових – 5.129; не оподаткових – 40178	–	–	20.748	15.187
Маяки, Лиман, Тор, Райгородок, Співаковка, х. Попасний; Сватово-Лучанське та Осинівське комісарства		–	7.577; 9.912; 25.86	–	–	–
10-а Біловодська Округа Валуйського повіту; Купенська округа (Кабаннє, Ямполь, Жеребець, Осинове, Верхня та Нижня Дуванки, Миколаївка, Борова, Міловатка			–	20.007	–	–
Старобільський повіт	–	–	–	–	–	95.723

Примітки: 1. До складу Сватово-Лучанського комісарства в 1773 р. входили зокрема Сватова Лучка, Міловатка, Кабаннє, Юріївка, Миколаївка, Борова, Верхня та Нижня Дуванки

2. До складу Осинівського комісарства в 1773 р. входили Осинова, Закотна, Стара Біла, Білолуцьк, Ровеньки, Нижня Біла, Нова Біленька, Ольховатка, Михайлівка.

Підготовано за: РДАДА, ф. 1355, справа 197, арк. 1-54, справа 198, арк. 1-9; РДАДА, ф. 16, справа 354, арк. 28-32 зв.; ДАХО, ф. 24, опис 3, справа 19.; Багалей Д.И. Материалы по

истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – Т.1. – С.248-254, Т.2. – С.368-394; ПСЗ, т. 24, стор. 703, № 18.116.

Таблиці
Додаток А

Таблиця 3

Динаміка руху українського населення в містечках Області Війська Донського (населені пункти в Середньому Подонеччі)

	1763 р.	1764 р.	1765 р.	1766 р.	1767 р.
українці	прибуло 20.356; вибуло 2.753; залишилося 17.350	17.442	15.933	15.162	15168
загальна кількість населення	за переписом – 6.577	–	–	–	–

підготовано за: РДВІА, ф. 13, опис 107, зв'язка 105, арк. 1034-1078;
Сборник Области Войска Донского Статистического Комитета – Новочеркасск, 1910. – Выпуск 10 – стор. 114-116.

Таблиці
Додаток А

Таблиця 4

Соціальний склад населення Біловодської округи

категорії населення	1732 р.	1773 р.	1779-1780 рр.	1781-1782 рр.	1794-1795 рр.
подпомощники	1565	–	–	–	–
казаки	368	–	–	–	–
работники	107				
свойственники	–	–	–	–	–
подворки и их подданные	–	–	–	–	–
соседи	57	–	–	–	–
духовенство	53				
войсковые обыватели	–	15545	–	7212 та 7191відповідно	
подданные черкасы	659	12504	–	–	–
отставные военные (в т.ч. казацкая старшина)	_	293	–	–	–
однодворцы	–	–	121272	–	4
помещичьи крестьяне	–	–	45309	794	10
крестьяне в услужении однодворцев	–	–	17358	–	–
дворцовые крестьяне	–	–	12362	23	–
мещане	–	–	2986	–	26
пользующиеся правом винокурения	–	–	69809	–	–
купцы	–	–	1215	16	79
приписные к фабрикам	–	–	478	–	–
мастеровые	–	–	463	–	–
раскольники	–	–	239	235	–
экономические черкасы	–	–	12084	–	–

Таблиці
Додаток А

продовження таблиці 4

дворцовые черкасы	–	–	3701	12042	14576
помещичьи черкасы	–	–	–	774	988
цыгане	–	–	835	83	80
государственные (казенные) крестьяне	–	–	–	235	225
конюшенные черкасы	–	–	–	12042	174
подданные помещичьих черкас	–	–	–	–	–

Примітки: Назви категорій населення наведено за термінологією XVIII ст.
Підготовано за: РДІА, ф.№558, опис 2, спр.30, арк.200; РДАДА, ф.16, спр.1000, арк.191; Багалей Д.И. Материалы по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – Т.1. – С.248-254, Т.2. – С.368-394; Переписи населения России. – М., 1972. – Т.5. – С.82; там же. – Т.6. – С.27-28

Таблиці
Додаток А

Таблиця 5
Зміни чисельності поголів'я коней на Деркульських конезаводах у 1770-1776 рр.

	Жереб	кобил	меринів	жеребчикі	кобилок	разом	витрачено

	цiв			в			фуражу / крб.
1770 р.	8	61	2	30	39	140	1101 крб.
Разом по канцелярії	226	816	129	645	706	2522	30207 крб.
1773 р.	9	86	3	78	96	272	1914 крб.
Разом по канцелярії	223	899	199	746	789	2856	35821 крб.
1773р.	11	73	4	72	91	251	2029 крб.
разом по канцелярії	207	962	195	730	774	2828	29737 крб.
1774 р.	9	93	3	81	109	295	2783 крб.
разом по канцелярії	247	936	142	723	723	2771	38249 крб.
1776 р.	16	135	2	128	125	406	3264 крб.
разом по канцелярії	288	961	158	789	731	2927	53402 крб.

Примітки: Зазначені відомості за 1773 р. наведені по Біловодському заводу
Складено за: ВР РНБ, ф.658, спр. 538/1–538/4